

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису
УДК 341.231.14

ВЛАСЮК Віталій Вікторович

«ОБОВ'ЯЗОК ЗАХИСТИТИ» В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук, професор
Задорожній Олександр Вікторович

Київ–2015

Вступ	4
Розділ 1. Концепція «Обов’язок захистити»: генетика розвитку	12
1.1. Виникнення та становлення концепції «Обов’язок захистити»	12
1.1.1. Перші доробки науковців і політиків	12
1.1.2. Офіційна доктринізація концепції «Обов’язок захистити»	15
1.1.3. «Обов’язок захистити» і позитивне право	22
1.2. Переклад терміна «Обов’язок захистити»	29
1.3. Основи «Обов’язку захистити»	30
1.4. «Обов’язок запобігти»	34
1.5. Застосування сили в рамках «Обов’язку захистити»	36
1.6. «Обов’язок відновити»	40
1.7. Тенденції, що впливають на «Обов’язок захистити»	42
1.7.1. Суверенітет і права людини	43
1.7.2. Зміна підходу на людино-орієнтований	45
1.7.3. Колективна відповідальність та спільний concern	48
1.7.4. Пропаганда	51
1.7.5. Дипломатія	52
1.7.6. Економічні санкції	53
1.7.7. Внутрішнє зобов’язання запобігти	55
Висновки до розділу 1	56
Розділ 2. Гуманітарна інтервенція як центральний інститут «Обов’язку захистити»	58
2.1. Заборона застосування сили в міжнародному праві	59
2.2. Приклади гуманітарних інтервенцій	64
2.2.1. Найдавніші історичні приклади	66
2.2.2. Інтервенція в Танзанію	68
2.2.3. Руанда	69
2.2.4. Косово	70
2.3. Сучасне поняття гуманітарної інтервенції	76
2.3.1. Визначення поняття «гуманітарна інтервенція»	77
2.3.2. Ознаки «гуманітарної інтервенції»	80
2.4. Класифікація гуманітарної інтервенції	89
2.4.1. Авторизована та неавторизована гуманітарна інтервенція	90
2.4.2. Одностороння та колективна неавторизована гуманітарна інтервенція	90
2.4.3. Універсальна та регіональна колективна неавторизована гуманітарна інтервенція	91
2.5. Морально-етичні аспекти гуманітарної інтервенції	92

2.6.	Основи права гуманітарної інтервенції	95
2.6.1.	Міжнародні конвенції, договори	96
2.6.2.	Звичаєве міжнародне право	97
	Висновки до розділу 2	101
	Розділ 3. Реалізація «Обов’язку захистити»:	
	легальність неавторизованого втручання	105
3.1.	Право чи обов’язок	106
3.2.	Приклади здійснення «Обов’язку захистити»	107
3.2.1.	Випадки застосування «Обов’язку захистити» у відповідь на гуманітарну кризу	107
3.2.2.	Лівія	110
3.2.3.	Сирія	114
3.3.	Аргументи «за»	116
3.4.	Аргументи «проти»	120
3.5.	Умови легального втручання на прикладах здійснених інтервенцій	122
3.6.	Концепція Великобританії	124
3.7.	Можливі критерії легального здійснення «Обов’язку захистити»	126
	Висновки до розділу 3	132
	Розділ 4. Умисне сприяння виникненню передумов для здійснення втручання в рамках «Обов’язку захистити» на прикладі дій та позицій Російської Федерації щодо України	134
4.1.	Внутрішні конфлікти та зовнішнє застосування сили	134
4.2.	Основи <i>jus ad bellum</i>	138
4.3.	Дії та позиції Російської Федерації до та під час конфлікту на території України	139
4.4.	Дії та позиції Росії: підтримка «ополченців» (бойовиків) на сході України 154	154
	Висновки до розділу 4	170
	Висновки	172
	Список використаних джерел	176
	Додатки	208

The responsibility to protect can be a minefield of nuance, political calculation and competing national interests. The result too often is hesitation or inaction. This we cannot afford.

Secretary-General Ban Ki-moon, 2011

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Події кількох останніх років у країнах насамперед Близького Сходу демонструють вразливість не тільки прав людини, а й самої людини. На жаль, держави навіть у XXI сторіччі не завжди спроможні захистити власне населення. Міжнародне право містить категоричну заборону на застосування сили в міжнародних відносинах, дозволяючи її застосування у випадках самооборони або на виконання резолюції Ради Безпеки ООН (далі – РБ ООН). Разом з тим дедалі частіше різні суб'єкти міжнародних відносин втручаються у внутрішні справи держав, неспроможних (чи таких, що не бажають) захистити населення, в тому числі із застосуванням сили. Практика свідчить про неефективність існуючих міжнародно-правових механізмів запобігання насиллю і вбивству, звідки виникає запит на пошук і впровадження нових, динамічних механізмів. Зауважимо, що першими на цей запит зреагували науковці, запропонувавши практикам новий підхід – концепцію «Обов'язок захистити». Відтак, дедалі гострішою стає проблема належного юридичного оцінювання таких дій, зокрема, виникнення й розвиток нових концепцій, а також їх доктринізація та закріплення в позитивному міжнародному праві, здатних відповісти на сучасні виклики. Однією з таких концепцій і є «Обов'язок захистити».

Події збройного конфлікту, що почалися на території України в 2014 році і тривають досі, на жаль, сприяли підвищенню актуальності теми «Обов'язку захистити».

Справедливо зазначити, що «Обов'язок захистити» (далі – ОЗ) має потенціал стати фундаментальним принципом для сучасної міжнародної спільноти. Згідно з ним кожна держава зобов'язана запобігати серйозним порушенням прав людини на своїй території. Інновація полягає в поширенні такого ж обов'язку на міжнародну спільноту, що виявляється у підтримці держав, та втручанні цієї спільноти в разі невдачі. Водночас, як буде показано нижче, постає питання протидії можливим спробам зловживання цим механізмом.

У цьому дослідженні ОЗ розглядається насамперед як концепція, а також аналізується з точки зору її відображення в доктрині та закріплення в позитивному міжнародному праві.

Засновниками ОЗ як концепції є науковці й політики США, Великобританії, Австралії та Канади. Головними дослідниками ОЗ є Гарет Еванс, Томас Франк, Крістіна Грей, Роберт Кіюхан, Анна Орфорд, Джеймс Паттісон, Фернандо Тесон, Томас Вайс, Саймон Честерман, Айдан Хеїр та багато інших. Серед вітчизняних учених слід виділити В.І. Мотилю зі Львівського національного університету ім. Івана Франка, а також Г.О. Христову, Л.В. Пастухову, А.П. Шуміленка. На думку Л.В. Пастухової, «неочікувано ця доктрина, яка була цікава вітчизняним фахівцям під кутом зору поглиблення знань у сфері міжнародного права, набула практичної значущості для України у світлі подій 2014 року» [66, с. 158–172]. Нарешті низку праць на цю тему підготовлено російськими вченими, серед яких К.Л. Сазонова, С.М. Додонова та деякі інші. Опосередковано про ОЗ, в тому числі про гуманітарну інтервенцію, згадується у блискучих працях викладачів кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка В.С. Ржевської та С.Д. Білоцького.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках наукової теми «Правові засади співпраці України з міжнародними інтеграційними об'єднаннями: теорія і

практика», що є частиною планової теми Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Україна у міжнародних інтеграційних процесах» № 11БФ048-01.

Мета і завдання дослідження. Метою і завданням дослідження є комплексний аналіз становлення й розвитку концепції «Обов'язку захистити», зазначення науково-теоретичних висновків щодо відображення концепції в доктрині та закріплення в позитивному праві, а також надання практичних рекомендацій щодо вдосконалення механізму відповідного реагування. Підкреслимо, що існує потреба в спільному розумінні, чим «Обов'язок захистити» є, а також, що ще важливіше, чим він не є.

Завдання дослідження:

- дослідити історичні передумови появи та розвитку концепції “Обов'язок захистити”; тлумачення перекладу з англійської мови терміна “responsibility to protect”;
- встановити структуру, елементи та умови здійснення для сучасної концепції “Обов'язок захистити”;
- дослідити проблему застосування сили в контексті здійснення обов'язку захистити;
- визначити тенденції розвитку міжнародного права щодо врегулювання проблеми неконвенційного застосування сили задля порятунку населення;
- з'ясувати недоліки в сучасній концепції “Обов'язок захистити”, зокрема – відсутність запобіжного механізму щодо можливого зловживання концепцією;
- проаналізувати приклади застосування концепції “Обов'язок захистити”;
- оцінити дії і позиції Російської Федерації в контексті можливого втручання у внутрішні справи України із застосуванням положень ОЗ;

- визначити шляхи розвитку концепції “Обов’язок захистити” як такої, що відповідає потребам людства з точки зору забезпечення додаткового захисту населення в разі неспроможності держав.

Метою дослідження є комплексний аналіз становлення й розвитку концепції «Обов’язку захистити», зазначення науково-теоретичних висновків щодо відображення концепції в доктрині та закріплення в позитивному праві, а також надання практичних рекомендацій щодо вдосконалення механізму відповідного реагування.

Найкраще пояснюють мету дослідження в цій дисертації слова Генерального Секретаря ООН Пан Гі Муна: «Ми потребуємо спільного розуміння, чим «Обов’язок захистити» є, а також, що ще важливіше, чим він не є» [253].

Об’єктом дослідження є правовідносини, що виникають унаслідок застосування сили задля захисту прав людини в рамках сучасної концепції «Обов’язку захистити».

Предметом дослідження є положення концепції «Обов’язок захистити» в міжнародному праві як явища реально існуючого, але не бездоганно правового; її становлення та розвиток, згодом – її універсалізація та доктринізація, практичне застосування, а також відповідні норми позитивного міжнародного права і взаємодія з ними.

Методи дослідження. Під час написання роботи були використані філософські, загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Із загальнонаукових методів дослідження застосовано філософський, діалектичний, синергетичний, індукції та дедукції, аналізу й синтезу, типологізації, формалізації, аналогії, матеріалістичні та емпіричні методи наукового пізнання. Основним спеціальним методом правової науки є формально-юридичний, що дає змогу виявити релевантні норми, проаналізувати їх правовий зміст і встановити їх взаємозв’язки для досягнення цілісного бачення предмета дослідження. Загальнонауковий

діалектичний метод використовувався під час вивчення сутності здійснення заходів у рамках реалізації ОЗ. Логіко-семантичний метод допоміг дати ряд визначень і понять. Завдяки історичному методу виявлено розвиток предмета дослідження в часі, його закономірності й оцінено його подальші перспективи. Історичний метод застосовувався для визначення основних тенденцій у правовому регулюванні, що складались протягом різних історичних періодів у контексті застосування сили для захисту прав людини. Нарешті, формально-догматичний метод, він же юридичний, дав можливість проаналізувати джерела цього дослідження, сформулювати питання й дати на них аргументовану відповідь, а також виробити однотипний підхід до релевантних положень міжнародного права.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що ця дисертація є одним із перших у вітчизняній науці комплексних досліджень відносно нового та малодослідженого явища в системі сучасного міжнародного права. Основні результати, які становлять наукову новизну, відображають особистий внесок автора та виносяться на захист, є такими:

Уперше:

– дано оцінку такому явищу, як ОЗ, з точки зору його місця в системі міжнародного права. Зокрема, зазначається, що ОЗ зародився як концепція в міжнародному праві, яка згодом розвинулася до універсальної доктрини, проте надалі була дискредитована через дії насамперед Російської Федерації в Грузії й Україні;

– проаналізовано й доведено доцільність перекладу англійського терміна «Responsibility to protect» саме як «Обов'язок захистити», а не «Відповідальність за захист»;

– досліджено й узагальнено сучасні тенденції, що впливають на концепцію ОЗ, зокрема розвиток гомоцентричного підходу в міжнародному праві;

– синтезовано критерії умовно легальної інтервенції в рамках здійснення «Обов'язку захистити» з урахуванням як універсальних положень концепції ОЗ, так і доктрин окремих держав;

– на прикладі дій Російської Федерації показано недопустимість зловживання ОЗ через навмисне створення передумов для його застосування. Відповідно продемонстровано важливість створення запобіжних механізмів для захисту концепції від таких зловживань і, отже, забезпечення подальшого її розвитку в ім'я порятунку людей;

Дістали подальшого розвитку:

– дослідження гуманітарної інтервенції та її легальності з точки зору міжнародного права й одночасно інтеграції в ОЗ;

– досліджено тріаду «обов'язків» у рамках концепції ОЗ: запобігти, захистити та відновити. Крім цього, стверджується, що гуманітарна інтервенція є центральним інститутом ОЗ;

– питання визначення та класифікації гуманітарної інтервенції, зокрема запропоновано класифікацію гуманітарної інтервенції з огляду на такі фактори, як кількість суб'єктів, що її здійснюють, авторизованість РБ ООН тощо;

– питання взаємодії права й моралі в контексті допустимості втручання всупереч положенням міжнародного права задля порятунку населення.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Теоретичне значення результатів полягає в тому, що сформульовані висновки й теоретичні положення можуть сприяти подальшому розвитку науки міжнародного права. Зібраний науково-практичний матеріал і висновки можуть бути використані в подальших дослідженнях концепції «Обов'язок захистити», зокрема її центрального інституту – гуманітарної інтервенції. Крім цього, підкреслюється важливість створення запобіжних механізмів для недопущення зловживання концепцією з огляду на останні події на території України. Положення дисертації можуть бути використані в навчальному процесі для розроблення навчальних посібників, підручників та методичних

матеріалів, а також під час викладання нормативної дисципліни «Міжнародне публічне право», «Міжнародно-правові механізми захисту прав людини» («Права людини в міжнародному праві»), «Міжнародне право застосування сили».

Практичне значення результатів дослідження полягає в доцільності їх використання, в тому числі інформаційній протидії державі-агресору.

Дисертація може виявитися корисною при визначенні правової та політичної позиції України для протидії зовнішній агресії, а також з різних питань виконання міжнародних зобов'язань захисту прав людини на внутрішньодержавному рівні.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою з урахуванням фундаментальних досягнень науки міжнародного права. Усі сформульовані в ній положення й висновки, які є науковою новизною, отримані та обґрунтовані автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Дисертація обговорювалась на засіданні кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Деякі положення дисертаційної роботи оприлюднені у виступі на міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями розвитку правової системи України» (м. Львів, 2013 рік, тези опубліковано), а також у публікаціях у фахових виданнях. Крім цього, низка аспектів, що міститься в дисертації, обговорювалась на круглому столі «Міжнародно-правова позиція України в умовах сучасних викликів: пропозиції щодо формування» за участі, окрім науковців, Першого заступника Міністра юстиції України та повноважного представника Міністерства закордонних справ України (2015 рік).

Наукові публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження відображені в шести наукових статтях у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, двох статтях в іноземних фахових виданнях, а також у матеріалах науково-практичних конференцій та

семінарів. Особливо слід відзначити науковий доробок автора дисертації у вигляді одного з розділів колективної монографії «Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право» за редакцією О.В. Задорожного.

Структура дисертації зумовлена предметом, метою, завданнями та логікою дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, що об'єднують дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел, який нараховує 285 найменувань. Обсяг авторського тексту дисертації становить 175 сторінок, бібліографія викладена на 32 сторінках.

Узагальнюючи, у цій праці зроблено спробу послідовно проаналізувати основи концепції «Обов'язок захистити» через її еволюцію, тенденції в міжнародному праві, що їй передували, супроводжують чи переганяють. У світі продовжують створюватися ситуації, коли масово гинуть люди, і подеколи єдиним ефективним способом це припинити залишається застосування сили.

Окрім того, в дисертації наголошується на необхідності створення запровадження превентивних механізмів для запобігання зловживанню ОЗ, а також вказується на доцільність пошуку компромісу щодо нових принципів функціонування ООН, у тому числі – реформування РБ ООН з тим, щоб усунути дедалі зростаючу дистанцію між сучасними людино-орієнтованими (або гомоцентричними) підходами в міжнародному праві та правом вето зразка 1945 року.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПЦІЯ «ОБОВ'ЯЗОК ЗАХИСТИТИ»: ГЕНЕТИКА РОЗВИТКУ

1.1. Виникнення та становлення концепції «Обов'язок захистити»

1.1.1. Перші доробки науковців і політиків. Генеральний секретар ООН Даг Гамершильд [Dag Hammarskjöld] запам'ятався серед іншого створенням і послідовним розвитком концепції, нині відомої як «Обов'язок захистити» («Responsibility to Protect»). Так, саме він уперше поставив питання відповідальності держав на принципово новому рівні – рівні загальної відповідальності світового співтовариства. Ним було запропоновано *діяти* тоді, коли має місце грубе порушення прав людини у певній державі – причому безвідносно до позиції цієї держави. Хамершильд зазначив, що головна роль ООН – підтримка міжнародного миру та безпеки і, рекурсивно, що головна роль у цьому – ООН. У деяких джерелах є свідчення, що він усвідомив ідею відповідальності кожного ідивіда за все товариство з книги Ф.М. Достоєвського «Брати Карамазови» [147]. У подальшому його ідеї набули значного розвитку та трансформувалися в уже згадану концепцію «Обов'язок захистити».

Доволі ґрунтовний внесок у розвиток основ концепції, нині званої як ОЗ, зробив американський учений Б. Расет. У своїх працях він досліджував протистояння авторитарних режимів із демократичними й підводив до думки про необхідність упереджувальних збройних операцій [245, р. 138].

Певними каталізаторами процесу утвердження концепції «Обов'язок захистити» обґрунтовано вважаються такі концепції, як «суверенітет як відповідальність» та «гуманітарна інтервенція», з якими ОЗ перебуває у складній взаємодії.

Насамперед важливо відзначити запровадження поняття «суверенітет як відповідальність» Франсісом Денгом [Francis Deng]. Зокрема, він стверджував, що суверенітет держави залежить від її внутрішньої поведінки [172, р. 43; 228, р. 11–40]. Таким чином, поведінка держави і щодо суб'єктів на її власній території, насамперед фізичних осіб, здатна впливати позитивно чи негативно на її сприйняття іншими суверенними державами. Як більш опосередкований наслідок ставиться під сумнів право держави чинити що завгодно у своїх внутрішніх справах та припускається можливість зовнішнього втручання. На сторінках цієї роботи ми ще неодноразово повертатимемося до поняття «державного суверенітету» як такого, що суттєво впливає на розвиток доктрини «Обов'язок захистити».

У 2000 році тодішній Генеральний Секретар ООН Кофі Анан звернеться до світової спільноти з питанням, як слід було діяти у випадках з Руандою та Сребреницею, якщо гуманітарна інтервенція є неприйнятним порушенням суверенітету. Погоджуємося з Робертою Коен, що це питання відбиває глибокі зміни у сприйнятті (не)втручання у внутрішні справи держави з часу закінчення Другої світової війни [140, р. 7–15].

Другою «дорогою», що призвела до виникнення ОЗ, більшість науковців виділяють напрацювання стосовно гуманітарної інтервенції, що часто пов'язують із поглядами Бернарда Куше про так зване право втручатися [239, р. 40]¹. Підкреслимо, що взаємодія ОЗ і гуманітарної інтервенції має складний характер та суттєво ускладнює їх окреме дослідження. Заведено вважати, що ОЗ змістило акцент з обов'язку втрутитися на обов'язок захистити. На даному етапі гуманітарну інтервенцію більшість науковців сприймають як центральний інститут ОЗ. Аналогічному підходу віддають перевагу й багато держав, але про це нижче.

Крім того, виділяють такі події, що обґрунтовують періодизацію розвитку ОЗ: геноцид у Руанді (1994 рік), інтервенція в Косово НАТО

¹ Бернард Куше – міністр закордонних справ Франції. У 2008 році Франція хотіла здійснити інтервенцію для порятунку населення М'янми від наслідків тропічного шторму.

(1999 рік), опублікування доповіді Міжнародної комісії щодо інтервенції та державного суверенітету (2001 рік), Світовий саміт (2005 рік) і, нарешті, дискусії щодо ОЗ у 2009 році, в тому числі – в рамках Генеральної Асамблеї ООН (далі – ГА ООН) [172, р. 29]. На мою думку, конфлікт у Грузії 2008 року, а також наступні події в Лівії, Сирії та, безперечно, в Україні суттєво вплинули на ОЗ – як позитивно, додавши розвитку, так і негативно. Ці епізоди не можуть не стати об'єктами для дослідника питань правомірності застосування сили в міжнародному праві загалом та ОЗ зокрема і будуть детально розглянуті нижче.

Геноцид у Руанді, що забрав не менше 800 000 життів, не став поштовхом до негайного нормативного закріплення ОЗ чи то невідкладного реформування системи РБ ООН. Аналогічно не дала такого імпульсу й інтервенція НАТО в Югославії. Однак у політичних і юридичних колах почалася дискусія: діяти чи не діяти, і якщо діяти, то як і за яких умов. Відсутність дій у першому випадку призвела до катастрофічних для населення наслідків; дії у другому отримали ярлик нехтування міжнародним правом. Крім цього, активізувалося обговорення проблеми «суверенітет – права людини» [172, р. 29], а вже згадана доповідь міжнародної комісії отримала заголовок «Ми не хочемо більше Руанди» [172, р. 29]. У свою чергу, більшість противників операції НАТО у 1999 році вважали, що застосуванню сили бракувало дозволу від РБ ООН. Погоджуємося з А. Беллами, що інтервенція НАТО радше «заклала основи в компроміс щодо суверенітету як відповідальності» [121, р. 45]. Крім цього, як Руанда, так і Косово загострили питання необхідності реформування системи РБ ООН. Утім, як відомо, це ж питання розглядається і тепер на тлі агресії Російської Федерації проти України.

Таким чином, перед рушіями концепції «Обов'язок захистити» наново постали добре відомі питання: 1) чи *можна* діяти без авторизації Радою Безпеки і 2) чи *треба* діяти без такого дозволу (пошук відповідей на ці

запитання, а також дослідження подій у Руанді та Югославії в сенсі застосування сили детальніше будуть розглянуті нижче.

Підсумовуючи, треба зазначити, що, окрім заяви Великобританії у 1984 році², до кінця XX сторіччя ОЗ залишався концептуальним надбанням окремих науковців і певною мірою деяких політиків, які першими відреагували на очевидну нездатність міжнародно-правового механізму протистояти новим загрозам найбільшій цінності – людському життю.

1.1.2. Офіційна доктринізація концепції «Обов’язок захистити». Найперше, говорячи про розвиток концепції «Обов’язок захистити», варто згадати про роль Великобританії. Позиція Сполученого Королівства не була стабільною: від певного заперечення ідей про допустимість втручання до зворотного. Ще в 1984 році Міністерство закордонних справ Великобританії висловило «сумнів щодо існування доктрини гуманітарної інтервенції» і зазначило, що «найкращим аргументом на користь такої доктрини могла б бути відсутність доктрини однозначної її нелегітимності». Пізніше Британія почала говорити про «неоднозначну нелегітимність гуманітарної інтервенції» і дуже швидко прийшла до застосування доктрини гуманітарної інтервенції як одного з виправдань вторгнення в Ірак у 2001 році. Так, Міністерство закордонних справ повідомило, що «виправданням міжнародній інтервенції без запрошення країни-мети є екстремальна гуманітарна необхідність».

У 2005 році Лорд Голдсміт [Goldsmith], свого часу юридичний радник Уряду Великобританії, публікує аргументи на користь гуманітарної інтервенції. У першому пункті ідеться про «гуманітарну інтервенцію заради усунення гуманітарної катастрофи» як третя(!) правомірна підстава для застосування сили. Така заява деякими вченими вважається першим свідченням наявності *opinio juris* щодо нового підходу до гуманітарної інтервенції серед «країн-лідерів» [256, р. 10].

²Та й то – про відсутність такої доктрини, як ОЗ.

У 2013 році Великобританія повідомить про такі три критерії, дотримання яких допускає здійснення гуманітарної інтервенції без належної авторизації з боку РБ ООН [135]:

- 1) наявність переконливих доказів факту гуманітарної катастрофи, що потребує негайного реагування;
- 2) немає практичних альтернатив застосуванню сили;
- 3) застосування сили буде пропорційним і необхідним для досягнення суто поставленої мети.

Безумовно, вказані критерії потребують аналізування (що буде зроблено в підрозділі 3.7), тому їх зазначення тепер є свідченням розвитку доктрини Великобританії щодо ОЗ.

Іншою державою, що найперша голосно заявила про доктрину захисту всупереч чи то незалежно від положень позитивного права, стали США. Доктриною Клінтона допускалося застосування сили у відповідь на виклики гуманітарного характеру, пов'язані з використанням не тільки бойової сили збройних сил, а й їх здатності протистояти наслідкам гуманітарної катастрофи [109]. У цій частині дана теза безумовно заслуговує на подальший розвиток, що було здійснено й у рамках доктрини «Обов'язок захистити». Водночас доктрина Клінтона не сягнула усвідомлення відповідальності за захист, натомість, оперуючи необхідністю захисту власних інтересів, а це (як буде показано далі) суттєво відрізняється від ідей ОЗ. Нова доктрина зазнала чимало критики саме з точки зору сумнівності однакового збройного реагування на загрозу національній безпеці й виклики гуманітарного характеру. Ще одна цікава теза стосується побоювань переорієнтації збройних сил на проведення відносно небойових, часто гуманітарних операцій, що може знизити готовність до протистояння з реальним сильним ворогом.

Ключовою подією на шляху доктринізації ОЗ стала робота Міжнародної комісії щодо інтервенції та державного суверенітету (далі – Комісія), яка в 2001 році опублікувала доповідь «Обов'язок захистити» [267].

Цим, на думку значної кількості дослідників, розпочався перехід від ОЗ як суто концепції до ОЗ як доктрини – не остаточний, проте рішучий. Комісія була створена за активного сприяння Уряду Канади та тоді Генерального Секретаря ООН Кофі Анана, очолював її колишній міністр закордонних справ Австралії Гарет Еванс [Gareth Evans]. У її роботі брали участь також провідні політики, науковці насамперед США та Великобританії. У зазначеній доповіді (далі – Доповідь) центральною думкою була одна – щодо обов'язку держави забезпечувати права власних громадян. У разі неможливості чи небажання виконати цей обов'язок, як-от у випадку масових убивств, суверенітет такої держави тимчасово припиняється, і обов'язок захистити громадян перекладається на світове співтовариство [213, р. 19]. Супутнім терміном та неодмінною складовою концепції «Обов'язок захистити» є гуманітарна інтервенція, що передбачає застосування сили (в тій чи іншій формі). Що важливо, як покаже історія, гуманітарна інтервенція здатна набувати різноманітних форм і здійснюватися під різними приводами.

Важливо зазначити, що колективна думка юристів-міжнародників різних країн має особливу вагу [42, с. 120]. Тобто об'єднання талановитих юристів, політиків на єдиній платформі Комісії, безумовно, свідчить про доктринізацію концепції «Обов'язок захистити».

На думку Едварда Лака (Edward Luck), важливою заслугою провідників Комісії є також величезна кількість представницької роботи, зокрема проведення глобальних та регіональних зустрічей, на яких «було посіяно зерна ОЗ» [239, р. 40].

Окремо варто погодитись із К.Л. Сазоною та відзначити такий поворотний пункт у становленні ОЗ, як заміна «права на втручання» формулюванням «відповідальність за захист» («ответственность за защиту») [89, с. 96–100]; водночас ще точнішим формулюванням стало б «обов'язок захистити».

Іншим важливим пунктом є подальше зміщення в бік запобігання гуманітарній кризі замість протидії. Так, Доповідь фокусується саме на

останньому, тоді як після неї більше уваги приділяють саме першому. Можливо, це пов'язано з об'єктивними труднощами вплинути на право застосування сили в міжнародному праві.

У 2004 році з ініціативи Генерального секретаря ООН Кофі Анана було створено Групу високого рівня з питань загроз, викликів і змін (the High-level Panel on Threats, Challenges and Change; далі Група). Зокрема, ця Група опрацювала й деякі розробки Комісії та підготувала доповідь «Безпечніший світ: спільна відповідальність» [108]. Звернімо увагу на такий «тест» для застосування ОЗ, запропонований у зазначеній доповіді:

- 1) серйозність загрози;
- 2) належна мета;
- 3) останній засіб;
- 4) пропорційність;
- 5) збалансованість наслідків (так званий шанс на успіх та порівняння наслідків дії-бездіяльності) [108].

Іншими словами, лише за умови послідовного врахування вищевказаних умов допускається застосування ОЗ.

Джейсон Домінгес порівнює ці умови з умовами, запропонованими Великобританією в 1998 році, а потім повтореними в 2013 році. Нагадаємо, що це:

- 1) переконливі свідчення масштабної гуманітарної загрози;
- 2) відсутність практичних альтернатив та
- 3) мінімальність і пропорційність застосування, обсягу та тривалості сили [200].

Як бачимо, концепція суттєво розвинулася за доволі короткий проміжок часу, особливо в напрямі врахування наслідків. Практика, зокрема, Лівії показує, що це справді важливо.

Варто погодитися з Л.В. Пастуховою, що Групою було запропоновано нову оцінку численним викликам, з якими стикаються мирні міждержавні відносини, та рекомендації щодо необхідності зустріти такі виклики

ефективними колективними заходами безпеки, однак не було приділено належної уваги багатогранному характеру цієї доктрини та її реальній нормативній важливості [66].

У доповіді «Для більшої свободи: до розвитку, безпеки та прав для всіх» (Inlarger Freedom: Towards Development, Security and Human Rights for All) Кофі Анан наголошував на активному використанні дипломатичних засобів для запобігання та розв'язання міжнародних конфліктів [182].

Представники Великобританії також доклали чимало зусиль для доктринізації ОЗ, починаючи від Доповіді Комісії, а також у роботі Групи. Зокрема, можна виділити Девіда Хенні (David Hanny), колишнього Постійного представника Сполученого Королівства в ООН, який суттєво посприяв систематизації правил гуманітарного втручання в ОЗ [170].

Низка подій після першої публікації Доповіді, неодноразові її обговорення на різних форумах логічно завершилася включенням ОЗ до Підсумкового документа Світового саміту 2005 року, під яким поставили підпис представники 192 держав. Положення щодо ОЗ були викладені в 138 та 139 параграфах згаданого документа, які варто процитувати повністю:

«138. Кожна держава несе обов'язок із захисту власного населення від міжнародних злочинів.

139. Міжнародна спільнота через Організацію Об'єднаних Націй також несе відповідальність за вжиття належних дипломатичних, гуманітарних та інших мирних заходів відповідно до глави 6 та глави 8 Статуту ООН, щоб допомогти захистити населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності. У цьому зв'язку ми готові діяти колективно, вчасно й рішуче, через РБ ООН та згідно зі Статутом ООН, включаючи главу 7, щодо окремих випадків та у співпраці з регіональними організаціями, якщо мирні засоби виявляться недостатніми, а зусилля захистити власне населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності на національному рівні очевидно зазнають неуспіху» [237].

Якщо коротко, то зміст ОЗ як доктрини на цьому етапі розвитку можна викласти так:

- 1) обов'язок кожної держави захищати власне населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людяності;
- 2) міжнародне співтовариство має всіляко сприяти й допомагати державам у виконанні цього обов'язку та підтримувати зусилля ООН з раннього запобігання можливим гуманітарним катастрофам;
- 3) у разі «очевидної нездатності» держави захистити населення від вищезгаданих лих та неефективності допомоги міжнародного співтовариства мирного характеру необхідно вжити рішучих і своєчасних заходів, у тому числі колективного втручання, із застосуванням сили (за умови авторизації РБ ООН).

Прибічники концепції ОЗ поспішили заявити про неабияку важливість факту її включення до Підсумкового документа, що безумовно свідчить про її розвиток [260; 255, р. 47]. Власне, саме 2005 рік вважається роком умовного прийняття цієї доктрини, але доктрини універсальної, а не такої, що виправдовує дії певної держави³. Неухильно дотримуючись міжнародного права, варто звернути увагу на такі уточнення в оновленій та, щоправда, дещо консервативнішій версії ОЗ. По-перше, збережено виняткове право РБ ООН дозволяти застосування сили. По-друге, уточнено підстави для здійснення гуманітарної інтервенції. По-третє, додано елемент «очевидної нездатності» держави, у якій мають місце події – приводу для втручання. Водночас у порядку пошуку компромісу так і не надано вичерпного чи то алгоритмічного переліку обставин, за яких слід діяти.

³І це принципово! Матеріали Доповіді Комісії та Підсумкового документа є свідченням саме певного міжнародного консенсусу щодо ОЗ, відображенням компромісного бачення усіх держав, а не офіційною зовнішньополітичною доктриною певної держави.

Слушною є думка, що модифікація ОЗ у Підсумковому документі наблизила основні положення цієї концепції до реалій практичного застосування [239, р. 15].

У 2007 році на користь ОЗ висловилися і Швеція, Міністр закордонних справ якої підкреслив необхідність практичної реалізації обов'язку захистити [166]. У 2008 році про підтримку Австралією принципу ОЗ заявив її Прем'єр-міністр Стівен Сміт. У цьому ж році було здійснено й першу, мабуть, невдалу спробу інвокації ОЗ з боку Російської Федерації задля виправдання своїх дій щодо Грузії. Окремо треба звернути увагу на зміну Росією позиції з невідтримання ОЗ до, навпаки, спроби застосування. Наголосимо також, що своїми діями тоді й зараз Росія демонструє зовсім інше, ніж передбачалося, сприйняття ОЗ, чим фактично перекреслює зусилля міжнародної спільноти щодо доктринізації цієї концепції. Більше про це – у підрозділах 4.3–4.4.

Отже, аналізування всієї історії розвитку ОЗ вказує на те, що не відбулося очікуваного «поглиблення» доктрини, натомість було спрощено деякі ліберальні її погляди. Так, очевидно, правильно зауважив Томас Вайс, який назвав ОЗ після цього саміту «Полегшеною версією» [281, р. 117]. Більше того, справедливим є висновок, що наступні події також не посилюють, а скоріше послаблюють доктрину, позбавляючи її набутої універсальності та повертаючи в умовний статус концепції.

У 2009 році Генеральний Секретар ООН представив доповідь «Імплементация обов'язку захистити» [268], що була винесена на дебатування на ГА ООН (Дебати). Вона містить заклики приєднатися до міжнародно-правових угод щодо захисту прав людини та погодитися на юрисдикцію Міжнародного кримінального суду задля посилення особистої кримінальної відповідальності. Що важливіше, знову (після зникнення на вищезгаданому етапі) з'являється риторика щодо «вчасних і рішучих дій», що може свідчити про невідступність від цих, безумовно, важливих речей (пункт 22 доповіді). Зазначену доповідь було вирішено «взяти до уваги», а також «продовжувати розвивати ОЗ» [238]. Крім цього, було названо три опори ОЗ:

- 1) захист громадян держави (власне, обов'язок захистити);
- 2) міжнародна допомога (обов'язок відновити) та
- 3) вчасне й рішуче реагування (обов'язок дати відсіч).

Зауважимо, що результат дискусії також не став проривом у розвитку ОЗ. Насправді, ані Підсумковий документ 2005 року, ані Дебати 2009 року не змінили, та й не могли змінити існуючого міжнародного права. Крім цього, обговорення ОЗ як певної концепції не створює підстав вважати її явищем позитивно-правовим (про це – нижче). Важливішою в цьому зв'язку є резолюція РБ ООН № 1973, яка містить прямі згадки про «Обов'язок захистити».

Повертаючись до створення концепції ОЗ, слід зазначити, що дисертантом свідомо шукався відступ від більш дослідженої «гуманітарної інтервенції» ще й з таких причин: по-перше, щоб уникнути плутанини; по-друге, щоб надати терміну позитивних емоцій і загальної привабливості; по-третє, щоб підкреслити саме обов'язок діяти в певних ситуаціях. Крім цього, варто ще раз підкреслити, що ОЗ є значно ширшим поняттям, яке охоплює не тільки гуманітарну інтервенцію, водночас гуманітарна інтервенція де-факто залишається центральним інститутом ОЗ.

Отже, протягом початку ХХІ сторіччя на користь ОЗ висловилося чимало держав, визнавши необхідність – навіть обов'язок – діяти для порятунку потерпілого населення. Проте з погляду позитивного міжнародного права єдиним важливим питанням залишається закріплення положень цієї доктрини в міжнародно-правових нормах.

1.1.3. «Обов'язок захистити» і позитивне право. З певними застереженнями щодо суті позитивного права, першими спробами імплементації в міжнародно-правових нормах положень, які відображають нове сприйняття суверенітету як відповідальності, вважаються резолюції РБ ООН № 688 від 5 квітня 1991 року (щодо Іраку) та № 794 від 3 грудня 1992 року (щодо Сомалі). Аналіз тексту зазначених резолюцій допомагає встановити вимогу надання доступу для гуманітарних місій у деяких

випадках, пов'язаних із масштабними порушеннями прав людини та загрозою міжнародному миру й безпеці. При цьому допускається застосування всіх можливих заходів для забезпечення такого доступу [див., напр., 207, п. 3]. Треба також підкреслити, що в дусі позитивізму авторизація зовнішнього втручання Радою Безпеки на той час (та й досі) залишалася єдиною правомірною підставою на таке втручання. Погожуємось із Робертою Коен, що зусилля, спрямовані на надання доступу до людей, які потребують допомоги, значною мірою посприяли розвитку та прийняттю ОЗ [140, р. 7–15].

Подальша доктринізація ОЗ, однак, не змінила та й не могла змінити правил застосування сили в міжнародному праві. Як уже зазначалося, ні в Доповіді міжнародної комісії, ні в Підсумковому документі представники держав не наважилися дозволити застосування сили всупереч або без належної авторизації РБ ООН.

У 2006 році РБ ООН приймає резолюції 1674 та 1706 щодо подій у Судані, якими передбачається в тому числі введення миротворців. У цих резолюціях підкреслюється важливість ОЗ, однак не більше того.

Втручання в Лівію (детально розглядається в підрозділі 3.2) також ґрунтувалося на резолюції РБ ООН, а саме № 1973. Зазначимо, що в цій резолюції РБ ООН уперше авторизувала застосування сили для захисту прав людини та всупереч запереченням з держави-«цілі». Вітаючи її прийняття, Генеральний Секретар ООН Пан Гі Мун скаже, що ця резолюція стверджує обов'язок міжнародної спільноти захищати населення від насильства з боку їх власних урядів. На думку деяких науковців, разом із резолюцією № 1973 слід взяти до уваги офіційну риторику США, яка також містила згадки про ОЗ та бажання порятунку населення країни [172, р. 13].

Водночас справедливо зазначити, що відповідні обов'язки урядів щодо забезпечення безпеки держав закріплені в низці міжнародних документів.

Таким чином, шукаючи відповідь на питання, чи закріплено ОЗ в позитивному праві, необхідно пам'ятати про таке:

1) в широкому розумінні, що схвалюється більшістю держав, ОЗ як доктрина міститься в Підсумковому документі та не передбачає застосування сили без авторизації РБ ООН;

2) дещо маргінальніші концепції чи навіть доктрини, як і вузьке відображення ОЗ в концепції гуманітарної інтервенції, що передбачають застосування сили без авторизації РБ ООН, суперечать Статуту ООН і не включаються в сучасне розуміння ОЗ.

Варто погодитися, що Підсумковий документ попри підписи 192 Глав держав не є джерелом міжнародного права в розумінні статті 38 Статуту Міжнародного суду ООН (далі – МС ООН). Разом з тим саме Підсумковий документ залишається найважливішим джерелом з-поміж усіх документів та декларацій стосовно ОЗ [172, р. 13].

Що стосується резолюцій РБ ООН, зокрема № 1973, то її прийняття не є достатнім свідченням необхідного і сталого *opinio juris* держав, надто з урахуванням подальших подій. Можна навіть стверджувати, що Лівія стала унікальним випадком, чи то точкою збігу інтересів усіх постійних членів РБ ООН, що мало наслідком прийняття відповідної резолюції, але не змінило позитивних положень міжнародного права на рахунок ОЗ.

Немає свідчень про визнання доктрини ОЗ міжнародними чи національними судовими установами.

На думку А. Белламі, ОЗ зазвичай сприймається як концепція [121, р. 19]. Він же справедливо зазначає, що мова Підсумкового документа описує ОЗ як щось більше, аніж доктрину, навіть як принцип. У той же час у доповіді «Безпечніший світ...» застосовується поняття «принципу, що виникає» [108] – і ця теза доволі популярна серед деяких дослідників. Щодо сприйняття ОЗ як норми в міжнародному праві такі думки висловлюються лише окремими науковцями. Підкреслимо, що принцип, а надто норма в міжнародному праві повинні характеризуватися згодою його суб'єктів [44, с. 106–107]. З урахуванням цього А. Белламі визначає ОЗ як концепцію до 2005 року (прийняття Підсумкового документа) і як принцип – після. Однак,

на нашу думку, не можна погодитися із запропонованим підходом, адже всупереч висловленій ним думці про погодження державами змісту ОЗ у 2005 році вже у 2008 році Росія невдало спробує застосувати ОЗ для виправдання збройного втручання в Грузію. Як показують події в Україні 2014 року, сприйняття ОЗ західними державами й Росією, постійним членом РБ ООН, має достатньо відмінностей, щоб «підвищувати» доктрину до принципу, натомість зумовлює, як уже зазначалося, «пониження» доктрини до концепції (більше про це – в розділі 4).

Крім цього, належність ОЗ до принципів міжнародного права заперечує і Айдан Хеїр, водночас вбачаючи в цьому перевагу з огляду на можливість продовжити науковий пошук [172, р. 52].

Отже, ОЗ не закріплено в нормах міжнародного права й наразі не може вважатися юридично чинним правилом поведінки для суб'єктів міжнародних відносин. Разом з тим з огляду на складність правотворення в міжнародному праві не можна не відзначити дедалі ширше застосовану практику здійснення даного обов'язку в міжнародних відносинах. У цьому зв'язку доцільно навести тезу І.І. Лукашука, що сьогодні в міжнародному праві не існує загальноновизнаної системи міжнародного права [42, с. 136]. Пам'ятаючи особливості виникнення норм звичаєвого права, чимало вчених вважають таку практику *opinio juris*, що неодмінно є передумовою виникнення норми міжнародного права. Сплеск обговорення на різних політичних форумах Сирійської проблеми слід обов'язково належно проаналізувати на предмет пошуку та виявлення таких опіній⁴.

У світлі останнього не можна не зазначити, що в концепції «Обов'язок захистити» вистачає і противників. Наприклад, Хосе Альварес [Jose Alvarez]

⁴ Достатньо згадати палкі дебати в Парламенті Великобританії, які завершилися голосуванням «проти» інтервенції; заяви Президента США Барака Обами, Канцлера ФРН Ангели Меркель, Президента Росії Владіміра Путіна; саміт Великої двадцятки у вересні 2013 року, Санкт-Петербург. Безумовно цікаво також заслухати виправдовувальні промови, на думку багатьох, винуватця ситуації – Башара Асада. Остаточо ускладнює ситуацію початок Росією у вересні 2015 року повітряної війни проти ісламістів на території Сирії – за згоди та на запрошення Асада.

застерігає від її легалізації [176, р. 275–284]. Утім, основна причина такого ставлення полягає в запереченні не корисності концепції, а об'єктивної важливості збереження первинної ідеї. Згаданий автор справедливо наголошує на недопустимості одночасного й однакового цитування ОЗ науковцями, політиками різних таборів і поглядів. Зокрема, спроби декого з них юстифікувати операцію в Іраку («Свободу Іраку») через доктрину «Обов'язок захистити» є нічим іншим, як *несправжнім другом* цієї концепції [176, р. 278]. Як уже зазначалося, ці несправжні друзі не тільки не сприяють розвитку концепції, а й кидають тінь на її здобутки, відкидаючи таким чином в розвиткові назад.

Окрім вочевидь невдалого згадування про ОЗ Росією щодо подій у Грузії й Україні, не пішло на користь доктрині і її незастосування у випадку із Сирією. Попри гучні обіцянки Барака Обами діяти в разі переходу урядом Сирії «червоної лінії», конфлікт з нібито застосуванням хімічної зброї було вирішено дипломатичним шляхом. З одного боку, це не можна не привітати; з іншого ж – ситуація для населення Сирії залишає бажати кращого (більше про це – в розділі 3), надто з початком бомбардувань уже російською авіацією.

Отже, положення концепції «Обов'язок захистити» не можуть вважатися закріпленими в позитивному міжнародному праві та такими, що накладають на його суб'єктів права та обов'язки. Однак не можна не звернути увагу на (і) потенцію доктрини/концепції, що здатна в тому числі вплинути на реформування системи безпеки ООН, та (ii) небезпеку в разі зловживань з боку недобросовісних держав, що використовуватимуть її положення для виправдання збройного втручання в інші держави.

Водночас ОЗ пройшов шлях від концептуального вираження в думках окремих учених, політиків і, пізніше, організацій, до доктринального закріплення в офіційних позиціях багатьох держав та ООН. При цьому ключовими факторами його розвитку є сприйняття суверенітету як відповідальності та концепція гуманітарної інтервенції. Проте на сьогодні

доцільніше говорити про ОЗ як концепцію внаслідок негативного впливу окремої державної практики 2008 року (Росія – Грузія), 2014 року (Росія – Україна) та 2013/2015 року (Сирія).

Як підсумок підрозділу пропонуємо таблицю 1.1, де наведено ключові події, для унаочнення динаміки розвитку концепції «Обов’язок захистити»:

Таблиця 1.1

Динаміка розвитку концепції «Обов’язок захистити»

Етап	Подія	Значення
Концепція	Даг Хамершильд поставив питання загальної відповідальності світового співтовариства – безвідносно до позиції окремих його членів	
	суверенітет як відповідальність у поглядах Френсіса Денга	суттєвий вплив на дихотомію суверенітету та прав людини
	Бернар Куше висловлює думку щодо права втручатися для порятунку населення	фактично започатковується історія гуманітарної інтервенції, що згодом стає центральним інститутом ОЗ
	прийняття резолюцій РБ ООН № 688 та № 794, у яких закріплено вимогу надання доступу для гуманітарних місій	на думку багатьох науковців, суттєво посприяло розвитку концепції «Обов’язок захистити»
	геноцид у Руанді, 1994 рік	жорстка критика ООН за неспроможність запобігти гуманітарній катастрофі, гасло «No more Rwndas!»; поява «попиту» на альтернативні механізми запобігання
	бомбардування Югославії силами НАТО, 1999 рік	заявлено офіційну позицію держав-інтервентів щодо умовної легальності гуманітарної інтервенції з огляду на ОЗ; жорстка протидія з боку Росії, Китаю та багатьох інших держав
Концепція стає відносно універсальною доктриною	опублікування Доповіді міжнародної комісії, 2001 рік	крім іншого, термін ОЗ поглинає / замінює поняття гуманітарної інтервенції; розпочато пошук консенсусу
	робота Групи високого рівня з питань загроз, викликів і змін	доповідь «Безпечніший світ: спільна відповідальність» як подальша розробка доктрини

Доктрина	Світовий саміт, 2005 рік	пік розвитку та консенсусу щодо ОЗ; відбувається доктринізація концепції ОЗ. Водночас не відбувається її очікуване закріплення в міжнародному праві
----------	-----------------------------	---

Закінчення табл. 1.1

Етап	Подія	Значення
Повернення до концепції	війна у Грузії, 2008 рік	зловживання принципами ОЗ з боку РФ, що суттєво «горпедувало» ще доктрину та фактично скасувало її універсальність; разом з тим розуміння концепції Росією і західними країнами виявилось суттєво різним
	дискусія на платформі ГА ООН, 2009 рік	спроби відновлення консенсусу та розвитку концепції
	інтервенція в Лівії на основі резолюції РБ ООН № 1973	вкрай неоднозначні наслідки першого й допоки єдиного застосування ОЗ
	незастосування ОЗ в Сирії, 2013 рік (неочевидність офіційної риторики щодо використання концепції)	загалом негативні наслідки для розвитку концепції
	анексія Криму та агресія на Донбасі	знову очевидне зловживання концепцією ОЗ з боку РФ; постає нова вимога до ОЗ – запобігти неправомірному її використанню

У табл. 1.1 не включено офіційних заяв держав з огляду на їх наведення головним чином у підрозділах 3.2, 4.3 та 4.4.

На думку Ендрю Котті (Andrew Cottey), ОЗ «позначає суттєвий зсув балансу міжнародної думки, що виявляється в розширенні групи держав – прихильників неможливості сприйняття суверенітету як абсолютного поняття та принципу легітимності гуманітарної інтервенції за певних обставин» [143, р. 437]. Відомі науковці в цій сфері Рамеш Такур (Ramesh Thakur) і Томас Вайс (Thomas Weiss) вказують на «найсерйозніший розвиток у наш час – що може бути порівняний з Нюрнберзьким трибуналом та Конвенцією про геноцид» [260, р. 23], а історик Мартін Гілберт (Martin

Gilbert) наголошує на «найважливішій зміні в понятті суверенітету за 360 років» [118, р. 54–69].

Отже, в підрозділі 1.1 ми дослідили питання становлення концепції «Обов'язок захистити» та її поступової трансформації в доктрину і назад. Водночас було вказано на неможливість цитування ОЗ як поняття права з огляду на відсутність відповідних положень у міжнародному праві.

1.2. Переклад терміна «Обов'язок захистити»

Під час здійснення цього дослідження виникли певні труднощі з перекладом англійського терміна «Responsibility to Protect». Зокрема, наявні певні розбіжності серед використовуваних в українській мові еквівалентів. Так, Л.В. Пастухова й А.П. Шуміленко пропонують перекладати її як «відповідальність за захист» [66, с. 158–172], О. Назаренко – також «відповідальність за захист» [55, с. 160–167], а Г. Христова – «зобов'язання щодо захисту» [107, с. 497–511]. Буквальним еквівалентом в українській мові, вочевидь, є «Відповідальність за захист», однак є аргументовані сумніви щодо доцільності його використання, адже концепція «RtoP» передбачає здійснення активних дій, спрямованих на усунення порушень прав людини. Зауважимо також, що Г. Христова перекладає «Responsibility to Prevent» як «Обов'язок запобігати», а «Responsibility to rebuild» – як «Обов'язок відновлювати» [107, с. 497–511].

Водночас для україномовного юриста звичним є сприйняття відповідальності як настання негативних наслідків у результаті вчинення правопорушення. У теорії права дається таке визначення «відповідальності»: «Передбачені законом вид і міра обов'язку правопорушника потерпати від примусового державно-владного позбавлення благ особистого, організаційного і майнового характеру у правовідносинах, що виникають між ним і державою із факту правопорушення» [93, с. 226]. У теорії міжнародного права читаємо, що міжнародно-правова відповідальність супроводжується настанням негативних для правопорушника наслідків у

вигляді обтяжень майнового та немайнового характеру [44, с. 259]. Як бачимо, під відповідальністю розуміють певні негативні наслідки для правопорушника.

Відтак, на нашу думку, доцільнішим видається використання терміна «Обов'язок захистити» як такого, що повною мірою відбиває саме позитивність зобов'язання держави (держав) діяти у передбачених цією концепцією випадках, а не її відповідальність і, таким чином, настання для неї негативних наслідків.

Якщо ж звернутися до мовного тлумачення, то варто проаналізувати такі можливі значення слова «Responsibility»:

- відповідальність, обов'язок, зобов'язання, надійність, платоспроможність [73];
- зобов'язання відповісти за вчинене діяння, а також відшкодувати завдану шкоду [190]; покладення зобов'язання на відповідальну особу: відповідальність влади, факт наявності такої відповідальності за щось, що перебуває під контролем чи управлінням [154].

Як буде показано нижче, ідея саме зобов'язання діяти супроводжує термін «Responsibility to Protect» («No more Rwandas!»). Відтак, логічним і виправданим є переклад цього поняття як «Обов'язок захистити», що використовувалося й використовуватиметься в цьому дослідженні.

1.3. Основи «Обов'язку захистити»

Основи «Обов'язку захистити», безумовно, мають певне філософське обґрунтування, адже сутність ОЗ – втручання інших у внутрішні справи, яке, вочевидь, мусить спиратися не тільки на категорії права. Розробники основних положень ОЗ тією чи іншою мірою спиралися на категорії моралі та прагнення підвищення стандартів захисту прав людини. Водночас слушною є думка Саймона Честермана (Simon Chesterman) про небезпеку

відступу від міжнародного права та звернення до більш суб'єктивних регуляторів [136, р. 236].

Погоджуємося також із думкою Едварда Лака: «Міжнародна спільнота не може, та й не повинна, замінювати державу в усіх чи навіть більшості випадків. Натомість їхнім завданням має стати нагадування лідерам держав про необхідність дотримання відповідних зобов'язань та відповідальність за це» [239, р. 42].

Не можна не підкреслити, що ОЗ не є конвенційним поняттям, а її основи не закріплені в юридично обов'язкових міжнародно-правових документах. Власне, ОЗ нині існує у вигляді систематизації (за змістом) низки сучасних і визнаних багатьма державами принципів щодо недопущення гуманітарних катастроф на кшталт геноциду чи етнічних чисток, відображеної в кількох документах (за формою), що в кращому разі мають силу м'якого права. Узагальнено, як зазначалося в розділі 1.1, ОЗ наразі сприймається як концепція.

Основними принципами ОЗ є відповідальність держави за населення як похідна суверенітету та перевага міжнародної відповідальності діяти перед суверенітетом держави в разі неспроможності останньої виконати перший принцип [239, XII]. Таким чином, можна припустити, що, не заперечуючи суверенності держави та не принижуючи сутності прав людини, висловлюється думка, аналогом якої у теорії цивільного права є «власність зобов'язує». Підкреслимо, що така аналогія радше наводиться заради певного унаочнення філософії ОЗ і, звісно, не може розглядатися як серйозна наукова гіпотеза. Крім цього, було б неправильно пояснювати сутність міжнародно-правового інституту категорією національного права.

З іншого боку, чимало науковців «зазіхають» на державний суверенітет, висловлюючи позиції іншого гатунку. Так, необхідно зазначити, що багатьма вченими ставиться під сумнів абсолютність державного суверенітету щодо безсумнівно абсолютних прав людини: у разі грубого порушення останніх перший поступається. Однак цим ставиться під загрозу

багатовікова традиція суверенності держави. У сучасному світі деякі найліберальніші течії заперечують суверенітет взагалі, проте правильною видається думка, що суверенітет повинен у певній формі зберігатися, оскільки забезпечує належний порядок у міжнародних відносинах та здатний, хай як парадоксально, забезпечувати дотримання прав людини [255, р. 244]. Такої самої думки дотримується Елен Руї Фабрі, зазначаючи, що «торпедування» державного суверенітету неминуче вдарить по правах людини [176, р. 35]. Гарет Еванс, якого ми вже згадували, вважає, що сфера захисту прав людини більше не розглядається як внутрішня справа кожної суверенної держави. Масові вбивства непокоять усю світову спільноту, вони не можуть бути ігноровані останньою, окремі держави не мають права на вбивства [158, р. 217]. Утім до питання суверенітету як відповідальності повернемося в підрозділі 1.7.1.

Щодо юридичної природи зобов'язань, які випливають з ОЗ, слід зазначити основні підходи, систематизовані в дослідженні Л.В. Пастухової й А.П. Шуміленка [66, с. 158–172], такі як:

- 1) зобов'язання політичного характеру;
- 2) частина м'якого права;
- 3) відображення окремих основних принципів міжнародного права;
- 4) зобов'язання запобігати найбільш серйозним міжнародним злочинам;
- 5) юридична норма, що формується (*emerging norm*);
- 6) сформована звичаєва норма міжнародного права;
- 7) нова юридична норма.

Безумовно, вказаний перелік не є абсолютним і потребує глибшого аналізування.

Отже, в основі концепції «Обов'язок захистити» лежить заперечення права держави на будь-яку поведінку на своїй території в сенсі недопустимості грубих порушень прав людини. Розглянемо елементи, спрямовані на реалізацію такої позиції.

Основними елементами ОЗ є тріада обов'язків, що покладаються на держави: запобігти, діяти та відновити [267]. Так, держави зобов'язані переконатися, що були спроби врегулювати напружені ситуації на національному рівні або реалізовувався так званий обов'язок запобігти, що включає раннє попередження й аналізування ситуації [107, с. 497–511]. Останнє – «обов'язок відновити» – покладається на державу-інтервента (чи групу таких держав) [255, р. 40].

У літературі часто використовують поняття «стовпи», або «опори» (pillar), як основи концепції «Обов'язок захистити».

Найскладніший елемент, що породжує основні суперечки, – другий щодо обов'язку діяти. Центральною його складовою є гуманітарна інтервенція, суперечлива сама по собі. Як уже зазначалося, гуманітарна інтервенція посприяла виникненню ОЗ. Її можна визначити як застосування (чи погроза застосуванню) сили однією державою або групою держав щодо території іншої держави-«цілі» в разі масових, грубих і систематичних порушень фундаментальних прав осіб, які перебувають на території цієї держави-«цілі», ефективний уряд якої не здатний чи не бажає захистити цих осіб і не давав згоди на втручання з метою усунення таких порушень. Водночас не можна не погодитися з більшістю науковців щодо невизначеності гуманітарної інтервенції в сенсі її легальності в міжнародному праві. Добре обґрунтованим вбачається, зокрема, висновок українського дослідника В.І. Мотиля про нелегальність гуманітарної інтервенції [51], але про це – у підрозділі 2.6.

Правильною видається думка щодо двох груп зобов'язань у рамках ОЗ: зобов'язання держав захищати власне населення та зобов'язання міжнародного співтовариства вживати заходів для відвернення чи припинення гуманітарних катастроф. Зважаючи на такий поділ, зобов'язання першої групи вже є частиною міжнародного права, хоч і не в рамках ОЗ [108].

Розглянемо детальніше кожен елемент згаданої тріади, зокрема юридичну природу зобов'язань, ними створюваних.

1.4. Обов'язок запобігти

«Обов'язок запобігти» нині вважається найбажанішою до виконання складовою ОЗ. Думка про необхідність запобігти застосуванню сили (що свідчитиме про неефективність ОЗ *per se*) стала аксіомою в міжнародному праві й розвивалася дедалі ширше зі становленням власне ОЗ. Превенція може здійснюватися через упровадження відповідних механізмів на національному рівні, докладення дипломатичних і політичних зусиль, уведення економічних санкцій, дій гуманітарного характеру (доставка допомоги), боротьбу із загальновідомими причинами на кшталт бідності, політичних репресій та нечесного розподілу ресурсів [267]. Зокрема, у Доповіді закріплюються такі положення щодо запобігання, бажані для імплементації державами: «Тверде прагнення забезпечити справедливе поводження та рівні можливості для всіх громадян... Зусилля, спрямовані на забезпечення зваженості, належного управління, захисту прав людини, забезпечення прав людини та соціального й економічного розвитку і справедливого розподілу ресурсів» [267].

Упровадження відповідних механізмів на національному рівні серед іншого передбачає наявність політичної волі цієї держави. Зауважується, що можуть знадобитися й реформи в судовій системі, реформи збройних сил тощо.

Відомі прибічники ОЗ, зокрема співголова Комісії Гарет Еванс та науковець Алекс Белламі, також підкреслюють неабияку важливість превенції як найважливішого компонента ОЗ. Другий з них наголошує, що завдання ОЗ полягає в тому, щоб запропонувати лідерам більше опцій, аніж «від робити нічого – засилати морських котиків» [121, р. 3].

У 2004 році в курсі розвитку концепції «Обов'язок захистити» та практичної реалізації її положень було засновано Офіс спеціального радника щодо превенції геноциду (англійською – The Office of the Special

Adviser on the Prevention of Genocide, the OSAPG, для зручності використовуватимемо транслітерацію – ОСАПГ).

Підготовчі роботи до створення ОСАПГ, вочевидь, розпочалися одразу після сумних подій у Руанді. У 2001 році Кофі Анан підкреслив необхідність запобігання геноциду й упровадження з цією метою механізму раннього його попередження. Як уже зазначалося, роком створення власне Офіса став 2004. До завдань ОСАПГ належить: отримання та систематизація інформації про масштабні й значимі порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права; невідкладно повідомляти про потенційно небезпечні ситуації Генсека ООН та через нього РБ ООН; надавати РБ ООН, через Генсека ООН, рекомендації щодо запобігання чи зупинення геноциду [193]⁵. Першим Спеціальним радником став Хуан Мендес, а в 2007 році його змінив уже відомий нам Френсіс Денг. З 2007 року до 2011 року служив Едвард Лак, а нині це – Адама Дьєнг.

Серед аргументів тих, хто критикує як створення, так і функціонування ОСАПГ, на чільному місці маємо презюмовану доступність інформації про передумови геноциду й навіть обізнаність з нею як ООН, так і РБ ООН. Зокрема, навряд чи хтось стане заперечувати, що РБ ООН чудово знала про влаштовану хуту різанину в Руанді. Таким чином, ставиться під сумнів створення ще одного органу інформування замість упровадження реального механізму дії. Натомість дієвішим видається право Спеціального представника на звертання до РБ ООН.

Узагальнюючи, погодимося з думкою Т. Вайса, що ОСАПГ не є тим справді ефективним механізмом запобігання геноциду, який міг би бути створений [282, р. 54]⁶, а Г. Стентон справедливо вказує, що завчасне запобігання не має сенсу без завчасної ж протидії [155, р. 319].

⁵З листа Кофі Анана до РБ ООН від 12 липня 2004 року.

⁶Власне, Т. Вайс був дещо різкіший у формулюванні цієї думки: «ОСАПГ є тратою часу, енергії та грошей».

Щодо дипломатії варто зазначити таке. Глава 6 Статуту ООН присвячена саме превентивній дипломатії, зокрема стаття 33 окреслює кроки, які слід здійснити для врегулювання будь-якого конфлікту. Доповідь містить кілька положень, присвячених цим крокам, утім не можна сказати, що було сказано щось нове, надто нерегулярне. Головна думка зводиться до того, що превенція краща, ніж втручання.

У контексті останніх подій в Україні наведемо слушне зауваження А. Хеїра щодо відсутності в Доповіді згадок чи то аналізування проблеми самовизначення, адже остання є однією з найчастіших передумов виникнення збройних конфліктів, а значить гуманітарних катастроф [172, р. 105].

На завершення огляду запобігання гуманітарним катастрофам зазначимо, що деякі автори (наприклад, Хеїр [172, р. 112]) відносять до таких засобів і так звану превентивну інтервенцію, назва якої говорить сама за себе. Зауважимо, що історична місія «ввічливих людей» у Криму (пізніше Росія визнала їх своїми військовослужбовцями; власне, ніхто не мав сумнівів щодо цього й раніше) полягала, згідно з офіційними повідомленнями Росії, саме в запобіганні гуманітарній катастрофі, війні абощо. Гуманітарні конвої, скеровані до України без її згоди та підтримки світової спільноти, вочевидь, також є прикладом політичної волі до дії в умовах начебто гуманітарної катастрофи.

1.5. Застосування сили в рамках “Обов’язку діяти”

Творці концепції ОЗ небезпідставно запевняють, що відповідальність світової спільноти за дотримання прав людини в кожній державі є суттєвим чинником, потенційно здатним усунути такі сумніви. Так, у Доповіді використовується поняття «безпеки людини» як вихідна обставина [267]. Комісія наголошує, що, по-перше, застосування сили є лише *однією зі складових* (що зазначалося вище; курсив мій. – В.В.), а, по-друге, є *крайнім*

(курсив мій. – *V.V.*) заходом, покликаним забезпечити безпеку людини (населення).

Зауважимо, що питання гуманітарної інтервенції ґрунтовно розглядається в розділі 2 цього дослідження, отже, нижче будуть подані основні параметри другого елементу концепції ОЗ – елементу «діяти».

У центрі питання застосування сили справедливо ставиться наявність політичної волі, необхідної для таких дій, адже справді всі інші елементи ОЗ напряду залежать саме від політичної волі, допоки відповідні норми міжнародного права не стали *jus cogens*. В усіх інших випадках слід отримати згоду РБ ООН (власне, головного політичного органу в системі міжнародних відносин), проблемність чого ще детально аналізуватиметься далі.

Наводяться шість таких факторів, дотримання яких є необхідним для гуманітарної інтервенції: чесні суб'єкти, чесна причина, чесний намір (головно – гуманітарний), вичерпання інших (мирних, на кшталт дипломатичних) заходів, пропорційність (обмеженість метою, мінімально можливе застосування сили) та розумність перспектив (зокрема, висока вірогідність успішності операції) [255, р. 41]. Щодо справедливої причини, Комісія пропонує «масштабні втрати серед населення» та «етнічні чистки»⁷.

Крім цього, Доповідь містить доволі загальне застереження щодо суб'єкта здійснення втручання. На думку її авторів, обов'язок діяти є загальним і покладається на всіх. Водночас не вказуються ані держави, ані органи, кому належало б грати головну роль у цій справі.

Зокрема, в Підсумковому документі саміту 2005 року йдеться вже про колективність як необхідну умову правомірності гуманітарної інтервенції.

⁷ Важливо застерегти, що це поняття (до речі, неконвенційне) не охоплюється визначенням геноциду; натомість, у найгіршому випадку може розглядатися як геноцид (див.: [215, р. 817]). Також варто розглянути практику діяльності Комітету з прав людини: так, у 1992 році він вимагав від Урядів Югославії, Хорватії та Боснії Герцеговини подати доповіді щодо заходів, які вживаються для запобігання етнічних чисток і вибіркового убивств, що вони й були вимушені зробити. Проміжний звіт комісії експертів, яка була створена на виконання Резолюції 780 (1992), РБ ООН визначає «етнічні чистки» як використання сили чи погроз для вигнання осіб, які належать до тієї чи іншої групи, з певного регіону, аби зробити його етнічно однорідним.

Однак на, мабуть, центральне питання щодо необхідності погодження можливого застосування сили РБ ООН Комісія не дає очікуваної багатьма ліберальної відповіді. Власне, Комісія не має повноважень тлумачити чи змінювати Статут ООН. Тому в Доповіді зазначається, що, перш ніж вдаватися до таких дій, бажано мати схвалення з боку РБ ООН. Крім того, пропонується прийняти «Кодекс поведінки», в якому викласти таке застереження: «Постійний член РБ ООН не застосовуватиме право вето щодо тих справ, які не торкатимуться його життєво важливих національних інтересів, якщо відповідну резолюцію підтримує більшість»⁸. Однак такий кодекс, видається, не стане навіть м'яким правом. Отже, ОЗ не здійснює революції, а лише є ефективним оптимізатором наявних інструментів захисту прав людини, суворо дотримуючись норм міжнародного права.

Водночас дещо ліберальніше Комісія вирішує питання застосування сили регіональними безпековими блоками, фактично дозволяючи їм такі дії з наступною їх авторизацією РБ ООН.

Критика прихильників більш ліберальних поглядів, які виступають за щоразу категоричнішу протидію монополії РБ ООН щодо застосування сили, має бути пом'якшена з огляду на таке. Зокрема, не слід забувати про підкреслення центральної ролі ООН у процесах, пов'язаних з ОЗ (починаючи від Хамершильда та його новацій щодо миротворців). Саме ООН повинна і здатна бути тим нейтральним та неупередженим гарантом прав людини на міжнародній арені. Отже, РБ ООН з урахуванням обґрунтованої критики за часто бездіяльність⁹ та розумних пропозицій щодо її реформування має залишатися безумовно єдиним органом авторизації застосування сили, як і ООН – головним суб'єктом у контексті концепції ОЗ. Варто зауважити, що

⁸Мовою оригіналу: «a permanent member, in matters where its vital national interest were not claimed to be involved, would not use its veto to obstruct passage of what would otherwise be a majority resolution».

⁹У цьому контексті доцільно процитувати Саймона Честермана: «Проблемою є не питання легальності гуманітарної інтервенції, а переважаючої практики негуманітарних не-інтервенцій», що більш ніж прямо натякає на почасти бездіяльність згаданої в тексті організації [137, р. 175–200].

Росія і Китай – лідери в таборі опонентів будь-яких відхилень від передбаченої у Статуті ООН ролі РБ ООН. Так, Росія постійно критикує США за силове втручання у внутрішні справи третіх держав, застерігаючи від перетворення міжнародного права на «кулачне» [74]. Тим цікавішою видається участь Росії у збройній боротьбі проти ІДІЛу (держави ісламістів) начебто на запрошення уряду Сирії.

У рамках «Обов'язку захистити» питання, хто ж повинен здійснювати інтервенцію, справді залишається без відповіді. Якщо ООН – безстороння організація, то на думку одразу спадають численні провали її миротворчих операцій. Найбільшим є, звичайно ж, провал місії UNAMIR у Руанді. Адже добре відомо, що генерал Ромео Далер (очільник цієї місії) мав інформацію про підготовку до масової різанини, проте рішення про превентивні дії (нехай і застосування сили) прийнято так і не було. Схожим неуспіхом завершилися й події в Сребрениці в 1995 році. Таким чином, здатність ООН (у тому числі РБ ООН) діяти справедливо ставиться під сумнів.

З іншого боку, вдалим компромісом видається авторизація до дій коаліцій держав, що мають відповідне бажання, чи регіональних організацій. Зокрема, така «колективність» дає можливість уникнути звинувачень в односторонності й зацікавленості у власних інтересах. Одним із найуспішніших прикладів такої інтервенції називають дії Австралії в Східному Тиморі в 1999 році, утім чинний формат РБ ООН, як відомо, залишає за її постійними членами право вето і, як уже згадувалося, це почасти стає нездоланною перешкодою на шляху до часто потрібних і термінових дій. Погодимось з Олів'є Кортеном, що можливі зміни в міжнародному праві щодо права вето не лежать у полі зору [176, р. 135].

На прикладі тієї-таки Сирії спостерігаємо два підходи до умовної інтервенції в рамках протидії ІДІЛу: коаліція держав, очолювана США, з одного боку, та Росія самостійно – з іншого.

Отже, рамки ОЗ окреслюють лише загальні умови можливого застосування сили, що покладається на невизначеного актора(-ів) та, з

консервативних позицій, вимагає авторизації з боку РБ ООН (більше про це – в розділі 2).

1.6. «Обов'язок відновити»

Уже в Підсумковому документі саміту 2005 року зникають конкретні й чітко визначені зобов'язання щодо відновлення за наслідками здійсненого втручання. Зокрема, в останньому реченні статті 139 ідеться про допомогу державам у забезпеченні захисту їх населення, в тому числі в непростих умовах, що передують кризі чи під час конфлікту – крапка. Як бачимо, ні слова про постконфліктну відбудову.

Доповідь містить загальні тези про покладення «Обов'язку відновити» на державу, на території якої мали місце відповідні події. Утім такий підхід зазнав справедливої критики, адже здійснення ОЗ уже презюмує певну некомпетентність держави, що раніше допустила виникнення підстав для втручання. Відповідно висловлюються погляди про необхідність залучення третіх сил для відновлення.

Погодимося також із думкою, що «Обов'язок відновити» є елементом ОЗ, який фокусується на розбудові й укріпленні інститутів, необхідних для досягнення відповідальності суверена, а також сприяння відповідним змінам у його поведінці та культурі [121, р. 190].

Власне, серед небагатьох прийнятних прикладів здійснення відновлення в рамках ОЗ є Косово, Східний Тімор і Лівія. Останній із цих прикладів мало хто назве вдалим, оскільки Лівії досі не вдалося повернутися до стабільного політичного життя. Серез іншого це підкреслює важливість продовжити порятунк населення саме відновленням, а не лише втручанням. Тому не дивно, що А. Белламі вказує на брак узгодженості щодо форм, яких може набувати реалізація ОЗ [121, р. 179].

У 2005 році було засновано Комісію з відновлення миру (далі – КВМ)¹⁰. Головними завданнями цього міжурядового органу стали інтеграція

¹⁰ Спільні резолюції РБ ООН та ГА ООН [78; 80].

зусиль для відновлення, забезпечення постконфліктного відновлення та загальна координація різних акторів. Членами КВМ є 31 держава.

У рамках «Обов'язку відновити» можна виділити трипартійну систему [121, р. 195]: додатково до КВМ, що координує зусилля з відновлення, було створено допоміжний офіс з мирного відновлення (the Peacebuilding Support Office) та фонд мирного відновлення (the Peacebuilding Fund). Утім нині складно оцінювати ефективність роботи такої системи: у 2006 році вона виконала певну роботу для Сьєрра-Леоне, а в 2007 році – для Кот-д'Івуару. Проте цей досвід суттєво відокремлений від інших елементів ОЗ – попередження та втручання.

Найважливішим завданням «Обов'язку відновлення» є недопущення повторних гуманітарних катастроф. Підкреслимо, що «Обов'язок відновлення» таким чином стає і «Обов'язком запобігти», утворюючи замкнене коло відповідальності.

Цікаві, особливо на тлі подій на Донбасі, принципи «Обов'язку відновити» запропонував Ролан Парі (Roland Paris) [212, р. 151]:

- 1) відкласти вибори для недопущення можливого успіху радикальних сил;
- 2) всупереч свободі думки контролювати ненависницькі настрої та їх проголошення;
- 3) згорнути економічну лібералізацію;
- 4) як пріоритет – розбудова ефективних органів державної влади;
- 5) оптимізувати виборчу систему;
- 6) підтримати інститути сильного громадянського суспільства.

Можливо, хтось назве такий підхід реакційним чи то навіть колоніальним [138], але він заслуговує на увагу.

Підсумовуючи, зазначимо, що «Обов'язок відновити» залишається найменш розробленим у тріаді обов'язків концепції ОЗ.

Наприкінці цього підрозділу наведемо погляд на основні «класичні» характеристики концепції «Обов'язку захистити» очима Айдана Хеїра –

одного з її щирих прибічників, щирість якого виявляється в готовності помічати в тому числі слабкі місця концепції:

- згода держав на власний обов'язок щодо захисту своїх громадян;
- ОЗ застосовується щодо геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток та злочинів проти людства;
- рішучість усіх держав запобігти вчиненню вищеперелічених злочинів;
- світова спільнота реагує колективно, належним чином і вчасно, через РБ ООН та відповідно до Статуту ООН у випадках, коли держава очевидно не здатна захистити своє населення від вищеперелічених злочинів;
- ОЗ не заперечує існуючого права застосування сили, не створює нових міжнародних органів і не втручається у функціонування існуючих;
- ОЗ не є автоматичним механізмом для здійснення гуманітарних інтервенцій [172, р. 55].

Такими вбачаються основні риси ОЗ як новітньої та перспективної концепції в міжнародному праві. Нижче пропонуємо основні тенденції до переосмислення окремих положень, що вплинули чи можуть вплинути на подальший розвиток цієї концепції.

1.7. Тенденції, що впливають на «Обов'язок захистити»

Як справедливо зазначає І.І. Лукашук, утвердження культури миру, включаючи розвиток міжнародного-правової свідомості – справа зовсім не проста. Одним із завдань міжнародного управління є, на думку І.І. Лукашука, запобігання системним кризам на глобальному рівні, а також забезпечення загальної поваги до прав людини [42, с. 5]. Одним із елементів політики, спрямованої на досягнення цих цілей, є саме остаточне врегулювання проблеми застосування сили. Спробуємо проаналізувати основні тенденції в міжнародному праві, що стосуються предмета дослідження та здатні

вплинути на концепцію «Обов'язок захистити». Зокрема розглянемо поняття «суверенітет як відповідальність», людино-орієнтований підхід у міжнародному праві, «колективізацію» права прав людини та деякі інші фактори.

1.7.1. Суверенітет і права людини

«Мабуть, немає іншої такої концепції, чиє розуміння було б більш суперечливим, ніж концепція суверенітету».

Lassa Openheim [208, p. 129]

Міжнародне право зароджувалося як міждержавне. Варто погодитися з думкою російського науковця О.Ю. Воронцової, яка вказує, що в міжнародному праві першої половини ХХ сторіччя посилювався акцент на суверенітеті держав, неприпустимості втручання в їх внутрішні справи [14]. Це, однак, не заважало розвиватися й праву прав людини. Уже в другій половині сторіччя було прийнято Загальну декларацію прав людини, Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права й низку інших міжнародних угод, покликаних підвищити стандарти захисту прав людини.

Погоджуючись із Г.О. Христовою, звернемо увагу на важливість аналізування поняття «державний суверенітет» у рамках дослідження доктрини «Обов'язок захистити» [107, с. 497–511].

Як уже зазначалося, одним із перших новий підхід до державного суверенітету запропонував Ф. Денг – «суверенітет як відповідальність».

Старе міжнародне право традиційно відносило взаємини між державою та її громадянами, питання прав і свобод людини до внутрішньої компетенції держави. Винятком було лише право на «гуманітарну інтервенцію» [33, с. 36].

Також погодимося з думкою, що переслідування прав людини так чи інакше пов'язане з відмовою від ведення війн. Як відзначає Г.І. Тункін,

принципи, висунуті в більшовицькому Декреті про мир, знайшли відображення передусім у тій частині міжнародного права, яку відносять до заборони агресивних воєн. Грабіжницькі й агресивні війни були оголошені «найбільшим злочином проти людства». До речі, у самому Декреті про мир про права людини не йшлося. Натомість у Статуті ООН закріплено принцип поваги до прав людини та юридично зобов'язано держави їх забезпечувати [102, с. 91].

Варто, втім, погодитися з Л.М. Тарасовою, що в сучасному світі гуманітарні кризи різного характеру, з огляду на серйозні порушення прав людини, вимагають негайного реагування. Як правильно зазначає вчена, в таких випадках продемонстрована деякими державами турбота про права людини може вилитися й у вимогу здійснення гуманітарної інтервенції. На її думку, геноцид, апартеїд, масові й грубі порушення прав людини, міжнародний тероризм, торгівля наркотиками і зброєю, екологічні катастрофи розцінюються сьогодні як створення прямої загрози миру і безпеки людства. ООН на підставі глави VII Статуту ООН може і повинна вживати дії для ліквідації цих порушень, від економічних санкцій до силового втручання. Разом з тим, як уже зазначалося, занадто складна процедура прийняття рішень Радою Безпеки про примусові заходи (право вето) часто призводить до бездіяльності ООН у ситуаціях, коли наявна загроза міжнародному миру і безпеці [97, с. 60–62]. На жаль, серед останніх таких прикладів – події на Донбасі та розслідування авіакатастрофи рейсу МН-17.

Зокрема у цьому зв'язку Л.М. Тарасова влучно описала нові тенденції. Так, вона стверджує, що в міжнародно-правовій доктрині загроза миру тривалий час розумілася як загроза розв'язання нової світової війни. Проте сьогодні колективна безпека більше не може трактуватися вузько, як відсутність збройних конфліктів між державами або всередині них. Додам, що ведення так званих гібридних війн, які доцільно вважати неоголошеними та невизнаними війнами (актами агресії) [276, с. 6–48], також вочевидь

порушує колективну безпеку. У практиці РБ ООН намітилася тенденція ширшого тлумачення поняття «загроза миру». Масові і грубі порушення прав людини, широкомасштабні переміщення цивільного населення [70], міжнародний тероризм, епідемія СНІДу, торгівля наркотиками і зброєю, екологічні катастрофи розцінюються РБ ООН як створення прямої загрози миру та безпеки людства. В основі такого широкого тлумачення терміна «загроза миру» лежить концепція «обмеженого» державного суверенітету.

Як згадувалося вище, серед західних науковців дедалі популярнішим стає бачення суверенітету як відповідальності. Зокрема, Дж. Паттісон пише, що суверенітет як влада вже більше не святий, натомість має місце відчутний зсув у бік розуміння суверенітету як відповідальності, відповідальності за забезпечення прав людини [213, р. 3].

Також зауважу, що починаючи з 2000-х років відбулося певне розділення дискусії в контексті суверенітету. Тоді як країни, що розвиваються, переймаються територіальною цілісністю (territorial sovereignty), розвинуті країни дискутують щодо прийняття рішень (decision-making sovereignty) [12; 112, р. 69].

1.7.2. Зміна підходу на людино-орієнтований. Отже, справді, права людини стають об'єктом поваги значно пізніше, ніж суверенітет держави. Зокрема, з точки зору забезпечення безпеки держави завжди дбали першочергово про власну безпеку, а не безпеку людини. Натомість тенденції останнього часу свідчать про зародження й розвиток зворотних процесів, які перемістили б центр уваги міжнародного права на безпеку людини. У передовій літературі з цієї теми оперують двома категоріями: міжнародно-правова система безпеки із центром-державою (state-centred system) і міжнародно-правова система безпеки із центром-людиною (human-centred system) [271, р. 63]. При цьому вкоріненою є теза про державу – гаранта безпеки власних громадян, що дає їй пріоритет перед тими ж таки громадянами [123, р. 277].

Вихідним базисом для зазначеного в попередньому абзаці тривалий час є незаперечність концепції державного суверенітету в міжнародному праві. Відомий юрист-міжнародник Антоніо Кассезе (Antonio Cassese) зобразив цю концепцію так: «(...) основа всіх міжнародно-правових стандартів, фундамент, на якому лежать усі міжнародні відносини» [133, р. 88]¹¹.

Крім цього, зауважу, що принцип незастосування сили (за винятком права на самооборону) стосується саме територіальної цілісності та політичної незалежності держав, але аж ніяк не безпеки людини.

Про необхідність перегляду принципу поваги до державного суверенітету неодноразово висловлювався навіть Генеральний секретар ООН. На 54-й сесії ГА ООН у вересні 1999 року Кофі Анан зазначив, що «суто традиційні поняття суверенітету вже не можуть виправдати надій усіх народів на набуття ними основних свобод» [39, с. 38]. Зросла цінність людської особистості, її прав і свобод, наповнила поняття «суверенітет» новим сенсом, а саме відповідальністю держави перед суспільством і кожною людиною. Якщо уряд бере на себе функції управління державою, то перш за все він зобов'язаний захищати життя і майно своїх громадян та забезпечувати їм реалізацію основних прав і свобод. В іншому разі міжнародне співтовариство не може залишатися осторонь. Кофі Анан запропонував більше «не розглядати національні кордони як перешкоду для втручання об'єднань, що вводяться Радою Безпеки ООН з метою захисту прав людини». Той факт, що конфлікт є внутрішнім, не дає жодній з його сторін будь-якого права ігнорувати найелементарніші норми людяності.

Отже, не позбавленим глузду видається твердження про те, що правовий захист державного суверенітету, звернений на захист держави, її безпеки, є пріоритетним [271, р. 64], а захист людини – похідним. Такий підхід видається багатьом дослідникам застарілим. Гірше того, безпека держави часто здійснюється не для, а за рахунок безпеки індивіда.

¹¹ В оригіналі: «*the linchpin of the whole body of international legal standards, the fundamental premise on which all international relations rest*».

Так, практика показує, що покладатися лише на державу необачно, що безпека держави ще не означає безпеки людини [271, р. 64]. Можливо, про це свідчать і чисельні «шпигунські» скандали останніх років.

Водночас доволі стрімкий злет права прав людини останнім часом демонструє зміщення акценту саме на безпеку людини. Так, Барбара фон Тігерстром цитує рішення Трибуналу по Югославії в цьому контексті: «Стрімкий розвиток і поширення в міжнародному співтоваристві доктрини прав людини, особливо після прийняття Загальної декларації прав людини в 1948 році, призвів до значних змін у міжнародному праві, зокрема в підході до розв'язання проблем, що турбують світове співтовариство. Підхід, орієнтований на державу-суверенітет, поступово витісняється людино-орієнтованим підходом» [271, р. 67].

Французька дослідниця Руї Фабрі (Ruiz Fabri) навіть доводить виникнення градації класичного суверенітету держави. На її думку, так відтепер слід говорити про внутрішній і зовнішній суверенітети в міжнародному праві. Останній є, як вважає дослідниця, радше необмеженою свободою здійснювати свої права (що, вочевидь, з міжнародного права і випливають. – *B.B.*), а не необмеженою владою (на протигагу внутрішньому суверенітету. – *B.B.*) [176, р. 30–35]. Нарешті, вона оспорує антагонізм між правами людини та суверенітетом, що автоматично виражається у здобутках для одного в разі втрати другим, натомість погоджується з класичною думкою, що саме суверенітет держав є гарантом забезпечення прав (чи то безпеки) людини [176, р. 30–35], пропонуючи таким чином не піддаватися спокусі «торпедувати» суверенітет держав (чим займаються з різних кінців націоналісти та глобалісти¹²), а захистити.

Разом з тим деякі російські дослідники застерігають від надмірного захисту прав людини, оскільки вважають таку практику шляхом до

¹² Тут Руї Фабрі дещо не погоджується з колишнім Генеральним секретарем ООН Кофі Ананом: «...державний суверенітет, у базовому його розумінні, зазнає перегляду силами глобалізації і міжнародної співпраці» [254].

зловживань [97], утім не можемо не нагадати про риторичку Росії щодо начебто необхідності захисту «російськомовного населення» на території України (про що йтиметься в розділі 4).

1.7.3. Колективна відповідальність та спільний concern¹³. Погоджуюся з думкою Л.М. Тарасової, що мир і безпеку у світовому чи регіональному масштабі можна забезпечити лише спільними узгодженими зусиллями всіх держав. Як вона зазначає, усім державам, що входять у світове співтовариство, необхідно домовитися перешкоджати збройній агресії з боку будь-якої держави, в тому числі через підтримку незаконних озброєних угруповань [97], а також іншим зазіханням на права, свободу та незалежність як цілих народів, так і окремих громадян. Інакше кажучи, йдеться про ефективну роботу системи колективної безпеки.

У міжнародному праві під колективною безпекою розуміють систему колективних заходів, що застосовуються державами на універсальній та регіональній основі з метою усунення загрози миру, запобігання або придушення актів агресії та відновлення міжнародного миру і безпеки [44, с. 354].

Водночас на практиці держави не демонструють спільного підходу до поняття «колективна безпека», натомість продовжується певна конфронтація. При цьому кожна зі сторін напручує власне розуміння відповідних норм міжнародного права.

У цьому контексті заслуговує на увагу дослідження й такої тенденції в міжнародному праві, як колективізація відповідальності співтовариства за безпеку людини.

Так, особливо яскраво колективна відповідальність проглядається в міжнародному праві доквілля. Відповідні принципи, що формують такий підхід, містять Стокгольмська декларація [149] та Декларація Ріо [240] й можуть бути зведені до принципу співпраці заради загального блага. Окрім

¹³ Не певен щодо розумного еквівалента в українській мові: можливо, це «турбота, піклування», але в контексті міжнародного права краще підходить «відповідальність».

цього, саме в Декларації Ріо з'являється принцип спільної, але диференційованої відповідальності держав [240, Principle 7], що може стати прикладом для наслідування для прибічників концепції «Обов'язок захистити». Більше того, невпинна боротьба зі змінами клімату об'єднує держави навколо принципу превенції. Останній отримав підтвердження й у звичайному праві. На думку П. Сандса (P. Sands), «ідея спільної відповідальності має довгу історію та з'явилася для врегулювання питань вилову риби, інших ресурсів моря, охорони дикого світу, космосу, Місяця й, віднедавна, змін клімату та біорізноманіття» [247, p. 218]¹⁴. З відомими застереженнями висловимо думку, що міжнародна безпека є справою всього людства не менше, ніж зникаючі осетрові, хоч і потребує інших механізмів забезпечення.

Барбара фон Тігерстром проводить паралелі між колективною відповідальністю в міжнародному праві доквілля та забезпечення безпеки людини, показуючи на прикладі першого необхідність спільної відповідальності щодо другого [271, p. 78–79].

На нашу думку, сучасне міжнародне право міжнародної безпеки спроможне запропонувати механізм реалізації принципу спільної, але диференційованої відповідальності у відповідній сфері задля остаточного припинення будь-яких збройних конфліктів. Безумовно, це питання не може розглядатися окремо від реформування РБ ООН. Практично, якщо держави із сильною економікою несуть більшу відповідальність за забруднення навколишнього середовища, то й впливові держави з могутнішими збройними силами могли б брати на себе більше відповідальності щодо забезпечення миру й безпеки. Не можна не визнати, що певною мірою маємо статус-кво, адже низка держав вочевидь відіграють активнішу роль у намаганнях розв'язати існуючі збройні конфлікти.

¹⁴В оригіналі: «*The idea of common responsibility has a long history and has been invoked in relation to fish and other marine resources, waterfowl, wildlife, outer space, the moon, and more recently climate change and biological diversity*».

У 2004 році Генеральний Секретар ООН, виступаючи на засіданні Групи високого рівня з питань загроз, викликів і змін відзначив появу виникаючої норми колективної відповідальності міжнародної спільноти та відповідної інтервенції, авторизованої РБ ООН, у разі неможливості чи небажання суверенної держави подолати геноцид, масові вбивства, етнічні чистки [108].

На нашу думку, компромісним, найзбалансованішим підходом у пошуку відповіді на питання переходу відповідальності від індивідуальної до колективної є «місток» у вигляді нездатності та/чи небажання держави діяти. Іншими словами, відповідальність за можливу гуманітарну катастрофу переходить від держави, на території якої це відбувається, до світового співтовариства саме тоді, коли наявний суб'єктивний елемент нездатності та/чи небажання. При цьому можна враховувати вищезгадану диференціацію відповідальності «більших більшу, менших меншу».

Космополітичний підхід до колективної відповідальності передбачає відповідальність світового співтовариства за кожного індивіда. За його основу, як правило, беруть моральні категорії поваги до людства [119].

Отже, після викладення згаданих тенденцій у міжнародному праві слід дещо під іншим кутом поглянути на концепцію «Обов'язок захистити».

Насамперед неможливо обійти увагою події, пов'язані з Лівією, – прийняття РБ ООН Резолюції № 1973. Вказана резолюція встановила безпілотну зону над усією територією Лівії, запровадила ембарго на імпорт зброї та, найважливіше, уповноважила вдатися до всіх потрібних заходів для захисту населення (окрім як у формі окупації). Крім цього, вже під час написання цієї роботи, можливо, було застосовано хімічну зброю в Сирії. Підкреслимо, що Уряд останньої повинен нести відповідальність, навіть якщо не застосував сили, однак виявився нездатним запобігти такому

застосуванню, чим не виконав зобов'язання захистити населення¹⁵. Про активну фазу ОЗ в Лівії та Сирії – нижче.

Як справедливо зазначає Роберт Кіохен (Robert Keohane), концепція ОЗ може призвести до погодження умов легальної гуманітарної інтервенції. Водночас це не вирішує ключового питання – почасті нездатності РБ ООН як представницького органу міжнародного співтовариства подолати вето щодо винесеного на голосування питання можливого застосування сили на території суверенної держави. Таким чином, отримання дозволу на застосування сили в інший спосіб залишається неможливим (і, як зазначалося, не скоро вдасться). Як відомо, з моменту початку функціонування РБ ООН різні його постійні члени (зазвичай США або СРСР) скористалися правом вето близько 200 разів.

За останні роки у відповідь на масові й грубі порушення прав людини в тому чи іншому регіоні було прийнято чимало «радбезівських» резолюцій, що кваліфікували конфлікти й гуманітарні кризи як такі, що загрожують міжнародному миру або порушують міжнародний мир. Зокрема, резолюція № 757 (1992) по Югославії [231], резолюція № 767 (1992) по Сомалі [232], резолюція № 788 (1992) по Ліберії [233], резолюція № 841 (1993) по Гаїті [235], резолюція № 1070 (1996) по Судану [221], резолюція № 1078 (1996) по Заїру, резолюція № 1101 (1997) по Албанії [222], резолюція № 1125 (1997) по Центральноафриканській Республіці [223], резолюція № 1135 (1997) по Анголі [224], резолюція № 1161 (1998) по Руанді [226], резолюція № 1171 (1998) по Сьєрра-Леоне [227], резолюція № 1199 (1998) [228] по Югославії та резолюція № 1441 (2002) [230] щодо Іраку. Однак проблема вчасної й рішучої відсічі викликам міжнародної безпеки досі залишається актуальною. Отже, можливо, наступним кроком для ОЗ було б саме реформування засад РБ ООН.

¹⁵Станом на січень 2016 року сторонам вдалося досягти дипломатичного врегулювання конфлікту й розпочати вивезення наявної хімічної зброї; подальші військові дії в рамках громадянської війни та протистояння ІДІЛу є предметом окремого дослідження.

1.7.4. Пропаганда. Варто також зауважити, що на сучасному етапі розвитку людства, з урахуванням суттєвого прогресу інформаційних технологій, неабиякого значення набуває інформаційна складова ОЗ. Зокрема, політико-дипломатичні зусилля на відповідних етапах здійснення ОЗ мають супроводжуватися належною інформаційно-пропагандистською кампанією, з тим щоб правильно показати істинну мету операції – запобігти ситуації гуманітарної катастрофи чи то, навпаки, виправдати певні санкції або навіть застосування сили. При цьому об'єктом таких дій передусім має бути населення, яке потрапило в скрутне становище. Здійснення кампанії повинне базуватися на принципах чесності та безсторонності, повноти й достовірності передаваної інформації. Не можна не вказати на відверте зловживання вказаними принципами деякими ЗМІ, насамперед російськими, що висвітлюють події в Україні. Так, складається враження, що останні цілеспрямовано формують думку про настання гуманітарної катастрофи в регіонах, причому в цьому звинувачується українська армія. З боку України та міжнародної спільноти дуже важливо за таких обставин реалізувати належні контрзаходи й убезпечити можливе загострення ситуації – здійснення гуманітарної інтервенції без потреби і всупереч основам концепції ОЗ. Треба врахувати, що наразі є всі підстави сподіватися на успіх та превенцію можливої гуманітарної катастрофи політико-дипломатичними методами (що свідчить про *бажання* держави) або ж застосуванням сили в рамках Антитерористичної операції (елемент *здатності*). Водночас успішність останньої суттєво залежить від її сприйняття місцевим населенням, яке слід огородити від нових історій про розіп'яте немовля¹⁶.

1.7.5. Дипломатія. Що стосується дипломатії, то, безумовно, в наш час рідко коли якась держава не демонструє готовність вирішувати будь-які проблеми шляхом переговорів. У тому числі така готовність стосується й питань безпеки. Зайве нагадувати, що Статут ООН містить вимогу

¹⁶Окремим науковцям варто було б проаналізувати цю історію з точки зору пропорційності застосування сили для подолання гуманітарної катастрофи.

розв'язувати конфлікти мирним способом. Із певними застереженнями відзначаю, що світовій спільноті вдалося уникнути ударів по Сирії в 2013 році, оскільки в останній момент було знайдене дипломатичне рішення. Утім удари розпочалися восени 2014 року. Іншим прикладом дипломатичного врегулювання можемо вважати засідання контактної групи в Мінську стосовно припинення конфлікту на Донбасі. Водночас вважати ці приклади такими, що ґрунтуються на ОЗ, було б неправдою; у свою чергу, відповідні уроки мають бути враховані в подальшому розвитку цієї концепції.

Бутрос-Бутрос Галі, екс-Генсек ООН, справедливо зазначає: «Найбажанішим і найефективнішим застосуванням дипломатії є зниження напруженості перед тим, як вона виливається в конфлікт. Або ж, якщо конфлікт виник, діяти м'яко для утримання його в рамках та з'ясування першопричин» [113]. Ключем до цього, на його думку, є отримання вчасної та точної інформації.

Анна Орфорд у цьому зв'язку доречно нагадує про так звану тиху дипломатію Дага Хамершильда: його концепція політичної автономності Генерального Секретаря ООН суттєво позначилася на подальшій ролі ООН у дипломатії [209].

Важливу роль у формуванні сучасної превентивної дипломатії відіграють також численні резолюції ГА ООН, зокрема Манільська декларація про мирне вирішення міжнародних спорів. Таким чином, погоджуємося з важливістю дипломатичних заходів для превентивного врегулювання можливих конфліктних ситуацій, у тому числі в рамках ОЗ. Як зазначає І.І. Лукашук, ця декларація уособила ідею превентивної дипломатії [42, с. 262].

1.7.6. Економічні санкції. Як уже зазначалося, економічні санкції останнім часом стали вочевидь популярнішими за застосування сили. Водночас їх справжня ефективність залишається контраверсійною, однак більшість учених схиляється до переваги позитивних наслідків, що, втім, не означає відсутність негативних. До останніх, зокрема, належить погіршення

становища населення: як економічного, так і гуманітарного характеру. Справді, коли до держав застосовуються економічні санкції, «виникає невідповідність глибинного характеру, яка полягає в тому, що, зрештою, фактично завжди страждають прості люди, на них важким тягарем лягають наслідки необдуманих політичних рішень і помилок керівництва» [32, с. 157]. Економічні санкції, хай навіть не такі радикальні, як застосування сили, здатні суттєво знизити рівень добробуту населення держави-«цілі», викликати голод, поширення хвороб та інші негативні явища.

Деякі науковці особливо негативно ставляться до економічних санкцій. Так, професор Кехлер називає їх «терористичними актами», оскільки відповідальність покладається на людей, що не приймають політичних рішень [185, р. 60–64]. Також він зазначає, що такі фактично колективні покарання суперечать принципу індивідуальної відповідальності. Проте більшість його цікавих умовиводів легко заперечується при детальнішому розгляді питання.

У контексті економічних санкцій розумнішим вбачається підхід більш вибірковий та індивідуальний, спрямований проти конкретних посадовців. Зокрема, це може бути заборона на в'їзд, блокування фінансових активів, рахунків тощо. Такі санкції привабливіші й з точки зору сприйняття міжнародною спільнотою.

На тлі подій в Україні, зокрема агресії з боку Росії, окрім Мінського процесу економічні санкції залишаються поки що єдиним реагуванням з боку країн Заходу як принаймні спроба зупинити де-факто війну на Донбасі та запобігти гуманітарній катастрофі.

Крім цього, слід звернути увагу, що економічні механізми впливу можуть бути не обов'язково санкційними. Так, «обов'язок відновити» передбачає зобов'язання зі сприяння відновленню в тому числі економічне.

Нарешті підкреслю, що деякими науковцями висловлюються думки щодо належності економічних санкцій до актів агресії.

Підсумовуючи, зазначу, що економічні санкції почасти застосовуються для примушування держав дотримуватися міжнародно-правових зобов'язань у сфері права прав людини. Завдяки економічним санкціям чиниться тиск на державу з тим, аби було припинено вчиняти дії, які порушують права людини. Зауважу, що втручання в Лівію передували саме санкції, а це, однак, не означає, що за економічними санкціями неодмінно слідує втручання. Отже, аналізуючи ОЗ, не варто залишати осторонь і цей аспект.

1.7.7. Внутрішнє зобов'язання запобігти. Безумовно, починаючи з 1945 року було розроблено й прийнято цілу низку міжнародних договорів, спрямованих на захист прав людини. Водночас ОЗ починається з нового розуміння зобов'язання держави захистити власне населення. Нагадаю, що чи не першим думку про «суверенітет як відповідальність» висловив Френсіс Денг у 1996 році [172, р. 69]. З певними застереженнями, можна погодитися, що суверенітет залежить від внутрішньої поведінки держави. Комісія визначила у своїй Доповіді три категорії відповідальності держави. Перша з них стосується відповідальності державних органів влади за захист життя і безпеки громадян. Друга вказує, що ця відповідальність визначається як за внутрішнім законодавством – державою, так і за міжнародним – перед світовою спільнотою. Третя нагадує про відповідальність держави за дії її «агентів» [267].

Також зауважимо, що в Доповіді простежується думка про можливе «виправдання» вищезгаданих економічних санкцій саме внаслідок невиконання внутрішнього зобов'язання запобігти.

Параграф 138 Підсумкового документа містить зобов'язання кожної держави захищати своє населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людства.

У контексті цього дослідження не можна не погодитися також із думкою Мальгозії Фіцморіс, що міжнародні договори про захист прав людини мають розглядатися не як договори між державами, а як договори

між державами та індивідами [172, р. 73]. Звичайно ж, така позиція видається доволі сміливою, але держави справді створено заради людини.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Перш за все слід підкреслити, що ОЗ не є міжнародним правом *strictusensu*. Натомість, більшість науковців вбачають в ОЗ концепцію, що згодом розвинулася в загальноновизнану доктрину, проте з огляду на останню практику більше не може нею вважатися. З іншого боку, ОЗ зберігає за собою гнучкість, динамічність, здатність швидко змінюватися. За умови політичної волі та розумної юридичної техніки це може призвести до повноцінного закріплення в міжнародному праві.

Переклад «Responsibility to Protect» з англійської словосполученням «Обов'язок захистити» видається більш вдалим, ніж «Зобов'язання захистити».

До основних елементів ОЗ належать обов'язки запобігти, власне захистити та відновити. Найскладнішим з точки зору легальності реалізації є, поза сумнівом, обов'язок захистити як такий, що вимагає застосування сили й не завжди супроводжується на практиці авторизацією з боку РБ ООН.

Безумовно, окремої уваги заслуговують деякі тенденції, здатні суттєво вплинути на сприйняття ОЗ. Зокрема, це гомоцентричність у міжнародному праві, усвідомлення спільної відповідальності міжнародної спільноти, застосування економічних санкцій до чи замість застосування сили, дипломатичні зусилля тощо. Безумовно, цей перелік не може вважатися виключним.

Серед зазначених тенденцій особливо перспективними для подальших досліджень вважаємо розвиток принципу гомоцентричності з огляду на важливість відповідальності (англійською доречніше звучить *accountability*) сучасної держави перед сучасним же суспільством. Крім цього, цікавою видається думка про розуміння міжнародним товариством спільної відповідальності за населення кожної держави, а також певна диференціація цієї відповідальності.

Проаналізувавши ОЗ, доцільно вказати на такі особливості:

1) держави погоджуються на відповідальність міжнародного співтовариства за захист громадян. Юридично це означає певною мірою заперечення абсолютного державного суверенітету;

2) до підстав можливого застосування ОЗ належать геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності та етнічні чистки. Неконвенційним є лише останнє;

3) наразі незмінною є необхідність отримання дозволу РБ ООН на застосування сили – навіть у рамках ОЗ. Це може мати місце лише як крайній захід та здійснюватися за умови дотримання низки таких вимог, як вичерпання мирних заходів тощо. Також важливою залишається політична згода, якої почасти серед членів РБ ООН немає.

Отже, ОЗ, безумовно, є сучасною і перспективною концепцією. Проте ключові питання, пов'язані із застосуванням сили поза системою ООН, залишаються невирішеними й потребують дослідження, що і стане предметом розділу 2 дисертації.

Утім слід погодитися, що наявні тенденції в доктрині міжнародного права свідчать про зміни у системності сприйняття прав людини, права застосування сили і традицій суверенітету, а також питання того, наскільки правомірними є висування вимог однією державою до іншої з приводу дотримання останньою прав людини.

Останні події створюють все нову практику та нові *opinio juris*, які в режимі реального часу впливають на ОЗ.

Крім того, зазначу, що ОЗ певною мірою працює не на користь ідей, які містить ця концепція, адже їх формалізація гальмує розвиток і робить складнішими подальші зміни курсу. Останні ж видаються потрібними, оскільки після «ми не хочемо більше Руанди» були Югославія, Лівія, Грузія, Сирія, а тепер ще й Україна.

РОЗДІЛ 2

ГУМАНІТАРНА ІНТЕРВЕНЦІЯ

ЯК ЦЕНТРАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ «ОБОВ'ЯЗКУ ЗАХИСТИТИ»

На думку Дж. Паттісона, незважаючи на об'єктивні складнощі, світова спільнота дедалі більше переконується у виправданості гуманітарних інтервенцій. За його підрахунками таке позитивне сприйняття, починаючи з 1989 року, відображають наведені нижче приклади гуманітарних інтервенцій [213, р. 1–2]:

- інтервенція ECOWAS (Economic Community of West African States) у Ліберію 1990 року для відновлення правопорядку;
- інтервенція США, Франції й Великобританії в північний Ірак 1991 року для створення безпечних зон і захисту курдів;
- інтервенція США в Сомалі 1992 року для забезпечення гуманітарних коридорів;
- інтервенція США в Гаїті в 1994 році для поновлення режиму Арістіда;
- бомбардування НАТО сербських позицій у 1995 році з метою закінчення громадянської війни;
- інтервенція ECOWAS у Сьєрра-Леоне в 1997 році для стабілізації обстановки;
- інтервенція НАТО в Югославію 1999 року для припинення етнічних чисток;
- інтервенція Австралії в Східний Тимор 1999 року;
- дії ООН в ДР Конго з 1999 року;
- інтервенція Великобританії в Сьєрра-Леоне у 2000 році для посилення місії ООН;
- інтервенція Франції та ООН в Кот-д'Івуар 2003 року.

Не думаю, що Дж. Паттісон був би проти продовження списку негативного досвіду використання (чи спроб такого використання) положень ОЗ Росією щодо Грузії та України. Так, він стверджує, що чим далі, тим важче знайти людину, яка цілковито підтримала б можливе невтручання. Зауважимо, що раніше така людина знайшлася б деінде в Росії, адже всі наведені гуманітарні інтервенції здійснювалися західними країнами. Утім останні дії та офіційні позиції Російської Федерації значною мірою «розвертаються» обличчям до гуманітарних інтервенцій, що, однак, навряд чи викликане переосмисленням новітніх підходів на кшталт вищезгаданого *human-centered approach* (детальніше – в підрозділі 1.7). Однак за таким навіть бравурним початком учений ставить ключове питання – питання легітимності гуманітарних інтервенцій з погляду сучасного міжнародного права.

Одним із ключів до розуміння того, чому гуманітарна інтервенція як самостійна концепція була поглинута ОЗ, є складність її легалізації в міжнародному праві та відтак пошук легітимізувальних факторів. З'ясуємо для початку допустимі в міжнародному праві випадки застосування сили.

2.1. Заборона застосування сили в міжнародному праві

Правила щодо застосування сили разом з деякими іншими принципами (як-от територіальний суверенітет, незалежність і рівність держав) формують ядро міжнародного правопорядку [198, р. 1013]. Ці норми є фундаментальним елементом у структурі сучасного міжнародного права, що, однак, не виключає їх контраверсійності [127, р. 273]. Зважаючи на згадані принципи міжнародного права, якщо порівняти з національним правом, що монополізує застосування сили лише державою, отримаємо суттєво складнішу ситуацію. Міжнародне право, відповідаючи сучасним потребам людства, мусить мінімізувати застосування сили взагалі, як і карати за допущені порушення.

Вихідним пунктом щодо з'ясування норм права у цій сфері є заборона на застосування сили, викладена у пункті 4 статті 2 Статуту ООН [168, р. 6; 176, р. 143]. Звичайно ж, людство не зразу прийшло до усвідомлення необхідності заборони сили. Тривалий час війна вважалася таким же логічним правом кожної держави, як право, наприклад, на збір податків. Як правильно зазначає В.С. Ржевська, в основі кожної війни лежить політична ціль [82, с. 11], що підтверджують і сучасні «гібридні» війни.

У різні історичні моменти війни вважалися «справедливими», «священними», «двобоями». Цікавим парадоксом у середні віки стали війни між християнськими державами. Із розвитком останніх (насамперед у Європі) зміст війни розпочав складний шлях трансформації від війни, що карає «порушників» (хай там що було), до концепції підтримки миру (хай навіть і через репресалії та/чи репарації) [258, р. 357–359]. Проте, як справедливо вказує І.І. Лукашук, спроби ці мали обмежений характер [42, с. 283]. Вестфальський мир закріпив рівність і суверенність держав (у Європі, принаймні). Не можна не згадати добре відомий Декрет про мир, виданий більшовиками в 1917 році (який уперше засудив імперіалістичну війну як міжнародний злочин) [82, с. 35].

Першою помітною спробою заборонити застосування сили став Статут Ліги націй [95, ст. 10]. Щоправда, війна як така в ньому не заборонялася, натомість вимагалася застосування низки примирницьких процедур. На жаль, відповідальності за не надто палке прагнення спробувати домовитися, перш ніж воювати, не передбачили, що суттєво підірвало зміст застереження про заборону застосування сили *per se*. Нарешті, пакт Бріана–Келлога – досі чинний, до речі, – учасники якого засуджують застосування сили і які погодили не використовувати силу як політичний інструмент у взаєминах між собою ¹⁷. І лише у Статуті ООН з'явилося повне й безумовне

¹⁷ Генеральна угода про відмову від війни як інструменту національної політики. Щоправда, в результаті прийняття численних застережень (як-от про те, що «гільки держава, яка зазнала нападу, компетентна вирішувати, чи вимагають обставини вдатися

застереження щодо заборони застосування сили в міжнародних відносинах. Норми ці вважаються генеральними (універсальними) у міжнародному праві [127, р. 279]. Вітчизняні автори особливо підкреслюють досвід антигітлерівської коаліції як фактор становлення зазначеного застереження [42, с. 284]; однак, на нашу думку, такі твердження є скоріше надміру переоціненими патріотичними закликами, аніж констатацією реальних подій.

Крім того, деякі вчені висловлюють сумнів щодо існування цього принципу. Так, Ю.М. Малєєв пише, що «такого принципу ніколи не було, не існує і бути не може в природі людського суспільства» [43, с. 31–47]. На його думку, ні Пакт Бріана–Келлога, ні Статут ООН не містять заборони на війну: перший засуджує звернення до війни тільки для врегулювання міжнародних суперечок, за відсутності яких чіткої заборони на війну немає. Далі Сторони Пакту проголошують свою відмову від війни як знаряддя національної політики, що знову ж таки не означає відмови від війни в принципі. Тобто війна спорадична, *ad hoc* не заборонена. Що стосується Статуту ООН, то Ю.М. Малєєв пише, що ця норма встановлює принцип утримання від застосування сили або загрози силою, але не заборони. Крім того, він небезпідставно вважає, що більшість держав у своїй зовнішньополітичній діяльності не звертає уваги на прийняті ними зобов'язання щодо відмови від використання сили. Утім пропоную вважати його думку цікавою й неоднозначною, але такою, що є надміру радикальною і суперечить більш реалістичним поглядам.

Стаття 2(4) Статуту ООН проголошує, що «всі члени утримуються у їх міжнародних відносинах від погрози застосування сили чи застосування сили проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави чи в будь-який інший спосіб, що суперечить цілям Об'єднаних націй» [96].

до війни в порядку самооборони») первинні наміри Пакту дещо було підірвано [82, с. 37].

Це положення розглядається як принцип звичаєвого міжнародного права і, таким чином, повинен дотримуватися всіма державами [198, р. 1018]¹⁸. Стаття 2(4) була утверджена як принцип міжнародного права в Декларації принципів міжнародного права 1970 року: по-перше, агресія є злочином проти миру, за вчинення якого передбачено відповідальність у міжнародному праві¹⁹. По-друге, держави не повинні погрожувати застосуванням сили або ж її застосовувати з метою вирішення міжнародних спорів чи перегляду існуючих кордонів. По-третє, держави зобов'язуються утримуватися від репресалій. По-четверте, сила не повинна застосовуватися проти права на самовизначення чи прагнень до незалежності. І, нарешті, по-п'яте, держави не повинні яким-небудь чином сприяти формуванню чи діяльності збройних банд. Варто пам'ятати, що згадана Декларація не має юридичної обов'язковості, однак може розглядатися як приклад тлумачення релевантних положень зі Статуту ООН [198, р. 1018].

Особливо ясно слід розуміти пріоритетність миру серед завдань Статуту ООН: саме превенція війни, а не забезпечення справедливості чи виправлення несправедливості є головною метою цієї організації [151, р. 1–47]. Статут ООН робить недвозначний і чіткий вибір: порядок переважає справедливість [116, р. 33–34].

Винятками зі статті 2(4) є колективні дії, ухвалені РБ ООН, та право держав на самооборону. Про них – нижче (тією мірою, яка стосується даного дослідження).

¹⁸ Див. також справу Міжнародного Суду ООН «Дії збройного характеру на територіях Конго», 2005, у якій статтю 2(4) було проголошено «наріжним каменем» Статуту ООН. Більше того, принцип заборони застосування сили є нормою *jus cogens*, що чітко встановив МС ООН у справі «Про військові та напіввійськові дії, вчинені на території Нікарагуа та проти Нікарагуа», 1986 (далі – справа «Нікарагуа») [130].

¹⁹ Тут не можна не згадати про визначення поняття «агресія», прийнятого на конференції в Кампалі, Уганда, в 2010 році: так, до Римського Статуту (він же – Статут Міжнародного Кримінального суду) було включено статтю 8 bis, яка проголошує, що актом агресії є застосування сили однією державою проти іншої за умови, що це не є самообороною і не має авторизації РБ ООН [152].

Під «застосуванням сили» слід розуміти будь-які заходи, необхідні дії, інші методи примусу збройного характеру, що здійснюються організованими наземними, морськими, повітряними силами держави [126, р. 362], зокрема у формі реторсій, репресалій, самооборони. Застосування сили, безумовно, поглинає поняття «акт агресії», «збройний напад»²⁰ тощо. Також практика держав свідчить про те, що економічні санкції (хай якими жорсткими вони були) не становлять гіпотезу статті 2(4)²¹.

Утім, деякі дослідники дотримуються протилежної точки зору. Так, Л.М. Тарасова пише, що «якщо порівняти пункт 4 статті 2 з іншими положеннями Статуту ООН, то можна зробити висновок, що Статут забороняє використання не тільки збройної сили, а й економічний і політичний примус. Тому згідно з концепцією широкого поняття «сили», що отримала практично одностайне схвалення у вітчизняній (російській. – *В.В.*) міжнародно-правовій доктрині, озброєна агресія є лише однією з форм агресії як такої» [97, с. 56–58].

З початку 90-х років можна відзначити зростання кількості випадків, коли РБ ООН з тих чи інших причин була змушена вдатися до санкцій невійськового характеру. До цього вона лише двічі застосовувала економічні санкції: щодо Родезії в 1966 році і ПАР в 1977 році. За останні ж два десятиліття РБ ООН прийняла рішення про накладення санкцій на Ірак у 1990 і 2003 роках, на колишню Югославію – в 1991, 1992 і 1998 роках, на Лівію – в 1992 році, на Ліберію – в 1992, 2001 і 2003 роках, на Сомалі – в 1992 році, на Гаїті – в 1993 і 1994 роках, на сили УНІТА в Анголі – в 1993, 1997 і 1998 роках, на Руанду – в 1994 році, на Судан – в 1996 і 2005 роках, на Сьєрра-Леоне – в 1997, 1998, 2000 і 2001 роках, на Афганістан – в 1999, 2000 і 2005 роках, на Ефіопію й Еритрею – в 2000 році, на частину Демократичної республіки Конго – в 2003 році, на Кот-д'Івуар – у 2004 році, на Ліван – у 2005 році і на КНДР – у 2006 році. Санкції проти Росії в 2014 році

²⁰ Доволі вичерпне пояснення містить рішення МС ООН по справі «Нікарагуа» [130].

²¹ Суттєва лінія суперечностей існує за ознакою поділу держав на економічно більш і менш розвинені.

приймаються державами в односторонньому порядку, незалежно від резолюцій ООН. На нашу думку, Л.М. Тарасова справедливо вказує, що більшість із цих санкцій застосовувалися у відповідь на масові і грубі порушення прав людини [97, с. 56–58]. Деякі вчені вважають такі санкції ефективними, деякі – навпаки. У будь-якому разі їх запровадження чинить додатковий політичний тиск на державу-«ціль», так чи інакше послаблюючи її позиції та примушуючи до поступок. Як було показано вище, економічні санкції можуть вважатися превентивними заходами в рамках концепції «Обов'язок захистити».

У свою чергу, словосполучення «проти територіальної цілісності чи політичної незалежності» залишає простір для таких міркувань (зокрема, щодо можливо вузького тлумачення). Зауважимо хоча б те, що Декларація про неприпустимість втручань у внутрішні справи держав 1965 року (прийнята Резолюцією ГА ООН № 2131) проголошує таке: «жодна держава не має права втручатися, прямо чи опосередковано, з будь-яких підстав, у внутрішні справи будь-якої іншої держави. Звідси, збройні інтервенції, як і всі інші форми втручання, спроби погрози такого втручання проти громадян держави чи проти політичних, культурних, економічних елементів держави повинні засуджуватися» [236]²².

Отже, чинне міжнародне право забороняє застосування сили в міжнародних відносинах чи як засіб вирішення міжнародних спорів (крім передбачених винятків).

Варто відзначити справедливі зауваження деяких дослідників міжнародного права щодо суттєвої перепони захисту прав людини, що таким чином впливає з правила про застосування сили у Статуті ООН [151, р. 1–47].

2.2. Приклади гуманітарних інтервенцій

Умовно та для зручності дослідження деякі приклади застосування сили в ім'я порятунку населення подаємо в цьому підрозділі як гуманітарні

²² Див. також статтю 2(7) Статуту ООН [96].

інтервенції, а деякі інші – як реалізацію «Обов'язку захистити». Основним критерієм для такого умовного поділу є здійснення втручання, що супроводжувалося чи не супроводжувалося застосуванням (згадуванням, посиленням на) ОЗ. З урахуванням викладеної вище історії становлення цієї доктрини прикладами реалізації «Обов'язку захистити» є втручання після 2001 року: Лівія та Сирія (детальніше у підрозділі 3.2), а також – події в Україні (розділ 4).

При цьому принципово важливим залишається простежити правовий статус гуманітарної інтервенції від її самостійності до включення в ОЗ.

Важливе застереження: подані нижче приклади гуманітарних інтервенцій можуть вважатися такими настільки, наскільки ми сприймаємо поняття «гуманітарна інтервенція» *per se*. Щодо легальності гуманітарної інтервенції – в підрозділі 2.6. Держави, що здійснювали заходи, які тепер можуть розглядатися як гуманітарна інтервенція, переважно намагалися пояснити свої дії самообороною. Так, дії Бельгії в Конго були засуджені ООН, а, наприклад, спецоперація Ізраїлю в Ентеббе пропагувалася як самооборона [82, с. 96].

Також безвідносно до вищенаведеного не існує єдиного переліку гуманітарних інтервенцій навіть серед науковців. Зокрема, професор Ян Броунлі (Ian Brownlie) вважає, що лише окупація Сирії в 1860 році може вважатися прикладом гуманітарної інтервенції [126, р. 340], а Томас Франк (Thomas M. Franck) розглядає як гуманітарні інтервенції Індії в Бангладеш і НАТО – у Косово (проти Югославії) [266, р. 538].

У рамках дослідження прикладів гуманітарних інтервенцій пропонуємо не новий, проте зважений та оригінальний підхід науковців Майала (Miall), Ремсботема (Ramsbotham) й Вудхауза (Woodhouse) щодо встановлення факту «гуманітарності» інтервенцій, які було здійснено в минулому. Для цього, на їхню думку, достатньо відповісти на такі п'ять запитань:

1) чи були гуманітарні причини здійснювати інтервенцію?

- 2) чи було проголошено *prima facie* гуманітарну катастрофу²³?
- 3) чи було застосовано гуманітарний підхід? Іншими словами, чи дії мали саме такий характер, без переслідування інших інтересів?
- 4) чи дії, до яких вдалися, мали відповідний до цілей гуманітарної інтервенції характер?
- 5) чи було досягнуто гуманітарних цілей [201, р. 73]?

Подібним дослідженням гуманітарних інтервенцій на предмет їх гуманітарності активно займається також Ніколас Вілер [Nicholas J. Wheeler], який віддав перевагу критерію успішності операції [284, р. 550].

Обидва з описаних вище підходів бралися до уваги під час опрацювання нижчеподаних історичних прикладів гуманітарних інтервенцій. Зауважимо, що ми не ставили за мету дослідити всі та будь-які приклади гуманітарних інтервенцій, які мали місце в історії людства. Натомість обрали лише деякі з них для унаочнення теоретичної конструкції дослідження.

2.2.1. Найдавніші історичні приклади. Греція здобула незалежність внаслідок тривалої і кривавої боротьби. Перебування під владою Отаманської імперії ще від XV сторіччя, незадоволеність греків від ставлення Константинополя до них вилилось у масові повстання 1821 року. Деякі науковці вказують на фактично війну між Грецією та Туреччиною [164, р. 22]. Уже політико-економічно послаблена на той час імперія намагалася за будь-яку ціну придушити повстання (без спроб відшукати мирне вирішення, компроміс), для чого скерувала на Пелопенеський півострів власні та значні збройні сили під керівництвом Ібрагіма-паші. Десятки тисяч греків (цивільного населення) було винищено, зокрема практично «зник» Грецький квартал у Константинополі.

Покласти край цим ганебним подіям вирішено було спершу мирними, дипломатичними засобами, і в 1827 році укладається Лондонська угода про «замирення Греції». У ній ідеться про автономізацію Греції, з чим Порту

²³Мовою оригіналу: «*humanitarian end in view*».

погодитися не може. Логічним наслідком офіційної відмови останньої стає інтервенція.

З погляду сучасного міжнародного права маємо таку ситуацію: влада в державі не дотримувалася загальноприйнятих (або мінімальних) стандартів прав людини (а вбивство власних громадян не відповідало жодним таким стандартам уже й у ХІХ сторіччі), виявляючи небажання запобігти пролиттю крові (масовим, грубим, систематичним порушенням фундаментальних прав людини). Водночас Франція, Великобританія та Росія відчували моральний обов'язок втрутитися (надто остання, як покровителька православної віри²⁴) та припинити масові вбивства (переконані, що можна говорити про етнічні чистки). Побічним ефектом від проведеної операції стало проголошення Грецією незалежності в 1830 році, у зв'язку з чим деякі вчені бачать підстави виділяти самовизначення (допомогу в ньому) як ще один мотив здійсненої інтервенції²⁵. Один із актуальних прикладів – дії Росії щодо Криму. На жаль, як уже зазначалося, сучасна концепція «Обов'язку захистити» не стосується проблеми самовизначення²⁶.

Чи керувалися уряди Франції, Росії, Великобританії суто гуманітарними мотивами? Мабуть, ні. Чи було застосовано гуманітарний підхід? Мабуть, так. Із застереженням, що в ті часи застосування сили не

²⁴Додатково це впливало з Кучук-Кайнарджайської угоди між Росією та Туреччиною в такій формулі: перша мала певні права щодо захисту християнської віри та її релігійних споруд на території останньої. Таким чином, можна вважати, що Росія на той час навіть мала право на здійснену інтервенцію, оскільки про заборону застосування сили в ті часи ще тільки мріяли.

²⁵Наведу цитату з роботи Стоула (Stowell): «Коллективна інтервенція Англії, Франції й Росії для припинення тривалої громадянської війни в Греції стала вчасною, щоб не допустити цілковитого винищення народу, і, отже, мотив інтервенції розглядається скоріше як захист права на самовизначення» (в оригіналі: «*The collective intervention of England, France and Russia to put a stop to the long civil war in Greece was timed to prevent the complete subjugation of the Greek people, and for that reason the motive of the intervention would seem to have been to protect the rights of self-determination than to put to an end to the conflict and the uncivilized methods by which it was conducted*») [257, p. 126].

²⁶Раджу з цього питання книгу чудової дослідниці Анни Орфорд. Чого вартує лише її думка: «...збереження сучасної системи державного суверенітету припускає, що кращих моделей не існує» [210, p. 43].

мало такого широкого спектру варіантів, як у наші дні. Водночас, можна стверджувати, що досягнуто гуманітарних цілей.

Таким чином, ми маємо приклад класичної гуманітарної інтервенції: неспроможність держави (Османської імперії) запобігти масовим вбивствам власного населення (чи навіть здійснення таких убивств з прямим чи непрямим умислом), відсутність згоди цієї держави на зовнішнє втручання, зовнішнє втручання у формі застосування сили, позитивний (для тих, хто потерпає від порушень) наслідок здійсненої гуманітарної інтервенції.

2.2.2. Інтервенція в Танзанію²⁷. Терор, розпочатий Іди Аміном, призводить до смерті сотень тисяч людей²⁸. Міжнародна спільнота, насамперед США, намагаються якимось чином вплинути на ситуацію, однак стикаються з поборниками невтручання у внутрішні справи країн Африки.

У наступні роки Амін починає бойові дії проти Танзанії в листопаді 1979 року, приводом до чого став прикордонний спір. Танзанія здійснює повномасштабну інтервенцію на підставі здійснення права на самооборону, проте, що важливо, також займає позицію розуміння необхідності порятунку населення.

Міжнародна спільнота загалом схвалила Танзанійську інтервенцію, хоча одним з її наслідків стало повалення влади Аміна.

З одного боку, інтервенція Танзанії в Уганду явно не була пропорційною агресії останньої²⁹; з другого – повалення режиму Аміна – це

²⁷ Не можу не навести цитату М. Вальцера [M. Walzer]: «Найуспішнішими інтервенціями за останніх 30 років були війни сусідніх держав: В'єтнам у Камбоджі, Індії у Сх. Пакистані (зараз Бангладеш), Танзанії в Уганду. Ці приклади є особливо цінними, оскільки не включають елементів боротьби за світовий порядок» (мовою оригіналу: «*The most successful interventions in the last 30 years have been acts of war by neighboring states: Vietnam in Cambodia, India in East Pakistan (now Bangla Desh), Tanzania in Uganda. These are useful examples for testing our ideas about intervention because they don't involve extraneous issues like the new (or old) world order; they don't require us to consult Lenin's, or any other, theory of imperialism. In each of these cases, there were horrifying acts that should have been stopped and agents who succeeded, more or less, in stopping them*») [264].

²⁸ За оцінками Amnesty International.

²⁹ Питання пропорційності в разі здійснення самооборони заслуговує на окрему двотомну монографію [82].

втручання у внутрішні справи країни, що є грубим порушенням міжнародного права.

Однак, з огляду на порятунок населення Уганди від антилюдського режиму, їхній захист від серйозних та системних порушень фундаментальних прав людини фактично був схвалений міжнародною спільнотою.

Таким чином, ХХ сторіччя має приклади здійснення державами дій, що могли б бути кваліфіковані нині як гуманітарна інтервенція. Утім погодимось з думкою науковців Родлі й Калі, що ці приклади не є стовідсотково релевантними хоча б тому, що не називалися «гуманітарними»; більшість із них мали скоріше національні інтереси або ж не були погоджені з ГА ООН [242, р. 279–280].

2.2.3. Руанда. Говорячи про Руанду, слід визнати, що світова спільнота не витримала іспиту щодо недопущення геноциду наприкінці ХХ сторіччя. За найскромнішими оцінками, нагадаємо, загинуло 800 000 осіб. Утім гасло «Ми не хочемо більше Руанди!» стало своєрідним прапором у подальшому становленні та розвитку концепції «Обов'язок захистити».

Із початком масових убивств доволі очевидно стала нездатність наявних у Руанді сил ООН зупинити це божевілля.

Варто зауважити, що ще 11 січня 1994 року Ромео Далер, командувач допоміжною місією ООН у Руанді УНАМІР (UNAMIR), повідомив департамент ООН з миротворчих операцій (ДРКО) про розвідувальні дані, згідно з якими воєнні начальники хуту планували знищення військ ООН та 1000 тутсі кожні двадцять хвилин. Додатково він зазначив, що має інформацію про склади зі зброєю, і запросив дозвіл на її вилучення [148, р. 44]. Однак департамент відмовив з огляду на можливе перевищення мандата UNAMIR внаслідок таких дій. Крім цього, про тривожну інформацію не було повідомлено РБ ООН – аж до 5 квітня 1994 року – за день до початку геноциду. Таким чином, не було дотримано основного принципу сучасної доктрини «Обов'язок захистити» – вчасного попередження про можливу гуманітарну катастрофу.

У той же час, як правильно зазначає Айдан Хеїр, головним винуватцем у наступному геноциді є РБ ООН, а точніше – постійні її члени [172, р. 31], адже з часу початку різанини 6 квітня 1994 року на засіданнях РБ ООН не приймалися жодні рішення. Лише 20 квітня 1994 року Генсек ООН Бутрос-Бутрос Галі запропонував Раді три такі варіанти [275]:

- 1) розміщення кількох додаткових тисяч військ на підставі глави 7 Статуту ООН та примушення до миру;
- 2) скорочення військ UNAMIR до 270 осіб;
- 3) повне виведення військ UNAMIR.

Так, 21 квітня 1994 року Радбез ООН обрав другу з опцій. Як наслідок, масштабне винищення тутсі продовжилося, однак неадекватність реакції міжнародної спільноти стала очевидною лише за місяць. Зокрема, 17 травня 1994 року РБ ООН прийняв резолюцію 918, яка збільшила присутність у рамках UNAMIR до 5500 солдатів. Утім нарощування присутності перебачалося поступове, що не могло одразу ж зупинити дії хуту.

Перша офіційна згадка про геноцид з'являється в наступній резолюції РБ ООН 925 від 8 червня 1994 року. Також ця резолюція містила заклики до міжнародної спільноти підтримати розширення UNAMIR.

Незалежно від РБ ООН Франція оголосила про намір невідкладно втрутитися й забезпечити безпечну зону в південно-західній Руанді. Її ініціатива була санкціонована РБ ООН, проте не без підозр щодо мотивів Франції [172, р. 33].

Зрештою, 24 липня 1994 року було розпочато операцію США «Підтримка надії», що тривала до 31 серпня цього ж року. Її мета полягала в зупиненні різанини, а також забезпеченні захисту інфраструктурних об'єктів, що й було успішно досягнуто. Далі Руанда стала об'єктом різних відновлювальних програм ООН.

Безумовно, Руанда – урок для міжнародної спільноти, що значною мірою сприяло розвитку доктрини «Обов'язок захистити».

2.2.4. Косово. Бомбардування Косово, безперечно, стало однією з ключових подій у розбудові інституту гуманітарної інтервенції. Уперше питання легальності інтервенції постало перед МС ООН³⁰. Активне збройне втручання НАТО підкреслило і її нову роль у новому світі.

Передумовою бомбардувань стала широкомасштабна гуманітарна катастрофа³¹ на території Югославії. Ще з часів громадянської війни в Югославії тривало протистояння мусульманського (албанці, близько 80%) і християнського населення. У 1993 році було створено незалежну Боснію і Герцеговину, які швидко визнали США та ЄС. Було створено парамілітаристську організацію Армія визволення Косово (АВК). Протистояння загострилося, здійснювалося насильство з обох сторін. Особливо складна ситуація склалася в Сребрениці – мусульманському анклаві на території Сербії. Рада Безпеки ООН після прийняття кількох резолюцій, спрямованих на мирне врегулювання конфлікту, надала мандат на створення Сил захисту ООН (UNPROFOR)³². Однак чисельності миротворців не вистачало для підтримки миру й безпеки. Як наслідок – подальша ескалація конфлікту³³. Саме масові вбивства в останньому стали підґрунтям для появи нового поняття в міжнародному праві – «етнічні чистки»³⁴. Як уже зазначалося, це не є геноцидом у повному конвенційному розумінні. Утім РБ ООН кваліфікувала ситуацію як «всеохопну гуманітарну катастрофу» [234].

³⁰ Справа *Федеративна республіка Югославія проти країн-членів НАТО* («Югославія проти НАТО»). Не була розглянута МС ООН по суті за браком юрисдикції *prima facie* (ФРЮ на той момент не була учасником Статуту МС ООН).

³¹ Неконвенційне поняття.

³² На основі Резолюції РБ ООН № 819, 16 квітня 1993 року. Контингент *Сил Захисту ООН* складався із 600 голландських військовослужбовців, озброєних стрілецькою зброєю та легкою броньованою технікою.

³³ Загинуло близько 7000 осіб, переважно мусульман. Вважається, що до таких кривавих подій підштовхнуло фактичне бажання керівництва Боснії отримати, нарешті, повноцінну підтримку НАТО (тобто мало місце ледь не принесення в жертву).

³⁴ Мовою оригіналу: «*ethnic cleansing*». Див. підрозділ 1.3.

Зауважимо, що немає свідчень про прямий умисел уряду Сербії щодо жорстокого поводження з власним населенням. Водночас він не доклав достатньо зусиль, щоб цьому запобігти.

Згодом приймається резолюція № 1199, у якій сторонам конфлікту вказується на необхідність негайного припинення вогню [228]. Однак цього не вистачає для відвернення гуманітарної катастрофи, що триває в Косово. Намагання врегулювати ситуацію за допомогою спостережних місій ОБСЄ успіху не мали.

Унаслідок спротиву Росії та Китаю прийняттю РБ ООН будь-яких резолюцій, що передбачають застосування сили, на першу роль виходить НАТО. Так, 13 жовтня 1998 року Рада НАТО підтверджує необхідність повітряних ударів по Югославії, і 24 жовтня приймається Резолюція РБ ООН № 1203, що припускає можливість настання термінової необхідності у певних заходах задля забезпечення безпеки місії Організації з безпеки та співробітництва Європи (ОБСЄ). Проте жодного прямого посилання на Главу 7 Статуту ООН вона не містила, як і не згадувала (прямо чи опосередковано) про гуманітарну інтервенцію. Уже 24 березня 1999 року розпочалася операція «Союзницька сила». Генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана, виправдовуючи дії блоку, заявив про невдачу в пошуці мирного політичного рішення. Пізніше цю ж позицію підтримали члени НАТО на засіданні РБ ООН: «Бомбардування було останнім засобом для відвернення гуманітарної катастрофи після невдачі всіх дипломатичних зусиль знайти мирне вирішення» [248]. Наприклад, у прес-релізі НАТО йшлося про «обов'язок покласти край гуманітарній катастрофі в Косово» [203].

Таким чином, можемо вважати, що метою бомбардувань НАТО було припинення насильницьких дій на території Косово, забезпечення миру та безпеки. Бойові дії справді припиняються вже 10 червня того ж року. Фактично порядок на території було відновлено. Реакція світової спільноти

була доволі стриманою: проект резолюції щодо засудження дій НАТО, запропонований Росією, прогнозовано провалився [200, р. 87].

З юридичної точки зору країни НАТО намагалися застосувати такі аргументи:

- 1) посилення на гуманітарну інтервенцію як можливе виправдання застосування сили. Базувалося на, радше, політичних заявах. Конкретний аргумент на користь гуманітарної інтервенції висунула Бельгія: «Держава не повинна залишатися осторонь подій, що загрожують життю тисяч людей» [168, р. 45];
- 2) доктрина «включеної авторизації» [implied authorization]. На основі численних попередніх резолюцій РБ ООН (у тому числі на основі Глави 7)³⁵, країни НАТО посилалися на необхідність діяти задля підтримки їх виконання. Крім того, в них ішлося про визнання ситуації в Косово як такої, що загрожує регіональному миру й безпеці (на виконання статті 53 Статуту ООН);
- 3) як виняткові заходи для відвернення всеохопної гуманітарної катастрофи (застосування сили в даному разі спрямоване винятково на це)³⁶;
- 4) у свою чергу, Словенія, один із членів НАТО, зазначила про головну, але не єдину роль РБ ООН у справі підтримання миру й безпеки³⁷;
- 5) наявність грубих порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права у сфері прав людини³⁸, що вимагають діяти;
- 6) інтервенція не була спрямована проти політичної та територіальної цілісності Югославії (що є застосуванням вузького тлумачення статті 2(4) Статуту ООН [96])³⁹.

³⁵ Наприклад, Резолюція РБ ООН №1160, що наклала ембарго на постачання зброї в Югославію [225], див. також Резолюцію №1203[229].

³⁶ Аргумент Великобританії [168, р. 42].

³⁷ Аргумент Словенії, що ґрунтується на розширеному тлумаченні статті 23 Статуту ООН [96, ст. 23].

³⁸ Аргумент США у справі *Югославія проти НАТО* [191].

³⁹ Логіка вузького тлумачення положень статті 2(4) Статуту ООН полягає в такому: забороняється застосування сили проти територіальної цілісності та/чи політичної

Після закінчення бомбардувань було прийнято вже згадану Резолюцію РБ ООН № 1244, спрямовану на досягнення політичного врегулювання⁴⁰. Деякі з науковців вважають її як таку, що виправдовує – в ретроспективі – дії НАТО⁴¹, з чим важко погодитися. Як важко погодитися й зі спробами знайти виправдання діям НАТО в концепції самооборони: так, жодна з країн – членів НАТО не зазнала агресії чи нападу; як і Косово не могло розглядатися як носій права на самооборону (до визнання незалежності). Нарешті позицію, що ніхто, крім НАТО, не міг запобігти складній ситуації, яка склалася, певною мірою заперечує аналіз раніше викладених позицій МС ООН у його рішенні в справі *Протока Корфу* в контексті операції Великобританії з розмінування [217].

Щодо тих, хто виступив проти легалізації дій членів НАТО, то до них відносять Росію, Китай, Намібію, країни – члени Руху неприєднання та, нарешті, Україну. Їхні аргументи щодо неприпустимості здійснених бомбардувань включають такі положення:

- 1) абсолютна заборона застосування сили згідно зі Статутом ООН;
- 2) головна роль РБ ООН у справі підтримання миру та безпеки;
- 3) відсутність у міжнародному праві права на гуманітарну інтервенцію;
- 4) навіть якщо таке право є, то методи, обрані НАТО для його реалізації, не є гуманітарною інтервенцією⁴².

незалежності *лише*, відповідно, в інших випадках ця заборона не діє. Таке тлумачення не суперечить вимогам цілої низки інших джерел права.

⁴⁰ Із посиланням на Главу 7 Статуту ООН, у резолюції констатувалось, що ситуація в Косово й надалі становить загрозу міжнародному миру та безпеці. Держави закликалися до формування миротворчої групи – Сил Косово, на які покладалось завдання з реалізації та нагляду за дотриманням перемир'я, а також роззброєння Армії визволення Косово. До югославського (сербського) уряду висувалась вимога вивести війська з території Косово.

⁴¹ Серед них Дж. Хольцгреф і Р. Кюхен, Т. Франк.

⁴² Останні два аргументи – згідно з позицією Югославії, представленою перед МС ООН. Щодо авіаційних бомбардувань, то чимало авторів висловили думку про необхідність наземних операцій для кваліфікації дій як гуманітарної інтервенції.

Однак жодного члена НАТО не було звинувачено в порушенні норм міжнародного права. Отже, не було мови про притягнення когось із них до відповідальності.

Щодо України – адже це є єдиним випадком здійсненої гуманітарної інтервенції, в дебатах щодо якої вона взяла участь, – то тодішній міністр МЗС Б.І. Тарасюк сказав: «...ми виступаємо проти чисельних явних порушень прав людини, проти етнічних чисток. Застосування сили щодо суверенної держави без законного мандата РБ ООН є неприйнятним. Ми розуміємо НАТО, проте вважаємо, що до кризи навколо Косово слід підходити з позицій міжнародного права» [98, с. 8].

Також варто звернути увагу, що за мотивами подій у Косово чи не вперше виникає риторика про нелегальність, але легітимність дій НАТО [200]. «Винуватцем» такої новації є висновок незалежної міжнародної комісії щодо Косово (Independent International Commission on Kosovo), яка саме так підсумувала інтервенцію НАТО: «нелегальна, але легітимна» [180].

Нарешті, в контексті останніх подій на території України доцільно зазначити, що свого часу Президент Клінтон порівняв операцію в Косово з війною проти фашизму. Зокрема, вказувалося на неприпустимість не реагувати на етнічні чистки, що здійснюються недемократичними лідерами [139]. Схожі ідеї часто тепер транслюються російськими ЗМІ.

З метою максимальної актуалізації цього дослідження цікаво прочитати такі рядки одного з відомих російських науковців міжнародного права. Описуючи наслідки «гуманітарної інтервенції» НАТО в Югославії, Г.М. Мелков пише: «За 79 днів повітряної війни проти Югославії США і НАТО знищили об'єкти, які захищаються діючими нормами міжнародного права: гідроелектростанції (зокрема «Бистриця» поблизу міста Нова-Варош), хімічні підприємства й заводи (зокрема в місті Панчево), нафтопереробні заводи, нафтосховища, системи каналізації та питної води, створюючи загрозу виникнення масових епідемій серед мирного населення, мости, радіо- та телестанції, системи електропередач, позбавляючи цілі міста, селища й

села електроенергії, у тому числі для обігріву будинків і приготування їжі. Знищувалися цивільні будинки та об'єкти, колони біженців, пасажирські автобуси, пам'ятники європейської архітектури (у м. Нови-Сад), частково зруйновано посольство КНР. Потоки біженців (сербів і косовських албанців) наближалися до мільйона осіб, створюючи для довколишніх малих країн Європи реальну гуманітарну катастрофу [45, с. 179].

Безумовно, погляди Г.М. Мелкова мають певне підґрунтя, однак уже дуже скоро Росія завдасть удару по низці геть не воєнних об'єктів Грузії. Згодом Росія не втратить по суті такі самі дії НАТО щодо Лівії. Нарешті, на тлі подій в Україні Росія не визнає залучення власних збройних сил до анексії Криму й не зважатиме на «відсутність в Україні ракетної зброї, яка дала б можливість цій країні завдати у відповідь ракетного удару по її містах Росії в порядку здійснення свого права на самооборону від агресії відповідно до ст. 51 Статуту ООН».

Підсумовуючи юридичні аспекти інтервенції в Косово, слід сказати таке: по-перше, цей випадок можна вважати прецедентом, що серйозно вплинув на міжнародне право в аспекті гуманітарної інтервенції. По-друге, згода більшості країн з діями НАТО може свідчити про виникнення нової державної практики. По-третє, НАТО спробувало самоутвердитися в ролі регіональної організації, першочергово відповідальної за мир і безпеку щонайменше в «належних» їй регіонах.

2.3. Сучасне поняття гуманітарної інтервенції

Наперед відповідаючи на можливі закиди, зауважимо, що стан розвитку ОЗ виключає можливість здійснення саме неавторизованої гуманітарної інтервенції (не бомбардування в порядку самооборони або що) без власного залучення. Таким чином, сучасне поняття гуманітарної інтервенції розглядається в межах ОЗ з точки зору насамперед її впливу на легальність втручання без авторизації РБ ООН. Кінцева мета дослідження цього аспекту полягає у з'ясуванні легальності гуманітарної інтервенції як

такої, у визначенні умов можливо легальної гуманітарної інтервенції та відстежуванні сприйняття аргументів «за» і «проти» протягом її включення до ОЗ. Отже, ми зможемо оцінити можливість застосування концепції «Обов'язок захистити», здійснюючи неавторизовану гуманітарну інтервенцію або легальне неавторизоване втручання в рамках ОЗ.

2.3.1. Визначення поняття «гуманітарна інтервенція». Існує думка, що сказати «гуманітарна інтервенція» в кімнаті з науковцями – це те саме, що крикнути «пожежа» у переповненому театрі⁴³. Цікаво, що Верховний суд США не вважатиме це свободою слова⁴⁴, утім справді, необхідно пояснити, яким чином збройне втручання на територію держави може бути гуманітарним.

Для кращого розуміння словосполучення «гуманітарна інтервенція» вдалими кроком є застосування індукції: розділимо велике поняття на два менші. Отже, інтервенція (лат. «втручання») з точки зору міжнародного права – втручання однієї держави (чи групи держав) у внутрішні справи іншої держави. Це розуміння є класичним ще з часу публікації праці Е. Фаттеля «Право народів або принципи природного права, які застосовуються до поведінки та справ націй і суверенів» (1758 рік), у якій зазначалося, що «інтервенція є протиправним втручанням однієї держави у внутрішні справи іншої держави» [52, с. 55–67]. Як бачимо, мало що змінилося. Щось подібне декларує і Л. Оппенгайм: «Авторитарне втручання однієї держави у справи іншої держави з метою збереження або утримання існуючого стану справ» [208, р. 181]. У праці «Інтервенція в міжнародному праві» англійський дослідник Стоуел визначив гуманітарну інтервенцію як «застосування сили задля захисту мешканців іншої держави від поведінки, що є настільки деспотичною, що перевищує допустимі для суверена ліміти розумної та справедливої поведінки» [257, р. 35]⁴⁵.

⁴³ Думка належить Робертowi Кіухену [158, р. 1].

⁴⁴ Справа *Шенк проти США*. Суддя Верховного Суду США Холмс увійшов в історію фразою «Крикнути “пожежа” у переповненому театрі».

⁴⁵ З огляду на особливість авторського тексту, переклад не буквальный.

Більшість науковців не схильна розглядати такі форми міжнародного впливу, як силові заходи економічного та політичного характеру, можливими для здійснення гуманітарної інтервенції. Дозволимо собі з цим не погодитися з двох причин: по-перше, такі методи цілком можуть вплинути в потрібному руслі на державу-«ціль» інтервенції. Превентивний характер економічних санкцій має переваги перед застосуванням сили як спроба мирного врегулювання ситуації, що цілком відповідає міжнародному праву. По-друге, у сучасній практиці держав економічні санкції стали явищем уже досить звичним (наприклад, події в Сирії та Україні). З іншого боку, правомірність зазначених методів, надто без рішення РБ ООН, також може бути поставлена під сумнів, оскільки супроводжується, по суті, втручанням у внутрішні справи держави та суперечить принципам вільної торгівлі⁴⁶. У будь-якому разі, доцільність зарахування економічних і (чи) політичних засобів впливу до можливих для здійснення гуманітарної інтервенції є предметом окремого дослідження.

Щодо другої частини – «гуманітарності» інтервенції зауважимо, що корінь слова не залишає нам жодних сумнівів про причетність чогось людського. Вочевидь, «гуманітарний» означає саме орієнтацію на забезпечення прав людини або ж, альтернативно, захист від порушень прав людини. Особливо цікавою є заява Кофі Анана про несиловий підхід до розуміння «гуманітарний» [114]. Сума двох додатків: «гуманітарний» плюс «інтервенція» означає втручання (через застосування сили) однієї держави (чи групи держав) у внутрішні справи іншої держави з метою забезпечення прав людини.

Так, В.І. Мотиль розрізняє *мотив* і *ціль* гуманітарної інтервенції: якщо ціль може полягати в усуненні порушень прав людини, то мотив – мати політичні чи економічні інтереси [51, с. 28]. Справді, далеко не завжди

⁴⁶ Так, І.І. Лукашук вказує: «Загальновідомі сумні наслідки одностороннього застосування санкцій великими державами, які не зупиняються перед застосуванням сили... У цілій низці випадків санкції США мали односторонній характер» [42, с. 407].

суб'єкти, які здійснюють гуманітарну інтервенцію, керуються винятково гуманітарними мотивами [174, р. 464]. Погоджуємося, що фактично нереальною є так звана *ідеальна* гуманітарна інтервенція [250, S. 295], що відкидає будь-які інші, в тому числі політико-економічні, мотиви здійснення гуманітарної інтервенції. Також варто погодитися з думкою, що поєднання політичних цілей втручання разом з гуманітарними не додає привабливості гуманітарній інтервенції [280, р. 1–22]. Утім про моральні аспекти – у підрозділі 2.5. Прочитую також французького науковця А. Руже, який ще в 1910 році наголосив на неможливості суто *гуманітарної* інтервенції: «Інтервент, щойно з'являється нагода для здійснення інтервенції, оцінює вигідність від неї суб'єктивно виходячи з власних нагальних інтересів... Варварство відбувається щодня й у таких куточках світу, у яких покласти йому край не мріє жодна держава – не мріє тому, що не має в цьому інтересу» [243, р. 15].

З урахуванням вищевикладеного та факту, що визначення гуманітарної інтервенції в міжнародному праві немає, пропонуємо в цій роботі послуговуватися таким трактуванням: «Гуманітарна інтервенція – це застосування (чи погроза застосування) сили однією державою або групою держав на території іншої держави-“цілі” в разі масових, грубих та систематичних порушень фундаментальних прав осіб, які перебувають на території цієї держави-“цілі”, ефективний уряд якої не здатний чи не бажає захистити цих осіб і не давав згоди на втручання, з метою усунення таких порушень».

Подібним до вищенаведеного є узагальнене визначення «гуманітарної інтервенції» більшості західних науковців. Водночас вітчизняні дослідники не мають єдиної думки щодо визначення гуманітарної інтервенції: «військове вторгнення в іншу державу під приводом захисту *власних* громадян, які на чужій території потерпають від порушень прав людини» [82, с. 95], «силові дії держави чи групи держав або міжнародної організації по відношенню до третьої держави з метою припинення масових і грубих порушень прав

людини; згода приймаючої держави не передбачається; існує два її різновиди – колективна за рішенням РБ ООН та індивідуальна – без такого рішення» [2, с. 25–26]. Критичними є тези щодо захисту власних громадян (що сумнівно, та й підпадає радше під самооборону), здійснення інтервенції міжнародною організацією (поняття «група держав» є точнішим), визначення як «індивідуальної» інтервенції без рішення РБ ООН (такі інтервенції неавторизовані; більше того, чи є сенс досліджувати авторизовані інтервенції).

2.3.2. Ознаки «гуманітарної інтервенції». Виходячи з визначення вважаємо за доцільне виділити такі ознаки класифікації:

- 1) застосування сили (чи відповідна погроза) міждержавного характеру;
- 2) відсутність прямої згоди ефективного уряду держави-«цілі» інтервенції або ж її небажання чи нездатність забезпечити захист прав людини;
- 3) захист осіб від масових, грубих і систематичних порушень фундаментальних їх прав як «чесна мета».

Пункти 2) і 3) прямо впливають з Доповіді [267]; водночас пункт 1) вважаємо за необхідне додати як такий, що конкретизує дії після провалу першого елемента ОЗ – запобігти гуманітарній катастрофі. Інші важливі ознаки гуманітарної інтервенції, а саме – чесна мета, останній захід, пропорційність і розумні очікування належать радше до процесуальних умов реалізації ОЗ, отже будуть проаналізовані в розділі 3.

Важливість максимальної точності формулювання ознак впливає з розуміння, що наявність чи відсутність певних обставин породжує чи, навпаки, унеможлиблює риторику саме стосовно гуманітарної інтервенції. Тому далі йтиметься про легальність застосування сили саме під виглядом гуманітарної інтервенції, а не, наприклад, самооборони.

Перша з ознак – застосування сили міждержавного характеру – є складною в першій частині («застосування сили») і доволі очевидною в

другій («міждержавного втручання»). «Застосування сили», «збройний напад», «агресія» (див. підрозділ 2.1), з погляду із середини гуманітарної інтервенції, є синонімами. Проблема – в їх виділенні взагалі (відповідь на питання «чи застосовувалася сила?»), а не в розмежуванні. Так, до застосування сили як класифікувальної ознаки гуманітарної інтервенції слід віднести такі випадки: вторгнення або напад організованих збройних сил держави на територію іншої держави; військова окупація; анексія (тут варто погодитися з думкою В.І. Мотиля, що йдеться лише про ті території, на яких мають місце масові, грубі та систематичні порушення прав осіб [51, с. 22]); бомбардування території (якщо тільки такі дії є виправданими та достатніми для досягнення мети гуманітарної інтервенції).

Важливим також з точки зору не тільки легалізації, а й класифікації взагалі є питання пропорційності інтернованих збройних сил з огляду на реальну необхідність задля захисту осіб, які страждають. Втручання всієї армії Китаю в, наприклад, Північну Корею, геть не має шансів вважатися гуманітарною інтервенцією. Міжнародне право говорить про необхідність дотримання критерію пропорційності в разі самооборони⁴⁷. Однак, на наше переконання, застосування сили на забезпечення мети такої інтервенції також неодмінно має відповідати критерію пропорційності. Цікавою й важливою в рамках даного питання є думка В.С. Ржевської про зародження принципу дотримання норм гуманітарного права як вияву пропорційності [82, с. 114], адже сутність гуманітарної інтервенції аж ніяк не миритиметься з їх порушеннями, що можуть спричинити ще більші страждання мирного населення (на додачу до тих, що, власне, стали причиною вторгнення).

Щодо міждержавного характеру застосування сили – вочевидь в іншому випадку це було б питанням внутрішніх справ однієї держави, яка втручалася б сама в себе.

⁴⁷ Зокрема, див. відомі справи *Кароліна, Нікарагуа, Наулілаа*; доктринальні погляди (наприклад, ученого Г.М. Даниленка).

Що стосується відсутності прямої згоди ефективного уряду держави – «цілі» інтервенції, то основною проблемою гуманітарної інтервенції є втручання у внутрішні справи держави. Безумовно, наявність згоди на таке втручання розв'язує цю проблему. Більшість учених виділяють навіть окремий підвид інтервенцій – «на запрошення» [168, р. 67–84]. Важливим і складним залишається питання «ефективності» уряду з огляду на такі аспекти: по-перше, його правомочність запрошувати чи обурюватися втручанням в умовах гуманітарної катастрофи⁴⁸; по-друге, відповідальність за все, що відбувається на території даної держави – лише в цьому разі можемо говорити про його неспроможність чи небажання владнати порушення прав осіб⁴⁹. Можливість здійснення інтервенції в Сирію не видається фантастичною під цим кутом зорку. Нарешті, по-третє: захист осіб від масових, грубих і систематичних порушень їхніх фундаментальних прав.

Інститут громадянства – один із найважливіших у сучасному міжнародному праві. Правовий зв'язок особи з певною країною (чи країнами) суттєво впливає на її статус, особливо якщо вона перебуває за межами постійного резидентства. Конкретно в разі застосування сили в порядку гуманітарної інтервенції громадянство осіб, заради яких воно здійснюється, має важливу роль, з одного боку, і геть не є суттєвим – з іншого.

Під час здійснення гуманітарної інтервенції потрібно дбати про порятунок усіх осіб на території певної держави. Утім існує й інший підхід – більш формальний і політичний. Порятунок *власних* громадян – не те саме, що порятунок *інших* – а надто громадян держави-«цілі». Адже, якщо йдеться про власних громадян, ми маємо випадок, що, на думку багатьох науковців, підпадає під виняток самооборони⁵⁰ – тобто пошук виправдання в доктрині легальної гуманітарної інтервенції стає невиправданим. Щоправда, більшість

⁴⁸Що не завадило Росії направляти на Донбас свої гуманітарні конвої.

⁴⁹Про ефективність уряду див., наприклад, [177, р. 303].

⁵⁰Це впливає з того, що відповідно до класичної теорії основними конститутивними елементами держави є населення, територія та уряд; захист хоча б одного з них і є самооборона.

вітчизняних і російських учених вважають, що гуманітарна інтервенція спрямована на порятунок *власних* громадян [158, р. 95]⁵¹. Проте, як уже зазначалося вище, це більше нагадує якраз самооборону.

Яскравий приклад – намагання Росії, здійснюючи воєнну операцію під приводом захисту власних громадян від збройних сил Грузії, у виправданні застосування сили поєднати гуманітарну інтервенцію із самообороною. Варто зазначити, що дискусійним у цьому випадку є питання допустимості такої самооборони за межами власної території – на території іншої держави. Логічним і передбачуваним кроком стала імплементація легітимного застосування сили за межами країни в новій воєнній доктрині Російської Федерації, спрямована, в тому числі, на захист власних громадян, які перебувають за кордоном [13, п. 20].

Водночас західні науковці розділилися на дві команди: одна відносить до гуманітарної інтервенції захист *усіх* громадян, інша – всіх, *крім власних* (курсив мій. – *B.B.*) [263]. Щодо всіх – це викликано, як уже згадувалося, усвідомленням цінності життя людини поза інститутом громадянства. Застереження «крім власних», знов-таки, викликане прагненням щонайчіткіше розділяти самооборону та гуманітарну інтервенцію – з підсиленням незалежності інституту останнього. Такий підхід, окрім іншого, дає підстави говорити про максимальну «щирість» інтервенції, уникаючи звинувачень у відстоюванні власних інтересів під виглядом захисту своїх громадян (від чого певною мірою потерпала Росія).

Концепція «Обов'язок захистити» уникає дискусії щодо питання громадянства осіб, які потерпають від серйозних порушень їхніх фундаментальних прав. У тексті, наприклад, Доповіді комісії використовується поняття «населення» держави, що, вочевидь, має на увазі всіх, незалежно від належності до громадянства цієї держави.

⁵¹Риторика офіційних осіб Російської Федерації під час і після застосування сили проти Грузії з метою «захисту російських громадян» (у порядку посилання на неспеціалізовані джерела у вигляді програм новин), деякі приклади якої наводимо в розділі 4.

Зазначені позиції, безумовно, є аргументованими й мають право на існування. Однак, зваживши всі можливі аргументи, доходимо висновку, що цінність життя й добробуту кожної особи – ось наріжний камінь міжнародного права. Тому в разі здійснення гуманітарної інтервенції не варто керуватися критерієм громадянства, а рятувати *всіх*. Разом з тим порятунок *усіх громадян, крім власних*, повинен переважати серед мотивів здійснення гуманітарної інтервенції. Іншими словами, гуманітарною інтервенцією не може вважатися операція, спрямована на порятунок *тільки власних* громадян. Така точка зору є збалансованим компромісом серед існуючих позицій науковців.

Масовість і грубість порушень фундаментальних прав людини – напрочуд складний елемент. Справді, навіть з погляду математики важко визначити масовість (що це: певний відсоток від загального числа осіб на території держави тих, хто потерпає?). Завдання ускладнюється з уведенням додаткових змінних – грубості та фундаментальності порушених прав, що перетворює дану класифікувальну ознаку на рівняння з трьома невідомими. Порятунком для нас може стати концепція порушень когнітивних норм міжнародного права, що мають масовий та очевидний характер. Так, до фундаментальних прав людини відносять «принципи й норми, які стосуються основних прав людської особи» [131, р. 32]. Вдалим також є визначення Рюнгера: «Фундаментальними є права, недотримання яких призводить до втрати людської сутності» [51, с. 36].

Взагалі існують спроби розробити чи виокремити так званий мінімальний гуманітарний стандарт [52], однак, на нашу думку, право – не математика; і підстави до здійснення гуманітарної інтервенції можуть виникати за різних обставин, які навряд чи можна стандартизувати. Так, МС ООН використовує вираз «принципи та норми, які стосуються основних прав людської особи» [131, р. 33]. Концепція «Обов'язок захистити» встановлює перелік умов, за яких може бути здійснено гуманітарну інтервенцію, однак про мінімальний чи будь-який інший стандарт не йдеться.

Щодо наведеного в абзаці вище треба зауважити таке:

- 1) поняття «мінімальний гуманітарний стандарт» не може вважатися конвенційним у міжнародному праві⁵²;
- 2) написання рекомендацій, які визначали б алгоритм прийняття рішення втручатися/не втручатися в тій чи іншій ситуації, не означає стандартизацію, а залишається стандартизацією, однак підводить правове підґрунтя під можливе здійснення гуманітарної інтервенції;
- 3) культурне, соціальне різноманіття населення, порушення прав якого теоретично може розглядатися як підстава для здійснення втручання, також суперечить стандартизації, свідчить про винятковість та унікальність кожного окремого випадку;
- 4) сприйняття кожної можливої гуманітарної інтервенції як особливого й неповторного випадку, уникнення риторики щодо прецедентності дає більше підстав для її «виправдання» з точки зору чинного міжнародного права⁵³.

Як уже зазначалося вище, гуманітарна інтервенція є актом застосування сили, а отже порушує державний суверенітет. Наскільки таке порушення може бути виправданим, чи не першим намагався відповісти Емер де Ватель (Vattel), застосовуючи критерій гуманності. Відтворюючи його позицію в контексті гуманітарної інтервенції, можна зазначити таке: при всій повазі до суверенітету ризику, що впливають з його порушення фактом здійснення гуманітарної інтервенції, можуть бути виправдані здобутками від такого порушення [199, р. 290].

Продовжуючи ці міркування, Ларі Мей (Larry May) каже, що «пропорційність – ключ до всього» [199, р. 290], і доходить висновку про можливість виправдати навіть вогонь по цивільних за умови доведення того, що це допоможе врятувати значно більше життів: «Проте ми можемо

⁵² Див. більше, наприклад, тут: [53].

⁵³ Дана теза є синтезом інтуїтивного сприйняття міжнародного права *jus ad bellum*, що прочитується поміж рядками у працях більшості західних дослідників; із цим погодимося й ми.

виправдати удар по цивільних, якщо це допоможе врятувати значно більше життів» [199, р. 290]. Хочеться порівняти з уже догматичним положенням про абсолютну заборону тортур серед держав – членів Ради Європи, щонайменше.

Справедливим також видається твердження про складність виправдання гуманітарної інтервенції саме з погляду пояснення дій «винної» держави, що потенційно можуть призвести (чи призвели) до гуманітарної катастрофи, яка створює загрозу всьому світовому товариству. Отже, слід не намагатися перерахувати обставини, що можуть розглядатися як підстави для втручання, а об'єднати їх навколо одного критерію – критерію гуманітарної катастрофи, що потребує негайних дій.

Дослідник Домінгес натякає на прямопропорційний зв'язок між легальністю гуманітарної інтервенції та обставинами, що їй передують: «Чим жорстокіше насильство, тим виправданішою є інтервенція» [200, р. 89]⁵⁴. Він намагається класифікувати загально визнані в рамках «Обов'язку захистити» обставини можливого втручання: «Злочини, що є предметом найважливіших міжнародних угод, як-от геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності, є сильнішим заклик до інтервенції, аніж менш серйозні злочини на кшталт масових убивств чи етнічних чисток» [200, р. 89]⁵⁵.

Власне, беззаперечними обставинами, що становлять таку гуманітарну катастрофу й виправдовують здійснення гуманітарної інтервенції в рамках здійснення «Обов'язку захистити» чи, можливо, самостійно, доцільно вказувати такі⁵⁶:

⁵⁴ Мовою оригіналу: «*The deadlier the violence, the more justified an attempted intervention is*».

⁵⁵ Мовою оригіналу: «*Crimes that are the subject of important treaties, including genocide, crimes against humanity, war crimes, for example, would more strongly call for intervention than less serious crimes, particularly when large scale loss of life or ethnic cleansing is at hand*»).

⁵⁶ Чим цілком поділяю думку Гарета Еванса, одного з членів Міжнародної комісії у справах інтервенції та суверенності й, по суті, творця ОЗ [158, р. 13].

- 1) геноцид населення, що включає порушення права на життя (відповідно до конвенційного визначення⁵⁷, що було підкріплене в практиці МС ООН⁵⁸);
- 2) воєнні злочини⁵⁹;
- 3) етнічні чистки (в оригіналі: «*ethnic cleansing*»)⁶⁰;
- 4) злочини проти людяності⁶¹: рабство, расова дискримінація (надто у формі апартеїду) чи дискримінація за ознаками віросповідання, культури, мови, національності, статі, політичних переконань.

Взагалі даний список не можна вважати вичерпним, оскільки дебати щодо включення до нього, наприклад тортур, тривають.

Важливо підкреслити, що, ставши найприйнятнішим переліком ситуацій, за яких можливе умовно легальне порушення суверенітету, ці самі підстави фактично перейшли й до більш сучасної концепції «Обов'язку захистити». Зокрема, це свідчить про очевидне правонаступництво, причому, якщо бути точнішим, поглинання ОЗ гуманітарної інтервенції. Здійснене це поглинання було, як неважко помітити, без бою, адже гуманітарна інтервенція потребувала нових ідей, які сприяли б її легалізації в

⁵⁷ Конвенція про запобігання й покарання злочину геноциду дає таке визначення геноциду (ст. 4): геноцидом є цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами. До таких дій належать: а) вбивство членів цієї групи; б) завдання тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи; с) навмисне створення членам групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення групи; d) дії, розраховані на унеможливлення народження дітей у середовищі групи; е) насильницьке передавання дітей цієї групи іншій групі. Варто підкреслити, що це ж визначення геноциду збережено в Римському Статуті (стаття 7) [83].

⁵⁸ Наприклад, МС ООН, справа *Боснія і Герцеговина проти Федеративної Республіки Югославії*.

⁵⁹ Також, у визначенні Римського Статуту, статті 8 та 8 bis [83].

⁶⁰ Важливо застерегти, що дане поняття (до речі, неконвенційне) не охоплюється визначенням геноциду; натомість у найгіршому разі може розглядатися як геноцид [215, р. 817].

⁶¹ Також, у визначенні Римського Статуту, стаття 7 (серед інших): вбивства, винищення, поневолення, депортація чи насильницьке переміщення населення, ув'язнення чи жорстоке позбавлення фізичної свободи, тортури, згвалтування, примушення до проституції, сексуальне насильство, викрадення, апартеїд тощо [83].

міжнародному праві. Пункти 2–4 слід брати до уваги лише за умови їх масштабності.

Важливо розуміти, що об'єктом застосування насилля в ситуації, що може викликати необхідність втручання, є цивільне населення: не комбатанти, жінки, діти, люди похилого віку, хворі [158, р. 14].

Повертаючись до масовості, грубості та систематичності, як писав Л. Оппенгайм, порушення мають здійснюватись «у такий спосіб... щоб шокувати свідомість людства» [208, р. 347]. І саме таке визначення є найкращим. На користь цього свідчать два твердження: по-перше, унікальність кожного випадку (як уже зазначалося вище, гуманітарна інтервенція – не найкраща сфера для стандартизацій та уніфікацій) та, по-друге, його, мовою журналістики, «розкрученість» – тобто переконання міжнародної спільноти в наявності таких порушень. Це видається можливим лише тоді, коли справді страждають люди – адже приховати такі злочини, за сучасного розвитку комунікацій, доволі складно. Звідси – об'єктивність такого, здавалося б, суб'єктивного підходу. Як приклад його застосування – ще одна цитата Тоні Блера: «Для нас найскладнішою проблемою в міжнародних відносинах залишається питання визначення обставин, за яких нам слід активно втрутитися у справи інших націй» [125].

Нарешті, системність порушень прав людини вказує на їх повторюваність або тривалість упродовж певного періоду.

Отже, щодо третьої кваліфікувальної ознаки гуманітарної інтервенції можемо звести її до такої тези: за кожних унікальних обставин необхідне переконання міжнародної спільноти в наявності масових, грубих і системних порушень (по суті, суб'єктивний елемент) фундаментальних прав людини (а в цій частині покладаємося на міжнародне право – об'єктивний елемент). Еволюціонуючи, третя ознака зупинилася на переліку з чотирьох пунктів: геноцид, військові злочини, етнічні чистки та злочини проти людяності, які збігаються з відповідними положеннями доктрини «Обов'язок захистити» в сучасному її розумінні.

У рамках цього ж пункту не можна не запропонувати принципово нового підходу до кваліфікації гуманітарної інтервенції: необхідне переконання міжнародного співтовариства в масових, грубих і системних порушеннях безпеки людини. Власне тому на початку цієї роботи окремий підрозділ присвячений пропаганді в контексті ОЗ. Як було показано вище, поняття «безпека людини» не тільки ефективно охоплює поняття «фундаментальні права людини», а й підносить дискусію щодо важливості безпеки (порівняйте із «дотриманням прав») людини на новий рівень, відкриває шлях новому сприйняттю безпеки (прав) людини, відповідальності суверена та, в разі його неспроможності, світового співтовариства за забезпечення прав людини.

Термін «переконання міжнародної спільноти», безумовно, не має юридичного характеру й потребує встановлення в судовому чи квазісудовому порядку. Проте сучасне міжнародне право наділяє лише РБ ООН правом визначати загрозу міжнародному миру, що неодноразово ставало предметом нарікань з боку громадськості, зокрема на тлі подій в Україні 2014–2015 років⁶².

2.4. Класифікація гуманітарної інтервенції

Отже, після того, як ми дослідили поняття, варто спробувати проаналізувати різні його види. Не можна не зауважити, що питання класифікації гуманітарної інтервенції є радше виявом нашого власного бачення теоретичної сторони цієї проблеми, оскільки в міжнародно-правовій літературі дослідники здебільшого уникають систематизації різних видів таких інтервенцій. Слід віддати належне В.І. Мотилу, який спробував

⁶² Чи не найпопулярнішим питанням, що постійно ставилося юристам-міжнародникам, було таке: чому всі у світі знають, хто і що робить (звичайно, маючи на увазі агресію з боку Росії – *V.B.*), але ніяк на це не реагують? Мабуть, найточніше на це відповідає М.М. Гнатовський: «Доведіть. Але зробити це доведеться в порядку судового доказування, що міжнародним правом у контексті загрози миру не передбачено» (цитата, можливо, не точна, – з прямого ефіру, телеканал 112).

узагальнити види гуманітарних інтервенцій за такими критеріями, як суб'єкт та об'єкт [51, с. 27].

2.4.1. Авторизована та неавторизована гуманітарна інтервенція . Фундаментальним чинником, що формує перший ступінь класифікації гуманітарних інтервенцій, є наявність авторизації РБ ООН. Згідно зі Статутом ООН одним із винятків, що дозволяє застосування сили у міжнародному праві, є авторизація РБ ООН. Саме до компетенції цієї організації належить підтримка міжнародного миру та безпеки [96, ст. 24], як і право дозволяти застосовувати силу, а отже, і для здійснення гуманітарної інтервенції [96, гл. 7]. Так, у деяких випадках вона дозволяє, в деяких – ні⁶³. Рада Безпеки ООН визначає ситуації, що становлять загрозу для безпеки, як і шляхи їх подолання, в тому числі – застосування сили [96, гл. 7 ст.ст. 39–43]. Однак гуманітарні інтервенції здійснюються і без дозволу РБ ООН, тому потрібно розрізняти авторизовані та неавторизовані гуманітарні інтервенції.

Крім того, варто зазначити, що доволі часто в літературі вживається поняття «односторонньої» гуманітарної інтервенції в сенсі неавторизованої. Утім у цьому питанні погоджуємося з В.І. Мотилем, який справедливо вказує на недостатню обґрунтованість такого підходу [51, с. 24].

2.4.2. Одностороння та колективна неавторизована гуманітарна інтервенція. Надалі, враховуючи, що в цьому дослідженні ми намагаємося відповісти на питання, в тому числі щодо легальності гуманітарної інтервенції – неавторизованої РБ ООН, логічно класифікувати ступінь за суб'єктами-інтервентами. Тому неавторизовані гуманітарні інтервенції поділяємо на односторонні (здійснюються однією державою)⁶⁴ та колективні (групою держав)⁶⁵. У рамках ОЗ нині можливою є тільки колективна гуманітарна інтервенція, що передбачено «установчими» її документами.

⁶³ Власне, з урахуванням політичних протистоянь РБ ООН лише декілька раз дозволяла застосування сили для здійснення інтервенції (але чи достеменно гуманітарних – дискусія триває). Наприклад, «Буря в пустелі» 1991 року внаслідок прийняття резолюції 678, збройне втручання в Сомалі з гуманітарних міркувань – резолюції 794.

⁶⁴ Наприклад, інтервенція Танзанії в Уганду.

⁶⁵ Зокрема, інтервенція НАТО в Косово.

2.4.3. Універсальна та регіональна колективна неавторизована гуманітарна інтервенція. Щодо колективних гуманітарних інтервенцій – то їх, у свою чергу, можна поділити на універсальні й регіональні. Відповідно, перші здійснюються під егідою ООН (із чи без прямої авторизації РБ ООН); другі – на основі рішень регіональних організацій (як-от НАТО, Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ)). Такий поділ зумовлений реальними подіями: наприклад, інтервенція в Косово здійснювалася силами НАТО, в Афганістані, по суті, – за підтримки ООН (з огляду на вкрай низьку популярність Талібану) [177, р. 197]. В обох випадках ключовими є два моменти:

- 1) спільність дій групи держав;
- 2) намагання «прикритися» діями в рамках регіональних організацій (на основі статті 53 Статуту ООН).

Зазначимо, що дані спроби є доволі вдалимими і, певною мірою, навіть можуть вважатися практикою держав, а значить – свідченням змін у міжнародному праві. Крім того, треба згадати про очевидні переваги колективних гуманітарних інтервенцій перед односторонніми (зокрема, це відзначав і Кофі Анан⁶⁶).

Отже, ми ділимо гуманітарні інтервенції на авторизовані й неавторизовані; неавторизовані – на односторонні та колективні; нарешті, колективні – на універсальні й регіональні.

«Обов'язок захистити» спочатку не розділяв інтервенції на колективні чи односторонні (на етапі Доповіді Комісії), однак пізніше допустив здійснення лише колективних інтервенцій (Підсумковий документ саміту 2005).

Цікавою також є думка, що ОЗ допускає лише авторизовані гуманітарні інтервенції. Звідси можливий висновок, що неавторизовані гуманітарні інтервенції «під парасольку» ОЗ не потрапляють [239, р. 177]. Разом з тим хотіли б наголосити на тому, що весь інтерес до цієї доктрини, власне, й

⁶⁶ Щоправда, він також наголошує на необхідності схвалення таких інтервенцій РБ ООН.

полягає в її потенціалі вплинути на існуючий у міжнародному праві статус-кво між застосуванням сили та гуманітарними катастрофами, що такого застосування можуть потребувати.

2.5. Морально-етичні аспекти гуманітарної інтервенції

У відомому кінофільмі «Готель Руанда» можна побачити безумовно важливий правовий аспект: чи мають право певні держави втрутитися у внутрішні справи іншої держави, у якій людей на вулицях убивають? Убивають власних громадян, при цьому – що важливо – створюючи загрозу і для громадян інших держав. Для дослідження морально-етичної сторони гуманітарної інтервенції, її справедливості слід проаналізувати аргументи «за» та «проти» такої інтервенції на прикладах різних філософських теорій міжнародного права.

Натуралістична теорія міжнародної справедливості переконує, що у світі відбувається чимало речей, яким запобігти просто неможливо. Людство нездатне змінити світ. Тому не слід перейматися проблемами, які дають підстави для здійснення гуманітарної інтервенції взагалі, а отже і здійснювати її. Розвинемо цю думку: порушення прав людини занадто притаманне всім практично державам, і якщо дозволити захищати їх через зовнішнє застосування сили, то могутні держави отримають практично нелімітоване право на збройні втручання проти країн, уряди яких, наприклад, не дотримуються демократичних стандартів чи протидіють реалізації права на самовизначення [173, р. 145].

Водночас *природна теорія права* передбачає, що людство має певні моральні обов'язки з огляду на спільну людяність, отже, право на гуманітарну інтервенцію є похідною від спільних моральних обов'язків, згенерованих нашою спільною людською природою [202, р. 57–70]. Одним із найвідоміших прибічників такого підходу є Гуго Гроцій, який зазначав: «Якщо тиран пригнічує своїх підданих так, що ніхто не може цього стерпіти, то інші держави можуть здійснити право на гуманітарну інтервенцію» [169,

р. 584]. Цікавою є думка, що моральний обов'язок здійснити гуманітарну інтервенцію *неідеальний* – як-от моральний обов'язок благодійництва; інакше кажучи, він не пов'язаний із відповідним правом⁶⁷. Тому природне право допускає можливість гуманітарної інтервенції [255, р. 8]. Водночас деякі науковці (зокрема, Імануїл Кант, Емер де Фаттель) переконані в існуванні *ідеального* обов'язку не здійснювати гуманітарну інтервенцію з огляду на недопустимість втручання у внутрішні справи інших держав.

Умовні прибічники *позитивізму* в рамках дослідження цієї теми, як не дивно, мають зазвичай протилежні погляди. Зміст норми не має залежності від її чинності. Кожен зобов'язаний дотримуватися права *qua* право. Норми права, розроблені відповідно до прийнятих стандартів, уже є моральними за будь-яких обставин [176, р. 30]. Отже, чинне право не має потреби відтворювати чи задовольняти певні вимоги моральності (хоча часто це і робить) [171, р. 593–629]. З іншого боку, виникає ситуація, за якою, доводячи нелегальність гуманітарної інтервенції, ми фактично доводимо її неморальність.

Розглядаючи це питання з точки зору *індивідуалістів*, треба зазначити, що слід дбати про кожного індивіда. Натомість із позицій *колективістів* можна стверджувати, що саме групи індивідів (не має значення, за яким фактором утворені – расові, етнічні, державні) є носіями моральної стурбованості. Тут слід зауважити, що групи індивідів розглядаються окремо від правосуб'єктності індивідів [161, р. 41]. Звідси – інтереси групи цілком можуть суперечити таким індивідам.

Егалітарна теорія стверджує, що мораль мусить бути рівною в усьому: тобто якщо мораль забороняє втручатися у внутрішні справи держави, то не може інша мораль закликати до здійснення гуманітарної інтервенції.

Партикулярна теорія стверджує, що лише *деякі* індивіди, групи індивідів можуть бути об'єктом моральної стурбованості. Вочевидь, цей підхід не відображає сучасних стандартів у сфері прав людини.

⁶⁷ Детально розглядається у [196, р. 45–55].

Утилітаристичні погляди небезпідставно дають право вважати, що оцінювати гуманітарну інтервенцію з погляду моралі треба за її результатами. Отже, можна припустити, що значно більша кількість загиблих *під час* здійснення Індією інтервенції в Бангладеш, аніж було вбито раніше, свідчить про неморальність таких дій. Відомий науковець Ян Броунлі (Ian Brownlie) сумнівається, що позитивні наслідки втручання Танзанії в Уганду, як і США в Домініканську Республіку, перевищують негативні [189, р. 224].

Теорія *соціального договору* стверджує наявність обопільної угоди між членами суспільства. Щоправда, така угода не є реальною: люди не домовлялися в цивільно-правовому розумінні. Натомість вважається, що такої угоди було досягнуто завдяки певним агентам чи посередникам. І, що важливо, така угода є виявом неодмінно вільного вибору [198, р. 28]. Між тим щодо форми та змісту свободи вибору, як і щодо агентів, єдиної думки серед прибічників цієї теорії не існує. Так, дехто вважає, що вибір роблять громадяни держави, у той чи інший спосіб декларуючи свою згоду [145, р. 45; 160, р. 196–209]. Інші ж дотримуються думки, що первинність вибору – а значить і згоди – належить державі [244, р. 233]. Нарешті, окремі не визнають ні перших, ні других, дотримуючись радикального погляду згоди всіх індивідів як вияв їхньої волі [120, р. 130].

У першому випадку, з огляду на вибір населення, моральне виправдання гуманітарної інтервенції залежить від її відповідності національним інтересам держави як захисника такого вибору. Іншими словами, агентом громадян є держава. На думку Семюела Хантігтона (Samuel P. Huntington), *«морально неправильною є загибель американських солдат, котрі намагаються врятувати життя сомалійців, якого останні позбавляють один одного»* [179, р. 338], – що є прикладом вузького сприйняття національного інтересу як «безпека плюс матеріальний інтерес». Водночас, як уже було застережено раніше, інтерес демократичної країни не може не включати забезпечення прав людини, звідси – відповідність національному інтересу дій, спрямованих на подолання геноциду, масових

вбивств тощо [205, р. 22–35]. Нарешті, ще одна важлива теза: теорія соціального договору зважає лише на інтереси держави-інтервента, і ніколи – на інтереси держави-«цілі». Пояснення цьому просте: хай хто був би агентом населення останньої, вибір цього населення за жодних умов не буде на користь гуманітарній катастрофі.

Прихильники такої течії, як *комунітаризм*, вважають норми моральними тоді, коли вони зважають на вимоги культури, загальні звичаї певної держави чи навіть певного суспільства в рамках держави [219, р. 353–369]. Одним із лідерів табору комунітаристів є М. Вальцер, який вважає, що «правосуддя залежить від соціальних умов» [279, р. 211]. На його думку, гуманітарна інтервенція відповідає культурним і соціальним особливостям кожного суспільства, а відтак є правомірною.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що моральність гуманітарної інтервенції, як правило, не тільки визнається, а й слугує одним із аргументів у дискусії щодо її легальності. Зокрема, концепція «Обов'язок захистити» значною мірою побудована саме на відчутті світовою спільнотою провини за трагедії у Руанді та Дарфурі [267]. Окрім цього, вкрай непростим видається розділення моральної і правової частини питання легальності гуманітарної інтервенції, які варто розглядати в комплексі, ще й з політичними застереженнями.

Отже, в розглянутій частині другого розділу цієї роботи вище було здійснено юридичний аналіз проблеми врегулювання застосування сили в міжнародному праві, досліджено поняття гуманітарної інтервенції, здійснено її класифікацію і, нарешті, наведено різні підходи науковців стосовно моральності таких операцій. Саме час дослідити власне право гуманітарної інтервенції, або ж право дії в рамках ОЗ.

2.6. Основи права гуманітарної інтервенції

Для визначення права гуманітарної інтервенції слід нагадати, що стаття 38 Статуту МС ООН містить перелік із чотирьох пунктів джерел

міжнародного права. Незважаючи на те, що формально цей перелік є обов'язковим тільки для МС ООН, він є загальноприйнятним вираженням джерел міжнародного права [198, р. 3, 66].

Дискусія щодо легальності гуманітарної інтервенції велася здебільшого на теоретичному рівні впродовж 70-х та навіть 80-х років ХХ сторіччя і жоден тогочасний уряд не сприймав концепцію втручання під приводом захисту прав людини всерйоз. Однак дискусія триває, «розділяючи» при цьому її учасників [115].

У рамках концепції «Обов'язок захистити» передбачається необхідність отримання дозволу РБ ООН на здійснення гуманітарної інтервенції. Тим цікавіше пізнати право, яке викликало до життя таке застереження.

2.6.1. Міжнародні конвенції, договори. Як уже було процитовано вище, Статут ООН забороняє застосування сили. Для багатьох науковців це крапка в суперечці, оскільки фабула цієї заборони доволі чітка. Проте існує і чимало прибічників протилежної точки зору, але про їхні аргументи – нижче. Окрім заборони у Статуті, значна кількість Резолюцій ГА ООН також вкрай критично ставиться до можливості застосування сили в обхід самооборони чи авторизації РБ ООН⁶⁸.

Пригадуючи, що стаття 2(7) Статуту ООН містить правило не втручатися у внутрішні справи держав, не можна не зауважити, що цей принцип продовжує зазнавати переосмислення у сфері міжнародного права прав людини [198, р. 254]. І це має значення для визначення права гуманітарної інтервенції. На сьогодні теза про те, що права людини вже не розглядаються як питання суто внутрішньої компетенції, практично не викликає суперечки [255]. Міжнародне право втрутилось у сферу, що завжди розглядалася як така, яка належить до внутрішньої компетенції держав і в

⁶⁸ Зокрема, вже згадані вище Резолюція ГА ООН № 2131 [236], Декларація принципів міжнародного права щодо дружніх відносин та співпраці між державами, прийнята Резолюцією ГА ООН № 2625, 1970 [21].

якій, що важливо, дуже сильно проявляються специфічні риси різних суспільних систем [102, с. 73]. З іншого боку, роль у міжнародно-правових відносинах також невпинно зростає⁶⁹.

У Статуті ООН закріплено принцип поваги прав людини [96, ст. 1(3)], зобов'язання їх дотримуватися [96, ст.ст. 55–56]. Загальна декларація прав людини, хоч і прийнята радше як стандарт, а не безумовне зобов'язання, включає широкий спектр прав людини, зокрема на свободу і безпеку особи [270, ст. 3]⁷⁰. Конвенція із запобігання й покарання за злочин геноциду підтверджує, що геноцид є кримінальним злочином, як і дає визначення цьому поняттю [142]. Окрім цього, названа конвенція консолідує права індивідів незалежно від їхніх держав [255, р. 9]. Також важливо згадати про аспект захисту прав меншин у міжнародному праві [20; 50, ст. 27]⁷¹.

У будь-якому разі прямо передбаченого в міжнародно-конвенційному праві права на неавторизовану гуманітарну інтервенцію не існує.

2.6.2. Звичасєве міжнародне право. М. Райзман (M. Reisman) переконаний, що право на гуманітарну інтервенцію виникло внаслідок практики держав ще кінця XIX – початку XX століття і що право не було ані заперечене, ані послаблене після утворення ООН. Крім цього, на його думку, лише межі права на гуманітарну інтервенцію, але не факт існування, є полем для дискусії [218, р. 171]. Безумовно, заперечень такому твердженню можна знайти чимало. Їх можна поділити на дві групи: по-перше, практика держав,

⁶⁹Таке зростання, на думку Яна Броунлі, пов'язане саме з розвитком міжнародного права прав людини. Класичними аргументами, що змушують визнавати правосуб'єктність індивідів у міжнародному праві, є їх відповідальність і здатність набувати, користуватися певними правами, зокрема – правом на доступ до міжнародних судових установ. Детальніше див.: [198, р. 232–236].

⁷⁰Загальна декларація прав людини була прийнята ГА ООН 10 грудня 1948 року і швидко перетворилася на надзвичайно авторитетне джерело у сфері прав людини.

⁷¹Дане питання зазнало спроб бути врегульованим ще після Першої світової війни через систему моніторингу спеціальними установами Ліги Націй; у 1947 році було створено Підкомітет ООН щодо запобігання дискримінації та захисту меншин. У статті 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права вперше чітко закріплюється статус меншин – на тому ж рівні, що й більшість. Нарешті, у 1992 році ГА ООН прийняла резолюцію №47/135 «Про права осіб, що належать до національної, етнічної, релігійної чи мовної меншини».

надто їх *opinio juris*, зовсім не така очевидна; по-друге, Статут ООН, в актуальній редакції, залишає небагато шансів на існування права на неавторизовану гуманітарну інтервенцію.

Так, безумовно, вище було наведено кілька прикладів збройних інтервенцій, що цілком відповідають критеріям гуманітарних. Але залишається питання, чи створюють вони норму-звичай у міжнародному праві, яка дозволяла б неавторизовану гуманітарну інтервенцію. Для ствердження «так, створила» потрібно подолати *porig доведеності*. Останній залежить від підходу до сприйняття гуманітарної інтервенції та тлумачення Статуту ООН. Нарешті труднощів додає думка, що гуманітарна інтервенція є *правом*, але не *обов'язком* [158, р. 47]. Адже чомусь в одних випадках гуманітарна інтервенція здійснювалася, а в інших – ні⁷² (без окреслення правових підстав для диференціації).

Щодо ролі звичаю в міжнародному праві. Деякі науковці, зокрема Фрідман, схиляються до думки, що з огляду на «незграбність» та «закостенілість» звичай не може вважатися визначним джерелом права на сьогодні, оскільки не відповідає вимогам динамічної еволюції міжнародного права [161]. Однак є і прибічники міжнародно-правового звичаю, що сприймають останній як важливе й динамічне джерело міжнародного права [146]. Зі зростанням власної значимості чи її занепадом звичай залишається важливим джерелом міжнародного права.

У співвідношенні звичаїв із міжнародними договорами перевагу слід віддавати саме останнім [102, с. 93–95], до того ж вони вимагають чіткого волевиявлення від сторін [198, р. 89]. З іншого боку, не слід недооцінювати ролі звичаю. Так, у справі *Нікарагуа* МС ООН зазначив: «Навіть якщо договірна норма й норма-звичай, що стосуються даної ситуації, мають один і той самий зміст, це не дає підстав Суду вважати, що включення норми-

⁷² Зокрема, ніхто із потенційних суб'єктів гуманітарної інтервенції не зупинив винищення сотень тисяч китайців в Індонезії в середині 1960-х, тутсі – в Руанді на початку 1970-х та 20 років потому, курдів – на півночі Іраку в 1989–1990 роках.

звичаю в договірне право мусить позбавити норми-звичаю здатності бути застосованою як іншою порівняно з нормою договору; ...отже, очевидно, що норми-звичаї продовжуватимуть існувати та застосовуватися окремо від договірних норм, навіть якщо ці дві категорії права мають ідентичний зміст» [130, п.п. 94–95].

Звідси висновок: норми-звичаї, що визначатимуть право гуманітарної інтервенції, не можуть не братися до уваги навіть з огляду на заборону застосування неавторизованої сили в міжнародному договірному праві.

Огляд та аналіз існуючих звичаїв веде до висновку, що загальноновизнаного (у розумінні статті 38 Статуту МС ООН) звичаю, який прямо наділяв би державу правом неавторизованої гуманітарної інтервенції, не існує, як і взагалі не існує звичаю, який прямо адресував би до права на здійснення гуманітарної інтервенції. Щоправда, у справі *Нікарагуа* МС ООН зазначає: «У будь-якому разі, тоді як Сполучені Штати Америки можуть вибудовувати власну думку щодо поваги до прав людини, застосування сили не може бути належним методом для спостереження за такою повагою чи її забезпечення» [130, п. 268].

У цій же справі МС ООН відзначив звичаєвий характер уже згаданої Декларації про дружні відносини [21]⁷³. Для виникнення нового звичаю потрібна «значна кількість прикладів поведінки держав», підкріплена *opinio juris sive necessitatis* [204]. Щодо першої частини це видається можливим. Упродовж останньої сотні років мали місце чимало збройних інтервенцій, за ознаками подібних до гуманітарних. Однак у другій частині – доведеності загального сприйняття легальності таких інтервенцій – значно важче [177, р. 47].

Водночас з метою всестороннього аналізування цього питання наведемо основні аргументи, що трапляються серед доволі значної кількості прибічників наявності права на гуманітарну інтервенцію в звичаєвому

⁷³Таким чином, декларативні положення зазначеної Декларації повинні розглядатися як норми-звичаї, а, отже, є джерелом права в розумінні статті 38 Статуту МС ООН [96].

міжнародному праві [195, р. 334]. Як уже зазначалося, вони вказують, що практика держав у XIX та XX сторіччях усе ж встановила таке право, яке не було ані припинене, ані послаблене зі створенням ООН [178, р. 172]. Таким чином, нині слід обговорювати межі й умови допустимості здійснення гуманітарної інтервенції, але не право на неї⁷⁴. Із такими міркуваннями важко погодитися, адже Статут ООН запровадив цілковито новий і детальний режим *jus ad bellum* [177, р. 46].

Стосовно інших джерел права дозволимо собі уникнути їх аналізування, оскільки це не додасть ясності питанню легальності гуманітарної інтервенції – застосуванню сили без дозволу РБ ООН. Надто багато цікавих, аргументованих, але таких протилежних думок серед найкращих дослідників гуманітарної інтервенції. Тому варто обмежитися цитуванням Тоні Блера як чи не найрадикальнішого спікера на користь гуманітарної інтервенції та ОЗ⁷⁵ (яких, мабуть, менше, ніж спікерів *проти*): «Війна в Косово була просто війною, що ґрунтувалася не на амбіціях територіальних здобутків, а на цінностях... існує ряд обставин, які нам потрібно обдумати, перш ніж ми вдаватимемося до інтервенцій у майбутньому: чи впевнені ми в нашій позиції? Чи вичерпано всі можливі дипломатичні засоби? Чи здатні ми взяти на себе проведення потрібної операції? Чи готові ми на тривале протистояння? Нарешті, чи маємо ми власний інтерес у справі?» [158, р. 35].⁷⁶

⁷⁴ Внутрішня доповідь підкомітету з прав людини Асоціації міжнародного права «Міжнародний захист прав людини загальним звичаєвим міжнародним правом».

⁷⁵ Див. розділ 4.

⁷⁶ Виступ Тоні Блера в Чиказькому клубі економістів, квітень, 1999.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

У цьому розділі було досліджено право здійснення другого елементу ОЗ – право гуманітарної інтервенції, наведено її ознаки та класифікацію. Гуманітарна інтервенція є аспектом міжнародного права з високим практичним значенням та складною теоретичною конструкцією.

У міжнародному праві діє доволі суворе обмеження щодо застосування сили лише з двома винятками: самооборона та авторизація РБ ООН. Історії відомі приклади застосування сили всупереч вимогам попереднього абзацу, що можуть бути кваліфіковані як гуманітарна інтервенція.

Водночас незасудження гуманітарної інтервенції дає підстави припускати мовчазне її схвалення багатьма державами світу.

У рамках концепції «Обов'язку захистити» дозволяється лише авторизоване застосування сили, що, однак, не зовсім відповідає потребам цієї доктрини.

Отже, є всі передумови сподіватися (чи, принаймні, допускати) її легалізацію у майбутньому як інституту, що відповідає сучасним потребам демократичного суспільства в рамках концепції «Обов'язок захистити».

Для такої легалізації існують кілька шляхів: внесення змін до права ООН, розбудова паралельної підсистеми права, формування нового звичаю.

Напрочуд важливим є аспект моральності гуманітарної інтервенції як важливий чинник її можливої легалізації та подальшого розвитку ОЗ. Прибічники різних філософських у міжнародному праві течій по-різному висловлювали своє ставлення до гуманітарної інтервенції.

Разом з тим не треба забувати про диференційованість моралі, різне її сприйняття різними державами, неуніверсальність та необов'язковість порівняно з правом.

Можливо, справді суспільство – принаймні більша його частина – готове до визнання права на гуманітарну інтервенцію, бракує ж лише адекватного й чесного механізму для її здійснення.

З іншого боку, популярними є напрацювання рекомендацій щодо неавторизованого застосування сили у виняткових випадках, коли РБ ООН не в змозі вчасно та/чи належно відреагувати на обставини, що склалися.

Так, наступні критерії, за умови їх дотримання та/чи виконання, значно послаблюють класичні позиції щодо суворої заборони на неавторизоване застосування сили:

- 1) *превенція* можливої гуманітарної катастрофи як передумова гуманітарної інтервенції: координація діяльності відповідних неурядових організацій, що здійснюють постійний моніторинг у найнеспокійніших (з точки зору забезпечення прав людини) державах, раннє виявлення зародків нетерпимості, конфліктності, дипломатичні зусилля – власне, реалізація «Обов'язку запобігти» *повинні передувати гуманітарній інтервенції*;
- 2) *критичність* ситуації – тобто наявність грубих, масових, систематичних порушень прав людини;
- 3) невідмінне врахування *культурно-соціальних особливостей* держави-«цілі», що, окрім іншого, дасть змогу додаткового обґрунтування моральності та/чи доцільності гуманітарної інтервенції; намагання за будь-яких обставин і на всіх етапах співпрацювати з ефективним урядом такої держави (якщо є), з підкресленням *незацікавленості* у впливі на цей уряд;
- 4) застосування сили має відбуватися *відповідно до пункту 3, пропорційно* актуальним потребам: не більше, ніж потрібно, але й не менше, ніж достатньо; важливо зазначити, що характер операцій, пов'язаних із застосуванням сили, цілком може бути *спорадичним і перервним, але рішучим*;

5) на всіх етапах операції слід дотримуватися *колективності* в діях, проводити інформаційно-роз'яснювальну кампанію, максимально дотримуватися чинного права (особливо резолюцій РБ ООН), наполягати на *особливості* ситуації та виключній *гуманітарності* мотивів усіма засобами дипломатії та пропаганди; у комплексі це дасть можливість уникнути засудження світовою спільнотою;

б) гуманітарна інтервенція в рамках ОЗ не повинна завершитися відверненням гуманітарної катастрофи, а логічно продовжитися у «повоєнній» розбудові – виконанні «Обов'язку відновити»;

7) останнім пунктом вважаємо необхідність реалізації *юридичної політики*, спрямованої на виправдання здійсненої гуманітарної інтервенції, яка спиралася б на максимально можливе дотримання чинного права, моральність дій, досягнення значного успіху. Не дарма відзначалася важливість запровадження ОСАПГ та численні інтернаціональні консультації стосовно концепції ОЗ.

Нарешті, спробуємо продемонструвати важливість легалізації гуманітарної інтервенції (зокрема, через можливе включення права на її неавторизоване здійснення в концепцію «Обов'язок захистити») такою ілюстрацією:

«Припустимо, що в одному будинку проживають 100 сімей. Загалом стосунки між ними врегульовуються як правом договірним (яке прямо забороняє втручатися у справи одна одної, надто через інтервенцію до помешкання), так і звичаями добросусідства (що також проти втручання). Ці сім'ї, з огляду на походження та/чи виховання, мають культурні, соціальні, навіть економічні відмінності (особливості). Поступово всі інші сім'ї помічають загострення у внутрішніх стосунках сім'ї Н. Припустимо, ця сім'я має незначний (порівняно) дохід та обтяжена дещо патріархальними звичаями. Стає очевидним зловживання батьком Б. сім'ї Н. (альтернативно, його другом Д.) даної йому влади: діти, дружина замикаються в собі, на них помічають сліди побоїв. Сусіди сім'ї Н. намагаються поговорити з батьком

Б.: спочатку мирнолюбно, потім – вимогливіше. Це не допомагає. Ситуація загострюється: діти і дружина батька Б. вже неприховано благають про допомогу. Однак домовий комітет не поспішає давати згоду на втручання у справи сім'ї Н., підозрюючи (небезпідставно) прагнення впливової сім'ї С. захопити квартиру сім'ї Н. Дебати тривають, страждання дітей та дружини Б. не полегшуються. У подальшому:

1) ніхто нічого так і не робить, аж доки одного дня з вікна не викидається дружина Б.;

2) на чолі із сім'єю С. найактивніші мешканці вриваються до квартири Н. і рятують дітей та дружину Б. При цьому вони не припиняють повторювати про вичерпання всіх мирних методів, визнають провал політики запобігання, стверджують про максимальну обережність здійснених ними заходів, забезпечують примирення дітей і дружини з Б. та готують пам'ятку щодо легальності їх інтервенції. Крім того, чимала група мешканців решти 90 квартир не мають єдності в оцінюванні ситуації: кілька заздрісників вимагають покарання С., дехто стає на захист, більшість обмежується мовчазним схваленням із застереженням, що такі дії не є правовими (побоюючись, аби не зазнати аналогічного втручання у власне помешкання). Серед інтервентів С. отримує перелом руки, але забирає із собою деякі цінні речі».

РОЗДІЛ 3

РЕАЛІЗАЦІЯ «ОБОВ'ЯЗКУ ЗАХИСТИТИ»: ЛЕГАЛЬНІСТЬ НЕАВТОРИЗОВАНОГО ВТРУЧАННЯ

У цьому розділі будуть показані з урахуванням викладеного в розділі 2 щодо гуманітарної інтервенції теоретико-практичні аспекти здійснення ОЗ – втручання у внутрішні справи.

Доцільно також запропонувати умовний поділ дій у рамках реалізації ОЗ на ті, що прямо втручаються у внутрішні справи держави, та ті, що не втручаються. Так, дипломатичні зусилля вочевидь не є втручанням, водночас гуманітарна інтервенція, особливо неавторизована РБ ООН, є. Безумовно, саме умови та легальність здійснення останньої стане головним питанням до розгляду в цьому розділі.

Що ж до превенції (тобто здійснення ОЗ без прямого втручання у внутрішні справи держави), то такі дії фактично не викликають дискусії.

У додатку А пропонується оптимізована модель здійснення ОЗ⁷⁷, де вертикальними лініями позначено умовну межу втручання/невтручання у внутрішні справи держави. На ній вказані основні стадії конфлікту по абсцисі, інтенсивність кожного з них – по ординаті. Парабола – це дії в рамках ОЗ. Справедливість цієї моделі буде показана нижче.

Власне, єдина дія на проміжній стадії – примушування до миру, що застосовується після провалу умовного антикризового менеджменту та першою переходить червону межу, так добре відому президенту Обамі. У рамках цього розділу спробую дати юридичну оцінку правомірності кроку через цю межу без дозволу РБ ООН.

Для позитивного сприйняття дій, спрямованих на реалізацію ОЗ, неабияке значення мають дії інтервентів. Ця думка є основоположною для розуміння всієї концепції [216, р. 226]. Всупереч звичайному сприйняттю дій,

⁷⁷ Див. праці: N. Swanstrom і M. Weissmann [259].

що є порушенням суверенітету, з точки зору *jus ad bellum*, несправедливо забувати і про *jus in bello*. Справді, останні дослідження гуманітарної інтервенції та ОЗ переважно акцентували на легітимності втручання та обставин, за яких воно можливе. Однак треба погодитися із, зокрема, Дж. Патінсоном, що питання як здійснювати інтервенцію не може поглинатися питанням чи здійснювати її [213, р. 100].

Розглядаючи проблематику здійснення ОЗ, окрему увагу слід приділити розумінню взаємодії суверенітету та інтервенції (досліджено вище у підрозділі 1.7).

3.1. Право чи обов'язок

Безумовно, реалізація ОЗ може вільно розглядатися як *право* чи як *обов'язок* і досі не набула закріплення в когнітивних нормах міжнародного права. Нині, як уже зазначалося, ОЗ є, в кращому разі, м'яким правом, що зумовлює необхідність додаткових пояснень щодо означеної дискусії. У цьому зв'язку слід зазначити, що концепція «Обов'язок захистити» сама по собі передбачає невизначений суб'єктно обов'язок захистити, в тому числі – здійснити гуманітарну інтервенцію. У її основних документах ідеться про абстрактну відповідальність світової спільноти. Наприклад, у статті 139 Підсумкового документа зазначено: «Міжнародне співтовариство також має відповідальність. У цьому зв'язку ми готові вжити колективних заходів» [237]. Таким чином, залишається встановити, на кого і яким чином може бути покладено цей обов'язок.

Водночас застосування сили в ім'я порятунку населення наразі суттєво легше сприймається (крім космополітів) як право, однак не як обов'язок, оскільки фактично не стосується внутрішніх справ інтервента. Аби остаточно ускладнити міркування, уявимо, що *право* на гуманітарну інтервенцію встановлено, але це неминуче суперечить уже існуючому обов'язку *не втручатися*, що ускладнить доведення відсутності *обов'язку* втручатися

[213, р. 17]⁷⁸. Логічним вирішенням цієї головоломки може бути припущення необхідності визначення спершу *права* діяти і лише потім – покладення *обов'язку*.

Ще однією складністю, пов'язаною з практичною реалізацією ОЗ, є протиставлення інтересів власного населення (або населення умовного інтервента) населенню, яке потребує допомоги: цинічно, але в інтереси першого не обов'язково входить захист другого та пов'язані з цим ризики й витрати. Таким чином, має місце певний конфлікт прав права людини.

3.2. Приклади здійснення «Обов'язку захистити»

У цьому підрозділі подамо основні приклади використання концепції «Обов'язок захистити»: спочатку оглядово наведемо всі випадки інвокації ОЗ, після чого детальніше зупинимося на Лівії та Сирії. Лівія залишається чи не єдиним прикладом умовно правомірного втручання у внутрішні справи держави в рамках ОЗ. Сирія – чудовий приклад, коли червону лінію (не) перетнули⁷⁹. Питання можливого застосування ОЗ щодо України розглянемо в розділі 4.

3.2.1. Випадки застосування «Обов'язку захистити» у відповідь на гуманітарну кризу. Усі випадки практичного здійснення ОЗ систематизовано в табл. 3.1. Зауважимо, що приклади інших інтервенцій не можуть вважатися здійсненими на основі ОЗ до виникнення останньої. За основу взято подібну систематизацію, виконану А. Беллами [122].

Погодимося з А. Беллами, що застосування ОЗ в усіх зазначених ситуаціях суттєво відрізнялося. Зокрема, події в Грузії показали неготовність міжнародної спільноти визнавати легальною односторонню гуманітарну інтервенцію, що має велике значення і для правової оцінки подій в Україні. Аналогічний висновок буде обґрунтовано в цьому розділі даного

⁷⁸Зустрічається в того ж таки Дж. Паттісона.

⁷⁹Значу, моє прагнення стати свідком гуманітарного бомбардування Сирії в 2013 році, викликане академічним інтересом, однак, на щастя, не здійснилося. Нинішня ж силова операція (станом на осінь 2014 року) має інші мотиви, аніж передбачені в концепції ОЗ.

дослідження. Невдалими також стали спроби Франції використати природні катаклізми для легалізації втручання під виглядом ОЗ.

Таблиця 3.1

Сучасні здійснені інтервенції (за Белламі)

Ситуація (місце та час)	Хто ініціював	Як сприйняли	Дії та результат
Судан, Дарфур (з 2003)	РБ ООН	Не викликало помітних заперечень	Розміщено миротворчий контингент [UNAMID]. Надано мандат на захист цивільного населення. Передано на розгляд МКС ⁸⁰
Кенія (2007–2008)	Кофі Анан (у ролі медіатора), Френсіс Денг (очільник ОСАПГ), певна участь РБ ООН	Мала широку підтримку	Зупинено насильство
Грузія (2008)	Росія	Позиції Росії про можливе застосування ОЗ не мали підтримки	Позиції Росії про можливе застосування ОЗ не мали підтримки
М'янма (відповідь на тайфун, 2008)	Франція та деякі неурядові міжнародні організації	АСЕАН ⁸¹ не схвалила позиції Франції. Консенсус щодо незастосування ОЗ для протидії природним лихам	Несхвалення позицій Франції. ООН та АСЕАН погодили умови гуманітарного втручання з Урядом М'янми
Газа (2009)	Палестина, Катар, Іран, Світовий конгрес церков	Залишено практично без уваги	Свідчення про воєнні злочини стали предметом обговорення на міжнародних форумах
Шрі-Ланка (2008–2009)	Індія, Норвегія, Глобальний центр ОЗ	Шрі-Ланка заперечила застосування ОЗ	Свідчення про скоєння злочинів
Демократична Республіка Конго	Офіційні особи ООН	Питання не обговорювалося. Незгоди не викликало	Миротворча операція. Надано мандат на захист цивільного населення

⁸⁰ Міжнародний кримінальний суд ООН.

⁸¹ Асоціація Південноазійських націй (ASEAN – Association of Southeast Asian Nations).

Ситуація (місце та час)	Хто ініціював	Як сприйняли	Дії та результат
Північна Корея	Комісія Гавеля/Бондевіка Віселя ⁸²	Питання не обговорювалося	Жодних
М'янма (етнічні меншини)	Уряд М'янми у вигнанні. Документаційний центр прав людини	На думку Едварда Лака, ОЗ не може бути застосований за даних обставин. Питання не обговорювалося	Жодних
Сирія (загострення – 2013)	Заклики деяких держав до втручання	Опір з боку Росії, Китаю. Звинувачування США та їхніх союзників у посяганні на територіальну цілісність та політичний устрій Сирії	Дипломатичне врегулювання
Україна (Донбас)	Позиції Росії щодо виникнення гуманітарної катастрофи на Донбасі	Засудження подібних позицій	Санкції щодо Росії за підтримку бойовиків на території України

Низка операцій, що умовно можуть вважатися здійсненням ОЗ, де-факто є операціями миротворчими. Зокрема, до них належать розміщення відповідних контингентів у Кенії та Судані. Загалом же позитивне сприйняття таких дій міжнародною спільнотою, чи то відсутність інтересу останньої до Кенії та Судану, суттєво применшують наш академічний інтерес до їх дослідження.

Події в Грузії стали швидше прикладом, як *не треба* застосовувати концепцію ОЗ. Можливо, саме про це нас попереджав Хосе Альварес – про «несправжніх» друзів цієї концепції. Власне, сама Росія називала себе «ефективним гарантом миру й гуманітарної безпеки» в грузинському

⁸² Безумовно, одна з найцікавіших спроб застосування ОЗ: Вацлав Гавел (екс-президент Чехії), К'ель Магне Бондевік (екс-прем'єр-міністр Норвегії) та Елі Візель (нобелівський лауреат) представили доповідь Failure to Act щодо ситуації в Північній Кореї та необхідності порятунку населення. Див. більше за посиланням [183]

конфлікті, але, як буде показано нижче, ці заяви не відповідали дійсності [112, р. 158]. Як не справилися і сподівання України на «гарантування» її безпеки та цілісності відповідно до Будапештського меморандуму 1994 року.

Для встановлення сучасного сприйняття «Обов'язку захистити» потрібно проаналізувати її застосування чи спроби застосування в Лівії, Сирії та, в наступному розділі, в Україні.

3.2.2. Лівія. Підставою (формальною) для початку операції стала неможливість Муаммара Каддафі виконати свої зобов'язання із захисту життя та добробуту власних громадян. Вважається, що він умисно не став захищати населення від дій армії та поліції, що перебували під його контролем [159]. Існують докази застосування вогнепальної зброї проти мирних протестувальників, також цитується Каддафі, який пообіцяв «очистити Лівію від будинку до будинку» [159]. На тлі загострення ситуації РБ ООН прийняло резолюцію № 1970, якою засудила насильство проти мирних протестувальників і запровадила ембарго на постачання зброї, заморозила активи та заборонила подорожування [251].

Згодом Арабська Ліга порушила питання про запровадження безпіотної зони над Лівією. Таку пропозицію схвально сприйняли США, Франція та Великобританія, отримавши певний мандат довіри на втручання у справи арабської країни. Так, 17 березня 2011 року РБ ООН прийняла відповідну резолюцію № 1973 [252]. Саме прийняття цієї резолюції практично одноголосно відносить подальшу гуманітарну інтервенцію до авторизованих, відтак зменшуючи інтерес з точки зору мети цього дослідження. Однак варто зазначити, що практично всі критерії, передбачені концепцією «Обов'язок захистити» для можливого втручання, було дотримано: мали місце масові порушення фундаментальних прав людини, небажання влади припинити, неефективність дипломатичних та інших засобів розв'язання проблеми.

Зокрема, в резолюції № 1973 було зазначено про потік біженців до сусідніх країн, вибіркові (упереджені) затримання, викрадення людей,

тортури, насильство щодо журналістів та їх залякування, систематичні та поширені напади на цивільне населення, засудження таких дій трьома регіональними організаціями й залучення найманців [252]. Дії держав, що здійснили гуманітарну інтервенцію, не були спрямовані на територіальні надбання, натомість мали інтереси щодо захисту мирного населення. Гуманітарна інтервенція була колективною, а М. Каддафі відмовився від перемовин і продовжив бойові дії всупереч заявам про перемир'я. Рада Безпеки ООН спробувала врегулювати конфлікт іншими засобами (див. вище Резолюцію № 1970). Завдані удари з повітря були пропорційними існуючій загрозі та підтримували наземні операції сил опозиції [184]. У цьому контексті погодимося з думкою Дж. Домінгеса, що суверенітет не повинен перемагати геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності [162].

Цікаво простежити за офіційними позиціями держав стосовно подій у Лівії. Очільник останньої, звичайно ж, такі дії різко засудив і навіть вдався до погроз «відплатити» всім, хто протиправно втручається у справи Північної Африки [163]. Росія, що утрималася від вето відповідної резолюції РБ ООН, таку позицію підтримала, заявивши, що це нагадує середньовічні хрестові походи [283]. Утім вона сама більше здивувала не критикою дій заходу, а тим, що «пропустила» резолюцію.

Стримано негативно на дії коаліції відреагувала Німеччина. На її думку, бомбардування Лівії все ж стало «помилкою історичного масштабу» [186].

З іншого боку, багато демократичних держав дії коаліції підтримали, зокрема, це – Великобританія, Канада [129], Франція, США.

Парламент Великобританії схвалив участь в інтервенції проти Лівії 21 березня 2000 року [124]. Також зауважимо, що Великобританія послідовно застосовувала положення концепції «Обов'язок захистити»: «Щодо Лівії ми впевнені, що дії НАТО, авторизовані РБ ООН, були необхідними, легальними й морально правильними. Завдяки швидким діям, РБ ООН і НАТО врятували десятки тисяч жителів від воєнних злочинів та злочинів

проти людяності. Як правильно вказується в Доповіді Генерального секретаря ООН «Доповідь щодо ОЗ: вчасна та рішуча відповідь», метою третьої опори про відновлення (пригадуємо тріаду ОЗ. – В.В.) є забезпечення повернення держави до виконання обов'язку захистити» [269].

Позиція США, висловлена Сьюзан Райс, сприйняла рішення РБ ООН як належну відповідь на «рятівні заклики лівійців». Також простежуємо риторику ОЗ: США справедливо наголошує на прийнятті попередньої резолюції, яка була проігнорована режимом Каддафі, відтак продовжилися масові й грубі порушення фундаментальних прав людини. Також мало місце схвалення застосування сили РБ ООН.

Андерс Фог Расмуссен заявив, що інтервенція НАТО в Лівію уособлює зусилля, спрямовані на реалізацію ОЗ, та натякнув на «моральну відповідальність бути готовим відповісти на подібні виклики в майбутньому» [214]. Звичайно ж, такі заяви викликали обурення Росії, яка звинуватила НАТО в тлумаченні випадку Лівії як моделі для наступних операцій у рамках ОЗ [47]⁸³.

Щодо правового оцінювання втручання міжнародної спільноти в Лівію погодимося з думкою Гарета Еванса: «Міжнародна військова інтервенція до Лівії не стосується бомбардування демократії чи здобуття голови Каддафі... З точки зору права, моралі, політики та застосування сили вона має лише одне виправдання: захист населення країни» [194]⁸⁴. Також, на його думку, інтервенція в Лівію вважалася прибічниками концепції «Обов'язок захистити» успіхом, водночас противниками – підтвердженням її цілковитої залежності від певних політичних інтересів [194].

Аналізуючи втручання в Лівію з точки зору її відповідності доктрині «Обов'язок захистити», зазначимо таке. Як вбачається, справді мали місце серйозні злочини влади Лівії проти власного населення, зокрема чимало

⁸³ Заява Віталія Чуркіна, 04.10.2011.

⁸⁴ Мовою оригіналу: «*The international military intervention in Libya is not about bombing for democracy or Muammar Qaddafi's head. ... Legally, morally, politically, and militarily it has only one justification: protecting the country's people*».

свідчень про застосування вогнепальної зброї проти беззбройних громадян (посилання вище). За висновками групи Human rights watch, щонайменше 300 громадян було вбито. Міністр закордонних справ нарахував біля 1000 жертв. Єгипет повідомив про втечу з країни приблизно 30 000 єгипетських робітників [159]. Аргументуючи на користь прийняття резолюцій, РБ ООН згадувала про вибіркові затримання, зникнення людей, тортури, використання найманців. Отже, є всі підстави стверджувати про наявність передумов гуманітарної катастрофи в Лівії – відтак, виконується критерій чесної причини.

Щодо авторизації мала місце резолюція РБ ООН. Здійснені дії стали логічним та вимушеним етапом після невдачі всіх спроб переконати Каддафі припинити насильство дипломатичними методами. Крім них, такими ж неуспішними залишилися економічні санкції: «заморожування» активів, ембарго на постачання зброї.

Питання, чи були наміри коаліції лише й винятково заради захисту населення Лівії, навряд чи може отримати однозначну відповідь. Справа в тому, що інтервенція закінчилася скиненням Каддафі та його вбивством. Власне, інтервенція в рамках здійснення ОЗ не передбачає політичної складової. З іншого боку, зауважимо, що метою інтервентів ніколи не була зміна територіальності Лівії. Разом з тим мало місце втручання коаліції, а не окремої держави. Зокрема, це доводить розумність відповідного критерію умовно легальної інтервенції. Водночас лунали й закиди про загарбання нафтових родовищ Лівії як головної мети операції.

Більшість науковців погоджуються і з тим, що застосована проти Лівії сила відповідає критерію пропорційності [184]. При цьому часто окремо наголошують на швидкій реалізації інтервенції.

Нарешті, щодо наслідків втручання: з одного боку, воно було швидким й успішним; з іншого – призвело до повалення режиму Каддафі та занурення Лівії в певну анархію, що триває й понині.

Мадлейн Олбрайт, колишня Держсекретар США, вважає дії в Лівії буквально «підручником» із застосування ОЗ. Вона зазначає, що жорстока відповідь Каддафі на політичні протести народу Лівії спричинила легітимні побоювання неминучої гуманітарної катастрофи. Було застосовано мирні засоби врегулювання ситуації (дипломатичні тощо). Далі, резолюції РБ ООН, заяви лідерів деяких держав цитували положення з доктрини ОЗ. Втручання сил НАТО було делікатним, з показовим наміром запобігти жертвам серед населення. Новий уряд Лівії, хоча й слабкий, принаймні на словах, демонструє бажання виконувати обов'язок із захисту свого населення. Підсумовуючи, М. Олбрайт наголошує, що дії міжнародної спільноти в Лівії показують, як може реалізовуватися ОЗ з метою порятунку життів та притягнення винних у порушеннях міжнародного права до відповідальності [111].

На думку Роя Елісона, консенсус західних держав щодо втручання в Лівію на тлі нестабільної поведінки Росії радше ставить цю справу в категорію *sui generis*, аніж інформує про майбутнє доктрини «Обов'язок захистити» [112, р. 200].

Правильною видається думка Дж. Домінгеса, що «в конфлікті цінностей права людини здобули перевагу над суверенітетом» [162]. Також він слушно зазначає, що мотиви гуманітарності повинні переважати над принципом невтручання.

3.2.3. Сирія. Не торкаючись подій в Україні 2014–2015 років у цьому розділі, розглянемо другий приклад застосування сили, що є основним інтересом цієї роботи. Як уже було зазначено, в розумінні визначення «Гуманітарна інтервенція», взятому за основу в дисертації, застосування сили почало здійснюватися тільки влітку 2014 року і спрямоване воно проти бойовиків ІДІЛ – держави ісламістів. Стосовно Сирії існує необхідність дослідити зовнішнє застосування сили в двох аспектах: проти уряду держави як такого, що знищує власне населення (чого здійснено не було), та проти ісламістів, які також вчиняють злочини проти населення.

Зауважимо, що дискусія щодо необхідності гуманітарної інтервенції проти чинного уряду хоч і триває, але суттєво втратила актуальність після виборів Президента Сирії у травні 2014 року з огляду на переконливу перемогу Башара Асада. У той же час несподівана загроза з боку ісламістів вимагає ту ж таки гуманітарну інтервенцію уже з інших причин, отже, саме цей аспект має стати головним у цьому дослідженні. Разом з тим згода Сирії на удари по «ісламістській державі» докорінно змінила юридичну оцінку подій.

Оцінювання обстановки до 2014 року практично безсумнівно показало факт великої кількості жертв серед мирного населення внаслідок бойових дій [175]⁸⁵. Водночас, як справедливо зазначає багато науковців, має місце радше не гуманітарна криза, спричинена дією чи бездіяльністю влади Сирії, а протистояння з опозиційними збройними силами. Також немає закликів регіональних організацій на здійснення гуманітарної інтервенції.

Нагадаємо, що критичною точкою своєрідного неповернення став факт застосування хімічної зброї проти мирного населення. Барак Обама заявив, що «злочин, вчинений з допомогою хімічної зброї, мусить бути не тільки розслідуваний, а й отримати відсіч» [206]⁸⁶. Дві наступні його тези щодо концепції «Обов'язок захистити» як допомогли, так і зашкодили. По-перше, Президент справедливо зауважив, що «права громадян жити в мирі й шані залежать від відповідальності держав». Однак далі він одноосібно визнав за США «...більше, ніж за будь-якою іншою [країною], бажання нести таку відповідальність» [206], чим, на жаль, порушив збалансований і нейтральний підхід концепції до подібних викликів.

На тлі цих подій Великобританія, як і в ситуації з Лівією, послідовно говорила про застосування основ ОЗ як найкращий вихід із ситуації, одночасно звинувачуючи РБ ООН у недосягненні консенсусу [269; 285].

⁸⁵Зокрема, Рада з прав людини вказує на щонайменше 1200 убитих.

⁸⁶І про червону лінію теж.

Україна висловлювалася за застосування мирних засобів розв'язання конфлікту [103].

Однак восени 2014 року коаліцією кількох арабських держав, а також США і Францією було завдано повітряних ударів по території в тому числі Сирії. Деякі держави поспішили заявити про чергові грубі порушення міжнародного права *ad bellum* [46], однак варто підкреслити наявність офіційної згоди уряду Сирії на такі удари [46].

Тим часом Росія послідовно заперечує право коаліції на застосування сили проти ісламістів на території Сирії, класифікуючи такі дії як агресію та порушення міжнародного права [246].

Щодо позиції Сирії, то вона може вважатися найпрагматичнішою. Так, 30 вересня 2014 року Міністр закордонних справ Сирії Валід Муаллем закликав США застосовувати силу не тільки проти ісламістів, а й проти озброєної опозиції, оскільки вона «має єдину екстремістську ідеологію». Більше того, він припустив, що Сирія фактично опинилася у війні проти терористів [92].

Організація Об'єднаних Націй вустами Генерального Секретаря фактично погодилася з доцільністю завдання авіаударів, водночас застерігаючи щодо безумовного дотримання норм міжнародного гуманітарного права [274].

Згідно з інформацією, розміщеною на сайті Міжнародної спілки «Обов'язку захистити», із завданням захистити права людини не справилися ані уряд Сирії, ані міжнародна спільнота. Щодо можливої інтервенції за попередніх обставин (перший аспект), яка так і не була здійснена, висловлювалися побоювання про *нечесність* мети – покарання Асада замість порятунку цивільного населення.

3.3. Аргументи «за»

Аргументи «за» втручання ґрунтуються здебільшого на доктринальних вченнях провідних науковців, політичних заявах лідерів держав та практиці

деяких із них. Однак у міжнародному праві, як було показано вище, немає вагомих аргументів «за» неавторизовану гуманітарну інтервенцію⁸⁷.

На користь реалізації ОЗ без санкції РБ ООН вказує:

1) можливе вузьке тлумачення статті 2(4) Статуту ООН: застосування сили (чи його погроза), не спрямоване проти територіальної цілісності чи політичної незалежності держави, цілком відповідає принципам і цілям Статуту ООН [96]⁸⁸ (як-от «утвердження й забезпечення поваги до прав людини і фундаментальних свобод» [96, ст. 1(2)]);

2) інтервенція в рамках здійснення регіональної операції з підтримки безпеки та миру й вимога статті 53 Статуту ООН щодо авторизації РБ ООН може бути виконана незасудженням здійсненої інтервенції постфактум [110]; також зауважують, що стаття 139 Підсумкового документа містить пряму вказівку на залучення до ОЗ регіональних організацій;

3) винятковість випадків, що вимагають втручання заради подолання всепоглинаючої гуманітарної катастрофи⁸⁹, треба розглядати у двох аспектах: по-перше, як «виняткову легальність дій» і, по-друге, як «виняткову нелегальність, що не повинна розглядатися як прецедент у майбутньому». Відмінність – принципова, що неважко помітити: так, у першому випадку фактично йдеться про виняткове право тих чи інших (наприклад, НАТО у випадку Косово) діяти *за іншим* правом, аніж усі. Найчастіше зловживає такою риторикою США. У другому

⁸⁷ Мається на увазі так зване *жорстке право* (hardlaw), оскільки м'яке право такі аргументи допускає.

⁸⁸ Наприклад, М. Reisman: Оскільки гуманітарна інтервенція не намагається ані змінити територіальний устрій, ані вплинути на політичну незалежність, вона не тільки не суперечить цілям ООН, а й відповідає положенням її Статуту, неправильною є позиція щодо виключення гуманітарної інтервенції статтею 24 Статуту (мовою оригіналу: «Since a humanitarian intervention seeks neither a territorial change nor a challenge to the political independence of the State involved and is not only not inconsistent with the purposes of the United Nations, but is rather in conformity with the most fundamental peremptory norms of the charter, it is a distortion to argue that it is precluded by Article 2(4)» [218, p.173].

⁸⁹ Overwhelming humanitarian catastrophe.

випадку фактично державами визнається неправомірність вчинених дій, що, однак, не означає дозволу *іншим діяти аналогічно*. І перше, про що свідчить відстоювання даного аргументу, – це острах, що ОЗ (чи то гуманітарну інтервенцію) буде визнано легітимним підґрунтям для застосування сили. Офіційні особи країн – членів НАТО, виправдовуючи бомбардування Югославії, зазначали про «унікальність ситуації»⁹⁰. Утім, така позиція визначає довільний порядок дотримання й застосування норм міжнародного права (в тому числі, імперативних)⁹¹, що не мало вагомої підтримки з боку міжнародної спільноти. Окрім цього: а) випадки, що могли б стати «винятковими підставами для втручання», траплялися і, переконані, ще траплятимуться, та лише деякі з них отримують реакцію у вигляді втручання [278]; б) незрозумілим, з точки зору міжнародного права, залишається розмежування подій на «винятки» й «не винятки»;

4) доктрина включеної авторизації (*implied authorization*) – як доктрина, що передбачає непрямої дозвіл РБ ООН на гуманітарну інтервенцію, яка нібито міститься в її резолюціях, – навіть за відсутності прямої авторизації (першочергово використовувалася членами НАТО під час Югославської кампанії [168, р. 50]). Однак неавторизоване застосування сили, хай навіть на виконання резолюцій РБ ООН, залишається неавторизованим застосуванням сили, отже – нелегальним. Водночас це є свідченням певних змін як у державній практиці, так і в юридичній думці, що, рано чи пізно, може викликати зміни в міжнародному праві на користь гуманітарної інтервенції (див. більше в розділі 3);

⁹⁰Наприклад, Мадлейн Олбрайт заявила, що авіаудари по Югославії були «унікальною ситуацією *sui generis*» (прес-конференція з Ігорем Івановим, тоді – Міністром закордонних справ Російської Федерації, у Сінгапурі, 26.07.1999).

⁹¹Тобто, міжнародне право не передбачає жодних «винятків», «виняткових ситуацій» поза межами винятків передбачених. Іншими словами, це означає недоцільність пошуків чорного kota в темній кімнаті, надто, якщо kota там немає.

5) моральне право чи то навіть обов'язок втрутитися [177, р. 131], тобто потреба в захисті прав (безпеки) людини. На підкріплення цієї тези наводимо ще два твердження: по-перше, правовий характер неправових дій і, по-друге, внесок у розвиток нового, морально відповідальнішого права, що передбачає гуманітарну інтервенцію (виправдовуючи останню як таку, що реформує систему міжнародного права). Моральними є такі дії держав, що не викликають подальшого засудження [177, р. 132–133]. Такий аргумент не змінює чинного права щодо застосування сили. Деякі автори виводять моральне право (чи то навіть обов'язок) втрутитися з природного права. Так, Джозеф Бойл пише: «Існує загальний обов'язок допомогти людям, і він є базовим підґрунтям для втручання одних держав у внутрішні справи іншої... за виняткових обставин це може виправдати застосування сили» [272, р. 123]. Крім того, про мораль гуманітарної інтервенції говорять прихильники теорій соціального договору та комунітаризму (див. підрозділ 1.7). Риторичку про моральний обов'язок втрутитися, коли гинуть люди, ефективний уряд країни нездатний чи не бажає з цим справитися і РБ ООН не схвалює такої інтервенції, широко застосовували члени НАТО під час бомбардувань Югославії. Кофі Анан, перебуваючи на посаді Генерального Секретаря ООН, зазначав, що «важливим є якомога ширше тлумачення поняття гуманітарної інтервенції, включення до неї широкого спектру дій, починаючи від найбільш мирних до найбільш примусових»;

б) зміни в міжнародному праві комплексно та альтернативно це – внесення змін до чинного договірної міжнародного права (вкрай мало ймовірно), виникнення нового відповідного звичаю в міжнародному праві, кардинальна зміна в тлумаченні існуючого права;

7) реалізація чи то примушування до дотримання спільної статті 1 Женевських конвенцій. Насамперед цей аргумент будується на закріпленому обов'язку держав – сторін конвенцій, «...а також робити все, що в змозі, для забезпечення універсального застосування гуманітарних принципів, закріплених у Конвенції». Таку саму позицію зайняв МС ООН у консультативному висновку в справі «Стіна» [141, п.п. 158, 163]. Утім з урахуванням принципу *ex iniuria, ius non oritur* спільна стаття 1 не містить достатньо сили для трансформації протиправних дій у правомірну поведінку [239, р. 47]. Врахуємо також обставини, за яких передбачено застосування ОЗ – геноцид, воєнні злочини, етнічні чистки та злочини проти людяності. Як справедливо зазначає Ганна Брьоловскі, саме спільній статті 1 Женевських конвенцій належить протистояти масштабним, грубим порушенням фундаментальних прав людини [239, р. 94].

Отже, можна виділити щонайменше сім аргументів «за» втручання в рамках ОЗ, проте жоден із них не впливає прямо з жорсткого права, тому вони мають сприйматися відповідно.

3.4. Аргументи «проти»

Насамперед слід зауважити, що аргументи «проти» мають подвійну природу: по-перше, власне правову, оскільки впливають із норм міжнародного права (вже неодноразово процитованих вище); по-друге, вони заповнюють собою практично всі прогалини в лінії аргументації «за» втручання, чим її послаблюють. Отже, серед основних таких аргументів виділяємо такі:

1) заборона на застосування сили в міжнародному праві. Стаття 2(4) не повинна широко тлумачитися – так, ніби вона дозволяє застосування сили не проти територіальної цілісності/політичної незалежності. Більшість науковців (зокрема, Малкольм Шоу [198])

схильні вбачати в її положенні чітку й беззаперечну заборону на застосування сили. Більше того, стаття 2(7) застерігає ООН від втручання у внутрішні справи будь-якої держави. Насамкінець, як уже було зазначено, МС ООН у справах *Нікарагуа* та *протока Корфу* підтвердив заборону неконвенційного застосування сили й у звичаєвому міжнародному праві (як і заперечив будь-які намагання широкого тлумачення статті 2(4)). Як ми ще раз пригадали, і конвенційне міжнародне право, і звичаєве чітко обмежують застосування сили (двома випадками: самообороною та авторизацією РБ ООН). З цього випливає нелегальність будь-якого іншого застосування сили, в тому числі під виглядом гуманітарної інтервенції в рамках ОЗ. Цікаво, що той-таки Кофі Анан у звіті про свою діяльність зазначив: «Зрозуміло, що насильницькі дії без авторизації РБ ООН загрожують найціннішому в міжнародній системі безпеки, закріпленому в Статуті. Лише він передбачає універсальне підґрунтя для легального застосування сили» [220];

2) природне право народів на невтручання у внутрішні справи їх країни. Цей аргумент протиставляється моралістам – здавна відома й розвинута ідея невтручання в чужі справи є близькою всім цивілізованим державам. Підтримку даного погляду містять праці Канта й Фаттеля⁹²; нині ж цей погляд, вочевидь, застарів;

3) обов'язковість авторизації Радою Безпеки будь-яких регіональних операцій, пов'язаних із застосуванням сили. Це чітко написано в тій же статті 53 Статуту ООН. Отже, будь-які спроби виправдати інтервенцію регіональної організації приречені на провал з огляду на обов'язковість схвалення їх РБ ООН;

⁹² Див. вказану працю В.І. Мотиля, де чудово досліджено погляди на застосування сили з точки зору як природного, так і позитивного права.

4) застереження про обов'язковість схвалення можливого втручання у внутрішні справи держави в самій доктрині «Обов'язок захистити» (стаття 139 Підсумкового документа);

5) на прикладі Лівії очевидно, що втручання коаліції було авторизоване РБ ООН. Отже, це також свідчить про неготовність держав визнавати правомірною практику застосування сили іншу, окрім передбачену РБ ООН.

Таким чином, наразі гуманітарну інтервенцію в рамках ОЗ, неавторизовану РБ ООН, навряд чи можна вважати явищем у міжнародному праві легальним. Більшість держав, як і науковців, залишаються опонентами такого втручання [241].

3.5. Умови легального втручання на прикладах здійснених інтервенцій

Українська мова дарує нам можливість використати чудову конструкцію, яка щонайкраще передасть зміст нашого пошуку: припускаючи нелегальність втручання без згоди РБ ООН, ми застосовуємо поняття «умовно легального» здійснення гуманітарної інтервенції. У свою чергу, реалізація ОЗ значною мірою ґрунтується на цих-таки ознаках, але повинна враховувати допущені помилки.

Отже, на прикладах кількох умовно успішно здійснених інтервенцій розумно запропонувати такі ознаки умовно легальної інтервенції в рамках здійснення ОЗ:

1) *подолано поріг* – в обох ситуаціях значні та грубі порушення прав людини з людськими жертвами мали місце. Ефективна влада не бажала зупиняти насильство (якщо ще й сама не сприяла). Ефективна влада не бажала, натомість навіть була проти втручання. Тому – критерій *гуманітарної необхідності*;

2) *відсутність авторизації РБ ООН* – як ознака – причому (скоріше навіть нездатність, аніж небажання) через систему одного вето. Взагалі чимало світових лідерів поділяють погляди багатьох науковців, що існуюча процедура прийняття рішень РБ ООН вичерпала себе і потребує реформування, про що вже неодноразово говорилося і на сторінках цього дослідження. Проте перспективи таких реформ видаються вкрай непевними. Саме так суб'єкти інтервенції, як правило, підтримували тісні контакти із РБ ООН. Звідси – вже згадана доктрина *включеної авторизації*. Однак резолюції останньої не містили чіткого дозволу на здійснення інтервенції. Як уже зазначалося, ОЗ в нинішньому вигляді потребує авторизації РБ ООН. Відповідне доволі жорстке формулювання схоже на іншу крайність після спроб довести правомірність застосування сили без дозволу РБ ООН;

3) *застосування сили*, у тій чи іншій формі, задля припинення порушень прав людини. В обох випадках, без застосування сили не обходилося. Заклики міжнародної спільноти припинити насильство та дипломатичні методи не спрацювали. Мирні засоби врегулювання ситуації були вичерпані;

4) *пропорційність* – спрямування сили на припинення насильства; застосування сили лише до тієї міри, яка виправдовує необхідність забезпечення миру та безпеки, поваги до прав людини;

5) *гуманітарна ціль і розрахований ефект* – з урахуванням культурно-соціальних особливостей можна говорити про певний ефект операцій;

б) *колективність дій* – не США чи Австралія одноособово, але на чолі (принаймні, неформально) групи держав.

Водночас класичній гуманітарній інтервенції бракувало реалізації «Обов'язку з відновлення».

Крім цього, вважаємо, що умовою правомірного застосування ОЗ має стати *намагання тих, хто її реалізовує, відшукати й запропонувати юридично розумне виправдання* вчиненим діям.

І Ірак, і Косово зазнали чималих обмежень у власному суверенітеті (не подоланих досі). Натомість Східний Тимор отримав державність, що вкотре нагадує про дискусійність питання самовизначення, яке не порушується в рамках доктрини «Обов'язок захистити». Звичайно, цей факт, з точки зору міжнародного права, не може позитивно відбиватися на позиціях легальності гуманітарної інтервенції. Можливо, правий був Стоуел (Stowell): «...інтервенція поступово втягує державу[-ціль] у власну сферу морального, соціального і, зрештою, політичного впливу. ... Як наслідок, гуманітарна інтервенція нагадує кмітливу юридичну технологію, що поступово перехоплює незалежність держави[-цілі] для прогресивного скорочення її суверенітету до напівсуверенітету» [257].

3.6. Концепція Великобританії

Так склалося, що саме Сполучене Королівство стало одним із лідерів у розробленні доктрини легальної гуманітарної інтервенції. При цьому Великобританія пройшла непростий і тернистий шлях від несприйняття такої доктрини до, навпаки, її розроблення⁹³ (див. розділ 1). Вочевидь, поворотним моментом стали воєнні кампанії в Югославії та Іраку, в яких Великобританія брала доволі активну участь.

⁹³ У 1984 році Міністерство закордонних справ висловило «сумнів щодо існування доктрини гуманітарної інтервенції» і що «найкращим аргументом на користь такої доктрини могла б бути відсутність доктрини однозначної її нелегітимності». Пізніше Британія почала говорити про «неоднозначну нелегітимність гуманітарної інтервенції» і дуже швидко прийшла до застосування доктрини гуманітарної інтервенції як виправдання вторгненню в Ірак у 1994 році. Так, Міністерство закордонних справ сказало, що «виправданням міжнародній інтервенції без запрошення країни-мети є екстремальна гуманітарна необхідність». Нарешті, у 2000 році Великобританія представила подану концепцію легальної гуманітарної інтервенції. Та на цьому ніхто й не думав спинятися: вже у 2005 році Лорд Голдсміт (Goldsmith), тоді головний юридичний радник Уряду Її Величності, публікує аргументи на користь гуманітарної інтервенції. Першим пунктом зазначається про «гуманітарну інтервенцію заради усунення гуманітарної катастрофи» як третя(!) правомірна підстава для застосування сили. Таку заяву деякі вчені вважають першим свідченням наявності *opinio juris* щодо нового підходу до гуманітарної інтервенції серед «країн-лідерів» (див. більше у [197, р. 10]).

Подана нижче концепція не є правом. Вона не претендує на універсальне визнання й дотримання, а отже має суто консультативний характер для тих, хто цікавиться проблемою легальності гуманітарної інтервенції.

Концепція Великобританії спирається на такі шість пунктів (вони ж – нібито критерії легальної гуманітарної інтервенції) [273]⁹⁴:

- 1) втручання є визнанням невдачі запобігти гуманітарній катастрофі. Так, саме культура превентивності повинна розвиватися як варіант, альтернативний застосуванню сили;
- 2) принцип застосування сили лише як останнього засобу розв'язання проблеми;
- 3) першочергова й негайна відповідальність припинити насилля лежить на тій державі, на території якої воно відбувається;
- 4) у разі виникнення всепоглинаючої гуманітарної катастрофи, за якої уряд відповідної країни демонструє небажання чи нездатність її запобігти, виникає обов'язок світової спільноти втрутитися. Таке втручання у внутрішні справи повинне відбуватися за умов надійних доказів того, що має місце широкомасштабна й гостра гуманітарна ситуація, яка потребує негайної відповіді. Необхідна об'єктивна й очевидна відсутність альтернатив застосуванню сили;
- 5) будь-яке застосування сил має бути пропорційним досягненню гуманітарних цілей і здійснюватися відповідно до міжнародного права⁹⁵; так, дії Росії під час інтервенції на суверенну територію Грузії багато дослідників розцінили як непропорційні [127, р. 311];
- 6) застосування сили має бути колективним (колективна гуманітарна інтервенція). Дії жодної окремої країни не можуть вважатися такими, що представляють позицію всієї міжнародної спільноти. Окрім іншого, це означає: *якщо тільки можливо*, слід дотримуватися

⁹⁴ Зауважу, що позиція Великобританії була щонайменше врахована в роботі Комісії.

⁹⁵ Щоправда, *якого саме* міжнародного права, автори концепції не уточнюють.

верховенства РБ ООН у питанні застосування сили, тим самим, презюмуючи легальність неавторизованої гуманітарної інтервенції.

Доктрина Великобританії, з огляду на сильну опозицію в особі Китаю, Росії та країн – членів Руху неприєднання щодо інтервенції без схвалення РБ ООН, далека від укріплення в міжнародному праві. Так, як ми вже знаємо, інтервенції в Афганістан та Ірак не були підкріплені спробами виправдати їх гуманітарною інтервенцією.

Однак бачимо значною мірою збіг ключових умов, які дають підстави принаймні допускати легальність гуманітарної інтервенції.

3.7. Можливі критерії легального здійснення «Обов'язку захистити»

Спробую запропонувати перелік умов, дотримання та/чи виконання яких могло б свідчити про легальність неавторизованого втручання в рамках доктрини «Обов'язку захистити» (головно, в частині «діяти»):

- 1) неодмінне запобігання можливій гуманітарній катастрофі: координація діяльності відповідних неурядових організацій, що здійснюють постійний моніторинг у найнеспокійніших (з точки зору забезпечення прав людини) державах, раннє виявлення зародків нетерпимості, конфліктності, дипломатичні зусилля, надання більшого кредиту довіри та ресурсів ОСАПГ;
- 2) *критичність* ситуації, тобто наявність усіх підстав очікувати найближчим часом настання грубих, масових, систематичних порушень прав людини; кваліфікація ситуації як *критичної* – це і визнання фактично *провалу п. 1*; у цьому зв'язку вважаємо доречною тезу про констатацію провалу дій щодо запобігання в разі настання гуманітарної катастрофи та початку обговорення можливого втручання – реалізації другого елементу ОЗ;

- 3) невідмінне врахування *культурно-соціальних особливостей* держави-«цілі»⁹⁶, що, окрім іншого, дасть змогу додаткового обґрунтування моральності та/чи доцільності втручання; намагання, за будь-яких обставин і на всіх етапах співпрацювати з ефективним урядом такої держави (якщо він ще є, а не втік – прецеденти відомі), з підкресленням *незацікавленості* у впливі на цей уряд;
- 4) застосування сили має відбуватися після вичерпання зусиль згідно з п. 1, відповідно до п. 3, пропорційно актуальним потребам: не більше, ніж потрібно, але й не менше, ніж достатньо; важливо зазначити, що характер операцій, пов'язаних із застосуванням сили, цілком може бути *спорадичним і перервним, але рішучим та вчасним*;
- 5) на всіх етапах операції слід дотримуватися *колективності* в діях, проводити інформаційно-роз'яснювальну кампанію, максимально дотримуватися чинного права (особливо, резолюцій РБ ООН), наполягати на *особливості* ситуації та винятковій *гуманітарності* мотивів⁹⁷;
- б) у разі наявності на території держави збройного конфлікту в жодному разі не ставати на бік однієї зі сторін більшою мірою, аніж потрібно для припинення гуманітарної катастрофи; уникати можливого залучення до вирішення проблеми самовизначення;
- 7) нарешті, здійснення втручання не повинно завершитися відверненням гуманітарної катастрофи, а мати логічне продовження в реальній участі спільноти в «повоєнній» розбудові;
- 8) останнім пунктом вважаємо необхідність реалізації послідовної *юридичної політики*, спрямованої на виправдання здійсненої гуманітарної інтервенції, яка спиралася б на максимально можливе дотримання чинного права, моральність дій, досягнення значного

⁹⁶За припущення, що інтервенція здійснюється демократичною державою(-ми) західної культури, розглядатися повинна можлива відмінність між нею (ними) та державою-«ціллю».

⁹⁷До всього, непогано б заручитися підтримкою *власного* населення.

успіху; можливими векторами такої політики могли б бути або заяви про *виняткову легальність*, або *виняткову нелегальність* вчинених дій.

На нашу думку, дотримання вищезазначених восьми пунктів в умовах тих норм міжнародного права, що на даний момент визначають легальність застосування сили, значно підвищує шанси на визнання реалізованого ОЗ, надто гуманітарної інтервенції в його рамках, легальним.

У цьому підрозділі було досліджено питання легальності гуманітарної інтервенції, розглянуто найпоширеніші аргументи «за» та «проти», здійснено юридичний їх аналіз.

Отже, логічним підсумком попередніх розділів став висновок швидше про нелегальність гуманітарної інтервенції (неавторизованої РБ ООН). Водночас, як було показано там-таки вище, заплющити очі на становлення цього нового інституту в міжнародному праві також не вдасться.

Намагання змінити чинне міжнародне право задля виправдання на даний час нелегальних дій (гуманітарні інтервенції) є морально справедливими [177, р. 133].

Консервативний підхід до проблеми – заперечення права на здійснення ОЗ – не відповідає вимогам сучасності, щонайменше з таких міркувань:

1) людство, принаймні в частині населення розвинутих країн, змінило ставлення до решти світу. Юридичною мовою, зростає переконання у спільній (можливо, диференційованій) відповідальності міжнародної спільноти за кожного суб'єкта міжнародних відносин (більше – у розділі 1). Ще сто років тому ми були колоніалістами. Зараз визнаємо абсолютну рівність не тільки між канадцями й англійцями, а й між англійцями і корінним населенням Австралії. З іншого боку, сфера захисту прав людини, як це було показано вище, останніми десятиліттями визнається як *справа всього людства*, а не кожної окремої держави. Таким чином, порушення прав, приміром народності

Тутсі, вже не сприймається як внутрішня справа ані Бельгії (як метрополії), ані Руанди як незалежної та суверенної держави. На щастя, людство все-таки виявилось нездатним заплющити очі на винищення сотень тисяч собі подібних. Зміни у вихованні, гуманізація освіти в розвинених державах, на думку багатьох, формує значно чуттєвіше, добріше, толерантніше покоління. Також не останню роль відіграють сучасні ЗМІ, розвиток інформаційних технологій. Відтепер кожен індивід має можливість спостерігати на YouTube за подіями в Сирії. Логічна послідовність подальших подій: обурення вбивствами беззбройного цивільного населення власними ж збройними силами держави, формування паралелі у свідомості («А якби це було зараз зі мною, у моєму місті?»), виникнення відчуття відповідальності, бажання вплинути на ситуацію. Демократична держава, вочевидь, не зможе не звернути увагу на формування стійкої вимоги власного населення втрутитися.

Також варто погодитися, що міжнародне право в XXI сторіччі потребує змін. Історично його розвиток, як і розвиток права взагалі, супроводжувався постійними змінами, завдячувати яким слід, безумовно, первинним творцям його норм – фізичним особам;

2) гуманітарна інтервенція, якщо тільки близька до *ідеальної*, здатна радикально розв'язувати проблеми порушення прав людини; впливати на становлення розвитку й демократії. Гуманітарна інтервенція є втручанням у внутрішні справи держави, населення якої не обов'язково прагне демократії. Однак переконаний, що *кожен громадянин* має право принаймні на фізичну безпеку, і якщо його власна держава не в змозі забезпечити належну безпеку, уряд такої держави повинен отримати урок;

3) уже припустивши нелегальність гуманітарної інтервенції, не можна не сказати про позитивний вплив цього факту щодо реформування системи міжнародного права. Це парадоксальне, на перший погляд,

твердження, насправді має підґрунтя: по-перше, досягти помітних реформ у міжнародному праві, йдучи шляхом легальної процедури, практично нереально. По-друге, виникнення, наприклад, нового звичаю, що суперечить нормам міжнародного права, неодмінно призведе до перегляду права договірною. По-третє, це стимулює розширений пошук виправдання⁹⁸, а отже й переосмислення заперечувальних факторів;

4) нарешті, поділяю погляди Райана Гудмана (Ryan Goodman), який зазначає, що «легалізація гуманітарної інтервенції перешкоджатиме війнам з прихованими мотивами» [165, р. 100–107]; інакше кажучи, вчений схильний вважати, що кристалізація цієї сфери допоможе уникати зловживань (щось на зразок легалізації легких наркотиків, що останнім часом обговорюється країнами Південної Америки).

У межах цього ж підрозділу варто зупинитися на понятті «справедливої війни» (Just war concept)⁹⁹ в рамках ОЗ. Ця концепція містить п'ять принципів початку *справедливої* війни та два – її ведення. Зокрема, до перших – *jus ad bellum* – належать такі:

1) *справедлива причина* (just cause) – іншими словами, наявність такої причини (гуманітарної), без якої говорити про правомірність втручання взагалі не варто; зважаючи на складність визначення такої причини, автори концепції вважають достатнім намір врятувати людські життя, – проте в якій кількості? Непогану відповідь, перефразувавши Оппенгайма, дає М. Вальцер: «Справедливою причиною для гуманітарної інтервенції є випадки, що шокують моральну совість людства» [277, р. 102];

2) *справедливий намір* (just intent) – як правило, саме в цій частині виникають дебати щодо можливих корисливих політичних мотивів

⁹⁸Доречним видається вживання терміна «юстифікація».

⁹⁹Хоча особисто мені більше до вподоби варіант перекладу «чесна війна» - надто на тлі регулярних в останні часи «неоголожених», гібридних війн.

держав – суб'єктів гуманітарної інтервенції. Тут, на противагу вже раніше зазначеній думці про перевагу *ідеальної* гуманітарної інтервенції (адже її простіше виправдати), часто посиляються на перевагу саме політико-гуманітарної інтервенції – з погляду її ефективності;

3) *справедливе право* (just right) виявляється у важливості не зловживати правом на гуманітарну інтервенцію, маючи власні інтереси (описані вище). Вважається, як уже зазначалося, що найкраще на роль миротворця підходить ООН, що, однак, уже не раз заперечувалося нею самою внаслідок, можна сказати, злочинної бездіяльності в Руанді й Дарфурі;

4) *останній засіб* застосування сили. Адже справді, будь-яке збройне втручання неминує є насиллям, призводить до жертв. Тому й потрібно вдаватися до всіх мирних засобів врегулювання ситуації, перш ніж застосовувати силу. Водночас ОЗ припускає можливість розгляду всіх мирних засобів у теорії, не обов'язково перевіряючи їх на практиці. Відступивши від теми, не можу не пригадати офіційну статистику солдатських жертв часів СРСР: так, простий марш-кидок танкової частини *допускав 3%* жертв серед особового складу внаслідок нещасних випадків;

5) *підстави передбачати успішність операції*. Інакше кажучи, якщо гуманітарна інтервенція завдасть більше лиха, ніж принесе добра – вона не буде виправдана; крім цього, *jus in bello* – пропорційність та недискримінація [255, р. 12, 107].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

У цьому розділі ми розглянули найскладніший елемент ОЗ – елемент втручання, що здійснюється після вичерпання мирних засобів запобігти виникненню гуманітарної катастрофи чи врегулювати її. Здійснення ОЗ лише примушування до миру (перебуває над лінією), що відділяє кризову ситуацію від чогось ще гіршого; крім цього, воно стає першим елементом (за червоною вертикальною лінією) втручання у внутрішні справи держави (див. дод. А).

Зауважимо, що в розділі 2 було розкрито сутність гуманітарної інтервенції й показано, що саме вона є центральним і базовим елементом у концепції «Обов'язок захистити». Висновок про нелегальність неавторизованої гуманітарної інтервенції, як не дивно, сприяв розвитку ОЗ з «урахуванням помилок».

Водночас у нинішній редакції концепція «Обов'язок захистити» містить доволі жостке правило щодо застосування сили в рамках її реалізації – тільки за згодою РБ ООН. З одного боку, це ставить її безумовно в правові рамки, а з іншого – в залежність від політичної волі країн-членів РБ ООН.

Практика свідчить про спроби застосування положень доктрини ОЗ за традиційними алгоритмами неавторизованих, іноді навіть односторонніх гуманітарних інтервенцій. Зокрема, Росія намагалася виправдати застосування власних збройних сил проти Грузії з посиланнями на необхідність захисту громадян на її території. На жаль, Росія продовжує такі спроби і в контексті ситуації в Україні.

Із розвитком гуманітарної інтервенції в концепцію «Обов'язок захистити» дебати щодо її легальності в разі відсутності політичного за своєю природою рішення РБ ООН не припинилися. Головним аргументом «проти» неавторизованого застосування сили залишається конвенційна заборона, а тепер іще й заборона такого втручання у самій концепції ОЗ.

Натомість до аргументів «за» додалися суттєво розвинуті елементи «Обов'язок запобігти» та «Обов'язок відновити».

Крім аргументів навколо легальності втручання в рамках ОЗ певний тест пройшли і її ознаки. Після подій у Грузії ще очевиднішою стала необхідність колективності у втручанні. Події в Лівії підсилили переконання в потребі рятувати всіх, а не тільки певних громадян. Водночас наново постали питання повалення режиму (тобто фактично політичної інтервенції проти влади).

На прикладі Лівії ми бачимо загалом успішну реалізацію концепції «Обов'язку захистити». Слід погодитися, що в найгіршій ситуації було зроблено найкраще. Однак «повоєнна» стабільність у цій країні залишається під питанням.

У наступному розділі буде розглянуто деякі нові тенденції, пов'язані з подальшим формуванням концепції «Обов'язку захистити». Зокрема, висловимо думку про необхідність запровадження певного запобіжника з тим, щоб усунути від здійснення ОЗ тих держав, які умисно сприяли виникненню потреби в такому втручанні. Крім цього, розглянемо основні форми можливого сприяння.

РОЗДІЛ 4

УМИСНЕ СПРИЯННЯ ВИНИКНЕННЮ ПЕРЕДУМОВ ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ВТРУЧАННЯ В РАМКАХ «ОБОВ'ЯЗКУ ЗАХИСТИТИ» НА ПРИКЛАДІ ДІЙ ТА ПОЗИЦІЙ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЩОДО УКРАЇНИ

Останнім часом неабиякої актуальності набули події в Україні, пов'язані з дестабілізацією внутрішньополітичної ситуації через вплив зовнішніх чинників. Деякі з них мають ознаки втручання у внутрішні справи держави, відтак – порушення її суверенітету. Водночас такі дії коментуються, пояснюються в тому числі з метою їх виправдання через застосування положень ОЗ. Виникає необхідність у юридичному аналізі дій Російської Федерації, заяв її офіційних осіб, інакше висловлених правових позицій, у пошуку, кристалізації та критиці аргументів щодо їх правомірності. Отже, метою цього розділу дисертаційного дослідження є аналізування на прикладі дій та позицій Російської Федерації правомірності її можливого втручання у внутрішні справи України, в тому числі через уведення військ чи заслання збройних угруповань під приводом самооборони чи гуманітарної інтервенції. Це дасть змогу виокремити юридичну складову в діях та позиціях Росії, відокремити їх від політики та дати належну правову оцінку.

Відтак, на прикладі Росії з'явиться можливість дослідити зловживання концепцією ОЗ та, для розв'язання цієї проблеми, запропонувати запобіжний механізм.

4.1. Внутрішні конфлікти та зовнішнє застосування сили

Внутрішньодержавним озброєним конфліктом є збройне протистояння, що має місце в межах території однієї держави, між збройними силами уряду, з одного боку, і збройними антиурядовими організованими групами

(повстанцями, бунтівниками, сепаратистами, терористами), з іншого. У разі настання таких конфліктів застосовуються норми міжнародного гуманітарного права (зокрема, спільна стаття 2 Женевських конвенцій [72]).

Із закінченням «холодної війни» та супутньої ідеологічної конфронтації загроза світової ядерної війни була зведена до мінімуму. Однак напруженість і нестабільність у світі залишилися. У сфері глобальної безпеки сформувалася нова ситуація, для якої характерні не військові зіткнення між державами, а внутрішні війни. На хвилі сепаратизму, національної та релігійної ворожнечі продовжують виникати різні екстремістські політичні течії, які зробили своєю зброєю насильство і терор, розпалюються дедалі нові й нові регіональні та локальні конфлікти. Уже зазначався прагматичний підхід Сирії щодо цього, а саме пропозиція однакового сприйняття радикальних ісламістів та опозиції власне Сирійському уряду.

Такі внутрішні війни нерідко стають сферою боротьби не тільки локальних угруповань, а й сильних міжнародних гравців. Останні нерідко втручаються в реальні дії, підтримуючи ту чи іншу сторону всіма можливими засобами. Ці війни уже починають називати сучасними війнами [15]¹⁰⁰. З точки зору міжнародного права важливим є об'єктивне та якісне аналізування юридичних фактів, що виникають у ході протистояння.

Головною жертвою в цих збройних конфліктах, на превеликий жаль, стає мирне населення. За деякими оцінками, за останні двадцять років тільки в Африці у внутрішніх зіткненнях загинуло не менше 5–6 мільйонів людей і в десять разів більше постраждало від голоду, хвороб, стали біженцями. За офіційними даними ООН, в ході Донбаського конфлікту загинуло щонайменше 3543 людини, включаючи 298 жертв катастрофи малазійського «Боїнга» [63].

У зв'язку з цим посилюється тенденція, що пропонує використовувати спільну статтю 1 Женевських конвенцій для подальшого розвитку ОЗ [239, р. 103].

¹⁰⁰Зокрема, події в Україні 2014 року (за заявою Генсека НАТО Андерса Фог Расмуссена).

Крім того, варто погодитися з Л.М. Тарасовою, що в сучасних умовах збройних конфліктів негативні наслідки внутрішньодержавних потрясінь неминуче заторкують сусідні країни. Як зазначає Тарасова, «цей негативний вплив може бути як прямим, у формі безпосередньої загрози дестабілізації в результаті втягування третіх країн у конфлікт, так і опосередкованим у вигляді емоційного впливу на громадян благополучних країн» [97, с. 93].

З урахуванням вищеподаної критики щодо бездіяльності історія все ж знає випадки, коли РБ ООН визнавала внутрішні конфлікти загрозою міжнародному миру та безпеці, що, з точки зору міжнародного права, давало законні підстави для застосування в цих випадках примусових заходів аж до військових санкцій.

Так, у січні 1992 року РБ ООН прийняла резолюцію № 733, що визначила становище в Сомалі як загрозу міжнародному миру та безпеці [181].

Дещо з передісторії: вважається, що сомалійський диктатор генерал Сіад Барре розбалансував сомалійське суспільство, зруйнувавши історично сформований альянс між кланами. Фактичний крах державної влади та наступна боротьба між різними військово-політичними угрупованнями, що охопила всю територію країни, призвели до катастрофічних наслідків для населення. Засуха і наступний за нею голод погіршили становище настільки, що країна впала в анархію, перетворившись на «втрачену державу», або «неспроможну державу» (*failed state*).

Водночас свідчень про значиме втручання іноземних держав у внутрішні справи Сомалі, які могли б сприяти виникненню гуманітарної катастрофи, немає.

Вищевказаною резолюцією РБ ООН № 733 в Сомалі було введено ембарго на постачання зброї. У квітні 1992 року РБ ООН санкціонувала операцію ООН для надання гуманітарної допомоги населенню Сомалі. Утім доставка гуманітарної допомоги виявилася неможливою, оскільки бойовики

ворогуючих угруповань нападали й грабували гуманітарні вантажі з продовольством.

У грудні 1992 року РБ ООН дозволила для створення надійної обстановки під час проведення операцій з надання гуманітарної допомоги в Сомалі застосувати військову силу відповідно до положень глави VII Статуту ООН. У резолюції № 794 від 3 грудня 1992 року [167] було сказано, що РБ ООН, «діючи відповідно до глави VII Статуту ООН, доручає Генеральному секретарю та країнам – членам ООН використовувати всі необхідні засоби для створення безпечних умов під час здійснення поставок у Сомалі гуманітарних вантажів». З цією метою в Сомалі були направлені міжнародні сили, очолювані Сполученими Штатами. Операція щодо забезпечення збереження вантажів у цілому була визнана успішною, але не вплинула на встановлення громадянського миру. Це завдання було покладено на наступні операції сил ООН в Сомалі.

У червні 1993 року РБ ООН прийняла резолюцію № 837, яка уповноважила сили ООН застосовувати всі заходи щодо арешту лідерів озброєних угруповань, роззброєння бойовиків, а також захоплення та утримання влади в країні. У липні 1993 року збройні сили ООН почали відкриті військові дії проти ряду сомалійських угруповань із застосуванням повітряних і сухопутних сил.

Загалом подальші дії успішними не стали, однак факти свідчать про готовність міжнародної спільноти до застосування сили за схожих обставин.

Звичайно, події на Донбасі не можуть бути прирівняні до сомалійських, оскільки значною мірою стали тим, чим вони є, через активну підтримку з боку Російської Федерації.

Де-факто наслідком протистояння станом на осінь 2014 року була певна анархія на підконтрольних бойовикам так званих Донецької та Луганської народних республік (далі ДНР–ЛНР) територіях¹⁰¹. Оскільки в рамках дипломатичного врегулювання конфлікту українська армія взяла на

¹⁰¹Про що багато повідомлень у ЗМІ [100].

себе зобов'язання не продовжувати АТО силовими методами¹⁰², чимало політиків та експертів пропонують залучити для відновлення порядку міжнародні миротворчі сили. Хоча Президент України відкинув цю можливість, така опція заслуговує на увагу з боку дослідників міжнародного права, в тому числі концепції «Обов'язок захистити» [67].

Отже, з урахуванням досвіду міжнародно-правового врегулювання збройних конфліктів необхідно звернути увагу на доступні опції мирного вирішення спору.

З урахуванням раніше викладеного лише нагадаємо основні тези в цій сфері, особливо релевантні *ad hoc*. Правила щодо застосування сили разом з деякими іншими принципами (як-от повага до суверенітету, незалежності та рівності держав) формують ядро міжнародного правопорядку [198, р. 33]. Ці норми є фундаментальним елементом у структурі сучасного міжнародного права, що, однак, не виключає їх контраверсійності [127, р. 273]. З огляду на згадані принципи міжнародного права, якщо порівняти з національним правом, яке монополізує застосування сили лише державою, отримаємо суттєво складнішу ситуацію, що потребує узгодження волі всіх держав. Міжнародне право, відповідаючи сучасним потребам людства, мусить мінімізувати застосування сили взагалі, як і карати за допущені порушення.

Держави не повинні погрожувати застосуванням сили або ж застосовувати її з метою вирішення міжнародних спорів чи перегляду існуючих кордонів. Також держави не повинні в будь-який спосіб сприяти формуванню чи діяльності збройних банд, що, як постановив МС ООН у справі Нікарагуа, може вважатися застосуванням сили. Особливо ясно слід розуміти пріоритетність миру серед завдань Статуту ООН: саме превенція війни, а не забезпечення справедливості чи виправлення несправедливості є головною метою цієї організації [151, р. 47] (що не перешкодило заявам про відновлення «історичної справедливості» щодо Криму чи так званої

¹⁰²Досягнуто в рамках Мінського перемир'я (Мінськ-1 та Мінськ-2). За повідомленнями в ЗМІ [54].

Новоросії). Статут ООН робить недвозначний і чіткий вибір: порядок переважає справедливість [115, р. 34].

Під «застосуванням сили» слід розуміти будь-які заходи, необхідні дії, інші методи примусу збройного характеру, що здійснюються організованими наземними, морськими, повітряними силами держави [126, р. 362]. Нижче буде показано, що дії Росії, спрямовані на підтримку бойовиків ДНР–ЛНР, цілком можуть бути кваліфіковані як такі, що порушують відповідне міжнародне право. Також практика держав свідчить про те, що економічні санкції (хай би якими жорсткими вони були) не є гіпотезою пункту 4 статті 2, хоча також повинні застосовуватися відповідно до глави 7 Статуту ООН [42, с. 408–409]. У свою чергу, словосполучення «проти територіальної цілісності чи політичної незалежності» залишає простір для таких міркувань (зокрема, щодо можливо вузького тлумачення)¹⁰³.

Разом з аналізуванням офіційних дій та позицій РФ наведу основні публічні повідомлення та доктринальні позиції науковців.

4.3. Дії та позиції Російської Федерації до та під час конфлікту на території України

Без сумніву, позиції РФ викликають подив та навіть обурення у більшій частині міжнародної спільноти. У цьому пункті послідовно наведемо тези деяких науковців (що формує можливу доктрину), релевантні положення національного законодавства, офіційні заяви представників влади (в тому числі на міжнародно-правових форумах), повідомлення в ЗМІ. Щодо *tempus* доцільно охопити період з 2008 року (війна в Грузії), оскільки саме

¹⁰³ Однак варто зазначити хоча б те, що Декларація про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав 1965 року (прийнята Резолюцією ГА ООН №2131 [236]) проголошує таке: «жодна держава не має права втручатися, прямо чи опосередковано, на будь-яких підставах у внутрішні справи будь-якої іншої держави. Звідси, збройні інтервенції, як і всі інші форми втручання, спроби погрози такого втручання проти громадян держави чи проти політичних, культурних, економічних елементів держави повинні засуджуватися» (див. також статтю 2(7) Статуту ООН [96]).

там відбулося становлення та відтоді «відточувалася» позиція РФ щодо можливого застосування сили, в тому числі в рамках ОЗ.

Так, С.В. Черніченко, ще досліджуючи конфлікт у Грузії, не розглядає гуманітарну інтервенцію як міру допустимої поведінки держави, наголошуючи, що в наш час вона має суто інтервенційний, а не гуманітарний характер, і при цьому відмічаючи неправомірність аргументацій російського керівництва. У цьому разі йдеться про наявність права на сецесію в народу Південної Осетії, що прямо впливає з Декларації про принципи міжнародного права 1970 року. Відповідно до даного положення Росія надавала допомогу народу Південної Осетії в порядку колективної самооборони (стаття 51 Статуту ООН) [106].

Як зазначає Л.М. Тарасова, незважаючи на те, що термін «сила» перш за все асоціюється з військовими заходами, поняття «сила» взагалі ширше від поняття збройної сили, а поняття «агресія» ширше від поняття збройної агресії. На її думку, «провокація прикордонних конфліктів між державами, підбурювання до військових дій або потурання терористичним актам в іншій державі, безумовно, порушують принцип незастосування сили. Однак очевидно, що такі дії не завжди утворюють склад збройної агресії» [97, с. 57].

Вона ж наводить приклади провокацій, які видаються схожими на події в Україні. Зокрема, відомо, що підставою для захоплення Японією Південної Маньчжурії в 1931 році стала низка провокацій японського мілітаризму, зокрема підриг невідомими китайськими солдатами залізничних шляхів. Нападу фашистської Німеччини на Польщу в 1939 році, що поклав початок Другої світової війни, передувала підстроєна Абвером провокація на радіостанції у Гляйвіці. Далі, приводом для вторгнення США в Панаму в грудні 1989 року, що завершився захопленням президента Нор'єги, став напад на кількох американців, розцінений американським урядом як збройний напад на державу.

Подібні приклади з практики міждержавних зносин переконливо показують, наскільки ризиковано передавати на односторонній розсуд

держави вирішення питання про те, починати чи ні широкомасштабні військові дії проти іншої держави [97, с. 57]. Саме тому правильним видається один із принципів ОЗ – колективність у можливому втручанні у внутрішні справи держави з метою відвернення гуманітарної катастрофи, про посилення якого говорилося в попередньому розділі.

Зокрема, В.С. Котляр наголошує на сучасній «легалізації» практики гуманітарної інтервенції, але лише після схвалення даних дій РБ ООН. Разом з тим, досліджуючи правові аспекти конфлікту в Грузії, він вважає неправомірним знаходження російських військових на території іншої держави, адже це прямо суперечить положенню Статуту ООН щодо територіальної цілісності держави та непорушності її кордонів [106].

У своїх працях О.В. Хлестов відстоює неправомірність дій Російської Федерації з метою захисту співвітчизників за кордоном, наголошуючи, що в даному разі йдеться про протиправність гуманітарної інтервенції, а саме її проведення за відсутності схвалення РБ ООН. Що стосується безпосереднього захисту своїх громадян за кордоном, то він зазначає, що сьогодні дане питання залишається істотною прогалиною в міжнародному праві й детально не врегульовується [106]. З цим варто, із застереженнями, погодитися, про що окремо буде зазначено нижче.

У свою чергу, А.Я. Капустін відмічає, що інститут гуманітарної інтервенції, до якого так часто вдається Російська Федерація в наш час, є цілком неправомірним і повинен мати місце лише в разі бездіяльності ООН або інших регіональних структур. Водночас незрозумілими є критерії «діяльності» чи «бездіяльності» ООН.

Звичайно ж, існують інші думки з цього приводу, однак загалом вони інерційно продовжують курс, закладений ще радянськими вченими, і ґрунтуються на критиці застосування сили без авторизації РБ ООН (тобто курс «анти-НАТО»). Узагальнена позиція науковців РФ є більш консервативною порівняно з англо-американською доктриною, що значною

мірою зумовлено історично. Як не дивно, історія змінюється, а з нею і практика держав, що, ймовірно, змінить підходи і російських науковців.

Стосовно Абхазії та Південної Осетії риторика Росії спиралася на Резолюцію РБ ООН № 1808 від 15 квітня 2008 року, де прямо вказується на невідкладну необхідність економічного розвитку Абхазії та покращення умов життя постраждалого від конфлікту населення [79]. Утім поглиблений аналіз вказаної резолюції не дає можливості зробити висновок про наявність достатніх правових підстав для такої позиції Росії.

У заяві Постійного Представництва РФ при ООН «Про доручення Президента РФ Уряду РФ стосовно Абхазії та Південної Осетії» від 16 квітня 2008 року зазначено, що дане доручення направлене на реалізацію заявленого курсу РФ щодо надання відповідно до норм міжнародного права підтримки населенню двох республік, російським громадянам, які там проживають. У свою чергу, виконання даних доручень Президента дасть змогу створити механізми багатостороннього захисту прав, свобод і законних інтересів російських громадян, які проживають в Абхазії та Південній Осетії [62]. Водночас слід звернути увагу на доручення здійснити певні дії фактично щодо громадян та території іншої держави, а саме Грузії. Загальноновизнано, що захист власних громадян на території іншої держави не повинен здійснюватися в обхід відповідних національних інститутів і може бути розцінений як втручання у внутрішні справи суверенної держави, про що також зазначалося вище.

Повідомлення Департаменту інформації і друку Міністерства закордонних справ (далі – МЗС) Росії від 13 листопада 2004 року, де зазначається, що ситуація в Абхазії – це результат дії деструктивних сил і спроб насильницьким шляхом захопити владу, у зв'язку з чим Росія буде змушена вжити всіх необхідних заходів для захисту своїх інтересів в Абхазії [56].

Коментар Департаменту інформації і друку МЗС РФ від 10 червня 2008 року у зв'язку з питаннями ЗМІ відносно Російського Чорноморського

Флоту, де зазначається, що відносно подій серпня 2008 року представники влади Грузії стали на небезпечний шлях підбурювання конфлікту в Південній Осетії, що нібито несе страждання місцевому населенню. Російська Федерація з цим миритися не буде і зробить усе можливе, щоб врятувати жінок, осіб літнього віку та дітей, всіх громадян Росії, Грузії й України та інших іноземців, що перебувають у даному регіоні. Водночас метою операції російських військово-морських сил біля узбережжя Абхазії є забезпечення умов для захисту російських громадян, які перебувають у регіоні, надання гуманітарної допомоги цивільному населенню в зоні конфлікту. Застосування сили матиме місце лише відповідно до статті 51 Статуту ООН з метою реалізації права РФ на самооборону [34]. У контексті цієї риторики важливе посилення на право на самооборону з точки зору захисту власних громадян.

Москва, крім цього, звинуватила Грузію в геноциді проти населення і зазначила, що вважає за потрібне запобігти гуманітарній катастрофі й урятувати тих, щодо кого «вважає себе відповідальною» [65]. Звинувачення в геноциді базувалися на нібито «винищенні етнічних груп», утім залишилися малообґрунтованими [1]. Разом з тим цей «геноцидний» аргумент було покладено в основу наступного визнання Абхазії й Осетії незалежними державами [112, р. 157].

Більше того, пояснюючи збройний конфлікт у Грузії, Лавров прямо вказав на застосування Росією концепції «Обов'язок захистити» [29]. У відповідь на це Грузія потім зробить заяву про «цинічне зловживання принципами ОЗ» [18], з чим важко не погодитися.

Даючи правову оцінку інвокації Росією положень ОЗ, погодимося з думкою, що Росія не діяла згідно з ними [112, р. 158]. Зокрема, мали місце такі невідповідності:

- 1) непропорційність «відповіді» Росії реальним загрозам, що, можливо, мали місце в Південній Осетії. Варто також зазначити, що принцип

пропорційності, окрім як в ОЗ, підкріплюється положеннями міжнародного гуманітарного права [265];

2) як уже зазначалося, ОЗ передбачає захист державою *всіх* громадян (точніше, всього населення), а не обраних категорій;

3) як неодноразово наголошувала сама Росія, на будь-яке збройне втручання проти суверенної держави потрібна згода РБ ООН.

Сьогодні слід відмітити кілька «офіційних» думок щодо виправдання можливої інтервенції (гуманітарної) Росії в Україну, в тому числі в рамках ОЗ. Власне, саме тому наводимо відповідні міркування в підрозділі «позиції», оскільки офіційно визнаного введення військ Російської Федерації до України, на щастя, не сталося – за винятком Іловайська. Щоправда, уточнення потребує критерій «офіційності» втручання – вочевидь, ним може бути лише визнане з боку Росії.

По-перше, це безпосереднє прохання четвертого Президента України Віктора Януковича допомогти налагодити політичну ситуацію в державі, що мало характер прямого письмового звернення останнього до Президента Російської Федерації Володимира Путіна. На дане положення посилається лише незначна частина дослідників, адже правова природа такого документа ніколи не пояснювалася, а сам він ніколи не опубліковувався. Незважаючи на те, що міжнародному праву відома доктрина здійснення інтервенції «на запрошення Уряду держави-«цілі», її суть істотно відрізняється від даних обставин. Так, абстрактний носій відповідної влади (Президент, Уряд, Парламент) повинен здійснювати ефективну владу і визнаватися міжнародною спільнотою (а не однією лише державою, відмінною від власне об'єкта здійснення влади), а ситуація в державі оцінюється з точки зору не тільки реальної загрози правам громадян, а й нездатності (але аж ніяк не небажання) відповідної влади впоратися із ситуацією самотужки. Окремо вказується на право саме влади (а не опозиції) здійснювати таке «запрошення» [263]. Утім, у міжнародному праві це питання не достатньо розкрито.

По-друге, це порушення прав російськомовної частини населення на території України – «співгромадян» (класичне обґрунтування гуманітарної інтервенції, метою якої є захист населення, «яке страждає»). Передусім це твердження стосується регіонів Східної та Південної України. Чи не найбільше в російській пресі, а також в одній з офіційних заяв МЗС Росії трапляється посилення на відміну новою українською владою Закону «Про засади державної мовної політики» в редакції 2012 року [25] та заклик одіозної Ірини Фаріон, яким чомусь надали ваги більше, чим особистій думці.

Таким чином, Росія намагається довести наявність порушень прав російськомовних громадян чи то її «співвітчизників», куди автоматично належить більша частина населення південно-східних областей України. Зокрема, посиляються на пункт 2 статті 1 Статуту ООН про право народів на самовизначення (одразу зазначимо, конвенційне поняття «народ» не дає підстав говорити про «донеччан» чи то «кримчан»), статтю 2 Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод [36] та Протоколи до неї, пункт 1 статті 1 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [50], статті 11, 12 Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини [37], статті 7, 14 Європейської Рамкової конвенції про захист національних меншин [77], пункт 1.b статті 2 Віденської конвенції про дипломатичні зносини [10] та пункт 1.e статті 5 Віденської конвенції про консульські зносини [11].

Також наведемо заяву від 2 березня 2014 року, в якій Володимир Путін в розмові з Президентом США Бараком Обамою наголосив, що в Україні існує реальна загроза для життя та здоров'я громадян РФ. Президент підкреслив, що в разі наступного поширення насилля на східні регіони та Крим Росія залишає за собою право захистити свої інтереси й російськомовне населення, що там проживає [76].

Наведемо ще кілька заяв МЗС РФ. Заява від 3 березня 2014 року в зв'язку з заявою Державного секретаря США про ситуацію в Україні, де

зазначається, що в ситуації, яка склалася, коли життя та безпека жителів Криму та південно-східних регіонів України перебувають у небезпеці, заходи, які здійснює російська сторона щодо захисту її населення, є адекватними й абсолютно законними [26]. Власне заходи не уточнюються та законність не пояснюється.

Заява від 14 березня 2014 року у зв'язку з трагічними подіями в Донецьку, де зазначається, що Росія усвідомлює свою відповідальність за життя співвітчизників і співгромадян в Україні та залишає за собою право взяти цих людей під захист [24]. Утім міжнародне право, як уже зазначалося, не дає визначень поняттям «співвітчизник», «співгромадянин».

Заява від 15 березня 2014 року у зв'язку з подіями в Україні, де зазначається, що до Росії надходить велика кількість заяв з проханням захистити мирних громадян. У свою чергу, Росія залишає за собою право розглянути останні [25].

Нарешті, наведу кілька заяв інших російських політиків: заява Голови Ради Федерації Валентини Матвієнко від 1 березня 2014 року, де вона наголосила, що в ситуації, яка склалася в Україні, та йдучи на прохання влади Криму, не виключається введення обмеженого контингенту російських військових у Крим з метою забезпечення безпеки Чорноморського флоту та громадян Росії [94]. Заява віце-прем'єра Дмитра Рогозіна від 18 березня 2014 року, в якій зазначається, що Росія використовуватиме весь арсенал засобів для захисту російських громадян, якщо вони опиняться в небезпеці в Україні у зв'язку із загостренням політичної ситуації в державі [86].

Щодо відповідного національного законодавства Росії звертаю увагу на такі положення: пункт 2 статті 61 Конституції РФ [38], відповідно до якого РФ гарантує своїм громадянам захист та покровительство за її межами; пункт 2.1.3 статті 10 Федерального закону «Про оборону» від 31 травня 1996 року [71], відповідно до якого з метою захисту інтересів РФ та її громадян, підтримання міжнародного миру та безпеки формування Збройних Сил РФ можуть оперативно використовуватися за межами території РФ

відповідно до загально визнаних принципів і норм міжнародного права, міжнародних договорів РФ та даного Федерального закону з метою захисту громадян РФ за межами території РФ від збройного нападу на них; пункти 3–4 статті 5 Федерального закону від 24 травня 1999 року «Про державну політику РФ відносно співвітчизників за кордоном» [60], де зазначається, що мета державної політики щодо співвітчизників полягає в забезпеченні державної підтримки останнім, у тому числі у забезпеченні правового захисту їхніх інтересів.

Проте варто підкреслити, що відповідно до норм міжнародного права внутрішнє законодавство Росії за правовими наслідками його застосування не може порушувати суверенітет іншої держави, впливати на правовий порядок в останній.

Крім цього, немає підстав стверджувати, що Росія здійснює зобов'язання в рамках доктрини «Обов'язок захистити» з огляду на таке. Як було вказано раніше, зобов'язання за ОЗ умовно можуть бути поділені на дві частини: щодо захисту державою власного населення та щодо дій міжнародного товариства. Вочевидь, Росія не може претендувати на захист населення України (нехай і «співгромадян»), як і не може односторонньо виконувати зобов'язання другої групи.

Аналізуючи вищевикладені позиції РФ, вбачаються спроби посилення як на самооборону (в розширеному тлумаченні), так і легальну гуманітарну інтервенцію, в тому числі в контексті ОЗ. Однак слід наголосити, що Росія жодного разу не визнала факту присутності власних збройних сил на території України, аж до прямої репліки Президента Путіна на прямій лінії [75].

Залишаючись осторонь превентивної самооборони, слід встановити факт збройного нападу. З урахуванням викладеного в розділі 1, під збройним нападом зазвичай розуміють застосування сили проти збройних сил, території чи населення на території (що логічно), чого проти Росії здійснено не було ані у 2008 році з боку Грузії (з певними застереженнями), ані в

2014 році з боку України (без жодних застережень). З іншого боку, засилання державою чи від її імені озброєних формувань, груп, найманців, які використовують зброю проти іншої держави, саме таким застосуванням сили є [263]. У випадку України не вбачається жодних міжнародно-правових підстав для застосування Росією права на самооборону в цьому зв'язку.

Щодо захисту власних громадян дії, спрямовані на це, можуть розглядатися як з точки зору концепції самооборони, так і з погляду гуманітарної інтервенції/ОЗ. Зауважимо, що практика захисту власних громадян за кордоном є, з часу Другої світової війни, дуже рідкісною [168, р. 156]. По суті, такий підхід – це розширене тлумачення концепції самооборони, окресленої відповідно до статті 51 Статуту ООН. Не дивно, що прихильників у нього небагато, зокрема це підтверджується й засудженням подібних дій США в Гранаді з боку Генеральної асамблеї ООН [168, р. 157]. Окремо багато науковців застерігають, що рідко коли державами рухає винятково щире бажання захисту громадян, про що також ішлося в розділах 1–3. Крім цього, звертається увага на необхідність встановлення реальної та суттєвої загрози громадянам (чи то «співвітчизникам»).

Щодо останнього досі актуальними вважаються такі критерії, розроблені англійською доктриною на тлі подій у Суеці в 1956 році:

- 1) чи існує реальна загроза громадянам (їхньому життю та/чи здоров'ю);
- 2) чи має місце неможливість чи нездатність відповідної держави(-«цілі») захистити цих громадян;
- 3) чи заходи, що здійснюються, обмежені досягненням потрібного захисту громадян [168, р. 158].

Доволі очевидно, що в 2014 році держава Україна, присутні на її території формування на кшталт «Правого сектору» такої загрози фундаментальним правам саме росіян, російськомовного населення, «співвітчизників» Росії не становили. Вочевидь немає підстав говорити і про можливу терористичну загрозу з боку зазначених суб'єктів як привід

застосовувати силу. Звернемо також увагу, що в практиці РФ до 2008 року не було прикладів посилення на право самооборони в контексті захисту власних громадян за кордоном (якщо не брати до уваги історичний захист «братніх народів»: чи то православних греків, чи то комуністичних угорців). Підсумовуючи, зазначимо, що в принципі міжнародне право не розглядає право на захист власних громадян за кордоном як складову права на самооборону відповідно до статті 51 Статуту ООН.

Метою гуманітарної інтервенції в рамках здійснення ОЗ, як указувалося в розділі 2, є захист осіб, які страждають. Однак, як також зазначалося, контраверсійним є питання їхнього громадянства, що за даних обставин цікавить нас найбільше. Яскравий приклад – намагання Росії, здійснюючи воєнну операцію під приводом захисту власних громадян від збройних сил Грузії, поєднати у виправданні застосування сили гуманітарну інтервенцію із самообороною. Дискусійним у цьому разі є питання допустимості таких дій за межами власної території – на території іншої держави, надто щодо лише власних громадян. Передбачуваним кроком стало закріплення права на застосування сили за межами країни в новій воєнній доктрині Російської Федерації, спрямована, в тому числі, на захист власних громадян, які перебувають за кордоном [13]. Аналогічних позицій дотримується чимало сучасних науковців РФ, доволі необґрунтовано, на мій погляд, об'єднуючи самооборону з гуманітарною інтервенцією – порятунком власних громадян.

Не можна не здивуватися, що ще не так давно російські науковці всіляко застерігали від здійснення гуманітарних інтервенцій, оскільки вони спричиняють гуманітарні катастрофи, а не запобігають їм. Читаємо в Л.М. Тарасової: «З досвіду інтервенціоністських дій і в Іраку, і в Югославії можна сказати, що «гуманітарні втручання» часто самі створюють гуманітарні катастрофи» [97, с. 147]. Крім цього, на її думку, «практика міждержавних відносин дає підстави зробити висновок про те, що концепція гуманітарної інтервенції часто використовується для того, щоб «чорні»

наміри виставити в «білому» світлі. Але навіть коли наміри держав були справді гуманними, використання сили нерідко збільшувало людські нещастя, знищувало життя. Через це питання про використання доктрини гуманітарного втручання завжди викликало багато дискусій» [97, с. 147].

Дотримуючись уже вказаних у попередньому підрозділі застережень, зауважимо таке:

– по-перше, одним із загальноприйнятих критеріїв легальності гуманітарної інтервенції в рамках концепції ОЗ є пропорційність здійснених заходів реальним потребам. На нашу думку, негативні наслідки, які вдалося відвернути завдяки здійсненим інтервенціям у двох вказаних випадках (Ірак і Югославія), переважають заподіяну шкоду;

– по-друге, тепер російська доктрина міжнародного права спокійно натякає на правомірність можливої інтервенції для захисту «співвітчизників», яких начебто обмежують у використанні російської мови(!). Вочевидь, застосування сили для запобігання таким порушенням (навіть якщо вони існують) не відповідає найліберальнішим поглядам на можливість реалізації концепції ОЗ;

– по-третє, творці та прибічники концепції ОЗ усвідомлюють і зважають на недопустимість переслідування інших інтересів, окрім гуманітарних, у рамках здійснення відповідних дій, що відбивається у відповідних доктринальних положеннях.

Нарешті, станом на сьогодні міжнародне право не передбачає *третіх*¹⁰⁴ правомірних підстав для застосування сили.

Марк Веллер, професор міжнародного права університету Кембриджу, наголошує, що відповідно до доктрини гуманітарної інтервенції держава може втручатися у справи іншої суверенної держави лише в умовах надзвичайної ситуації з метою захисту всього населення, саме виживання якого перебуває в небезпеці. У цьому разі позиції [7] Російської Федерації залишаються такими, що суперечать міжнародному праву. Професор також

¹⁰⁴Звичайно ж, ідеться про інші, окрім самооборони або авторизації РБ ООН, випадки.

зазначає, що Москва не може посилатися на доктрину гуманітарної інтервенції, адже відповідно до неї держава може втручатися до іншої держави лише в разі надзвичайно серйозного порушення прав людини та з метою рятування всього населення, а не лише його певної частини. Більше того, в історії не було жодного випадку, коли держава, котра здійснює гуманітарну інтервенцію, мала б на меті змінити статус відповідної території [117, р. 122], хай навіть на основі референдуму.

Повторимо висновки, зазначені в розділі 2: всі позиції, безумовно, є аргументованими й мають право на існування, однак, на думку більшості, з чим погоджуємося й ми, здійснюючи втручання в рамках реалізації ОЗ, не треба посилатися на критерій громадянства (чи вводити будь-який інший), а рятувати *всіх*, хто цього справді потребує. Отже, гуманітарною інтервенцією не може вважатися операція, спрямована на порятунок *тільки власних* громадян, «співвітчизників» тощо.

Також важливо зазначити, що принцип права народів на самовизначення в даному разі не діє, адже йдеться не про створення нової окремої держави (що у випадку кримських татар було б логічним), а про пряму анексію РФ території України [188]. Нагадаю, що ОЗ послідовно уникає питання самовизначення.

Щодо рішення Ради Федерації РФ про введення на територію України військ, погоджуємося з думкою, що воно було ухвалене на порушення Статуту ООН, Декларації про принципи міжнародного права 1970 року, Гельсінського заключного акта НБСЄ 1975 року, Договору про дружбу та співробітництво між Російською Федерацією та Україною 1997 року, а також низки інших міжнародних договорів. Схвалюючи рішення про використання збройних сил на території незалежної суверенної держави, одного з фундаторів ООН, Рада Федерації РФ спотворила зміст норм міжнародного права щодо ситуацій, коли захист прав і законних інтересів громадян, які перебувають за кордоном, потребує військового втручання країни їх громадянства [27].

Крім цього, правильним є твердження О.В. Задорожнього, що дії Росії, які реалізуються сьогодні, з точки зору «позитивного міжнародного права» – того міжнародного права, яке фіксує, – є агресією [49].

Отже, дії та позиції Росії у 2008 та 2014 роках зводяться до застосування сили (чи погрози її застосування) на основі права на самооборону (в частині захисту власних громадян за кордоном) та гуманітарної інтервенції в рамках «Обов'язку захистити» (з метою захисту, узагальнено, «співвітчизників»). Щодо першого, такий підхід до самооборони є не виправдано розширеним у розумінні статті 51 Статуту ООН і не відповідає міжнародному праву. Щодо другого – гуманітарна інтервенція в рамках ОЗ потребує схвалення РБ ООН, наявності реальної загрози життю, здоров'ю осіб, пропорційності у здійсненні й не може обмежуватися захистом лише певної категорії громадян.

Французький дослідник Алекс Бернард у своїй статті «Грузія та Росія: гуманітарна інтервенція?» наголошує, що дії російської сторони не містять загально визнаних ознак, що є характерними для інституту гуманітарної інтервенції. Як приклад він наводить практику видачі Російською Федерацією осетинам російських паспортів і надання переваги валюті рубля під час здійснення розрахункових операцій. Подібні дії, на його думку, більше тяжіють до імперіалізму та спотворення загального характеру гуманітарної інтервенції. Дослідник робить висновок, що Російська Федерація мала інші наміри, але зовсім не гуманітарні [187].

Тепер, з огляду на подальші події на сході України, зазначимо, що Уряд України, попри проведення повномасштабної антитерористичної операції (далі – АТО) із залученням ЗСУ та авіації, не може повернути правопорядок на доволі значні території. Її населення потерпає від обстрілів, диверсій, є перебої з постачанням води, їжі, енергії. Незаперечним є факт великої кількості біженців зі сходу України. Таким чином, ситуація, що склалася станом на осінь 2014 року в зоні, контрольованій бойовиками ДНР–ЛНР, може вважатися близькою до гуманітарної катастрофи.

Отже, здавалося б, складається ситуація, яка створює передумови для здійснення гуманітарної інтервенції на виконання положень ОЗ. Проте є одне «але» – підтримка бойовиків ДНР та ЛНР Російською Федерацією.

Концепція ОЗ не містить прямих норм, що робити в такій ситуації. Загалом презюмується, що ситуація, близька до гуманітарної катастрофи, виникає внаслідок *внутрішніх* причин – неспроможності держав виконати першу групу зобов'язань у рамках ОЗ та захистити власне населення. Однак причини у випадку України зовнішні – дії Російської Федерації.

Підсумовуючи викладене в цьому підрозділі, хочу запропонувати таке. Останні події свідчать про виникнення нової загрози міжнародному правопорядку – війн нового типу. Ці війни є діями певної держави, спрямовані на спричинення гуманітарної катастрофи на території іншої держави через підтримку незаконних збройних формувань на її території. Таким чином, виникає ситуація, за якої держава стає «неспроможною», у зв'язку з чим відкривається питання можливої зовнішньої інтервенції. З урахуванням останніх здобутків доктрини «Обов'язок захистити» така інтервенція буде гуманітарною і здійснюватиметься як друга складова згаданої концепції. Слід, утім, зауважити, що виникають дві принципово діаметральні потреби:

- 1) допомогти (в рамках як ОЗ, так і, за потреби, здійснити інтервенцію) державі, населення якої потерпає від гуманітарної катастрофи;
- 2) не допустити здійснення гуманітарної інтервенції державою-агресором – винуватцем гуманітарної катастрофи.

Зазначимо, що на даному етапі доктрина «Обов'язок захистити» не містить норм, здатних ефективно врегулювати її можливе здійснення в умовах нової війни на кшталт подій в Україні.

Щодо позицій Російської Федерації, то вважаємо за доцільне процитувати Г.О. Христову: «Будь-які спроби пристосувати доктрину «RtoP» до анексії Росією Кримського півострова... не витримують жодної критики, адже ні одного з викладених компонентів, критеріїв і підстав для реалізації

зобов'язання щодо захисту дотримано не було» [107]. Від себе додамо, що ситуація на Донбасі також не може дозволити Росії здійснити односторонню гуманітарну інтервенцію й повинна зустріти рішучу відсіч з боку як міжнародної спільноти, так і Збройних сил України.

4.4. Дії та позиції Росії: підтримка «ополченців» (бойовиків) на сході України

Продовжуючи аналізування можливої інвокації «Обов'язку захистити» щодо України, не можемо обійти увагою й усі дії Росії, спрямовані радше на ескалацію конфлікту та поглиблення гуманітарної катастрофи. Подібні дії уже мали місце в 2008 році в Грузії, коли багато в чому саме завдяки активності Росії було спровоковано повномасштабний збройний конфлікт між збройними силами держав. Як уже зазначалося, основним аргументом щодо правомірності застосування сили використовувався аргумент гуманітарної інтервенції для подолання гуманітарної катастрофи на здійснення обов'язку захистити, насамперед громадян Росії. Наведемо думку Роя Елісона [Roy Allison], що на той час міжнародна спільнота не мала єдності стосовно допустимості збройного втручання з міркувань гуманітарної необхідності. Крім цього, тривали дебати довкола самої концепції «Обов'язок захистити» [112, р. 157–159].

Нагадаємо, що доктрина «Обов'язок захистити» містить значний обсяг положень, які стосуються саме морального аспекту. Суть ОЗ – допомога міжнародної спільноти тоді, коли держава не справляється. Натомість дії зворотні, що не допомагають справитися, а заважають, не можуть вважатися здійсненням ОЗ. Ця концепція передбачає дії в тих випадках, коли гуманітарна катастрофа виникає внаслідок причин *внутрішніх*, а не *зовнішніх*.

Отже, в цьому підрозділі спробуємо проаналізувати дії Росії на предмет їх відповідності доктрині ОЗ, а також показати, чим вони є і які норми міжнародного права порушують.

Безумовно, на території східних областей України спостерігається значна кількість найманців-громадян Росії. Існує чимало свідчень, здебільшого сумних, що підтверджують участь у збройному конфлікті уродженців Грозного, Москви та інших російських міст [58; 91; 192]. Крім цього, як стверджується, російські прикордонники не перешкоджали, а почасти й сприяли переміщенням на територію України з боку Росії вантажівок з озброєними людьми, зброєю, військової техніки. До рук українських військовослужбовців неодноразово потрапляли зразки зброї й техніки, що виробляється чи перебуває на озброєнні виключно в Російській Федерації [57]. Російські ЗМІ, висвітлюючи події на сході України, всіляко симпатизують тим, хто протистоїть силам української АТО. Нарешті, є свідчення фінансування «збройних сил» самопроголошених ДНР та ЛНР [41].

Водночас збройний конфлікт на території східних областей України залишається внутрішнім, оскільки немає прямого й визнаного втручання з боку інших держав. Протистояння приводить до загибелі та страждань великої кількості людей, а влада України, на жаль, не в змозі цьому запобігти.

Важливо підкреслити, що ДНР та ЛНР визначені Україною як терористичні організації [16]. Така кваліфікація здійснена на підставі проведених Генеральною прокуратурою України слідчих дій відповідно до законодавства України [69]¹⁰⁵, що відповідає стандартам у тому числі міжнародного права. У цьому зв'язку зазначимо, що, попри відсутність

¹⁰⁵ Відповідно до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» дається таке визначення поняттю тероризм: «Суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей» [69].

конвенційного визначення поняття «тероризм», більшість держав погоджуються із включенням до нього елементів залякування органів влади чи чинення тиску на них, заподіяння шкоди майну небезпечним для людей способом, напади на представників органів влади тощо¹⁰⁶.

Окремо пропонуємо звернути увагу на визначення міжнародного тероризму в законодавстві США. Воно включає у поняття тероризму такі елементи, як вбивства та викрадення людей [150]. Нарешті, наведемо зважене та нейтральне, як на нашу думку, визначення тероризму в Оксфордському словнику: «Неофіційне та неавторизоване застосування насильства і залякування з метою досягнення політичних цілей» [261]¹⁰⁷.

Кілька прикладів з доктрини. Так, В.П. Емельянов називає тероризмом «публічно вчинені загальнонебезпечні діяння або погрози, спрямовані на залякування населення або його частини, з метою прямого або непрямого впливу на прийняття будь-якого рішення чи відмови від нього в інтересах терористів» [22; 23]. О.В. Дамаскін прямо вказує на елемент захоплення політичної влади: «Сукупність злочинів, скоєних з використанням насильства окремими особами чи групами осіб і спрямованих на розширення впливу певних сил у суспільстві, ліквідацію або підпорядкування політичних опонентів, захоплення і встановлення своєї політичної влади» [17].

¹⁰⁶Наведу також витяг з Закону Російської Федерації «О борьбе с терроризмом» (мовою оригіналу): «Насилие или угроза его применения в отношении физических лиц или организаций, а также уничтожение (повреждение) или угроза уничтожения (повреждения) имущества и других материальных объектов, создающие опасность гибели людей, причинения значительного имущественного ущерба либо наступления иных общественно опасных последствий, осуществляемые в целях нарушения общественной безопасности, устрашения населения, или оказания воздействия на принятие органами власти решений, выгодных террористам, или удовлетворения их неправомерных имущественных и (или) иных интересов; посягательство на жизнь государственного или общественного деятеля, совершенное в целях прекращения его государственной или иной политической деятельности либо из мести за такую деятельность; нападение на представителя иностранного государства или сотрудника международной организации, пользующихся международной защитой, а равно на служебные помещения либо транспортные средства лиц, пользующихся международной защитой, если это деяние совершено в целях провокации войны или осложнения международных отношений» [59].

¹⁰⁷Мовою оригіналу: «*The UN official or unauthorized use of violence and intimidation in the pursuit of political aims*».

В.А. Сидоров додає елемент «дії за дорученням іншої влади» [61]. Антоніо Кассезе вказує на три елементи тероризму: наявність складу злочину за національним правом, страх через насильницькі дії проти суспільства, влади, спільноти людей та політична або ідеологічна вмотивованість таких дій [132, р. 120].

Взагалі свого часу американські науковці нарахували більше 100 визначень поняття тероризм і справедливо підкреслили, що не в останню чергу через брак спільної лексики не вдається розробити єдино ефективну програму боротьби з цим явищем [249, р. 32–37].

Таким чином, логічним є висновок, що дії «повстанців» чи то «ополченців» можуть і повинні бути кваліфіковані як тероризм згідно з національним та міжнародним правом. Водночас на міжнародному рівні ДНР та ЛНР поки що не були визнані терористичними організаціями попри дипломатичні спроби України.

Іншим важливим правовим наслідком можливого визнання ДНР–ЛНР терористами є врахування напрацювань міжнародного права стосовно боротьби з тероризмом.

ОЗ не має прямого зв'язку з нормами, що стосуються боротьби з тероризмом. Натомість положення цієї доктрини вочевидь можуть бути враховані принаймні в таких аспектах:

- 1) не скасовуються досягнення «суверенітету як відповідальності», нових поглядів на зобов'язання держав щодо захисту власного населення, зміщення підходу на людино-орієнтований;
- 2) не виключається обов'язок міжнародної спільноти допомагати державам, що стикаються з труднощами;
- 3) вочевидь не вігаються дії, що таким труднощам сприяють;
- 4) можливе втручання має відповідати нормам міжнародного права, а також мати належне продовження у вигляді відновлення.

Водночас зауважимо, що головною відмінністю залишається інвокація права на застосування сили в порядку самооборони під час протидії тероризму.

Окремо треба сказати, що сучасне міжнародне право не дає чіткої відповіді на питання щодо «підтримки» тероризму. Загальновизнано, що така підтримка може набирати найрізноманітніших форм. Так, американський дослідник Річард Еріксон називає такі форми, як тренування, озброєння, оснащення, розвідка, прихисток, комунікації, забезпечення проїзними документами, фінансування та інша логістична підтримка [157, р. 26]. Чимало науковців намагаються систематизувати такі форми впливу, пропонуючи спектри. Так, Антоніо Кассезе загалом повторює ті самі форми [134, р. 598].

У рішенні в справі *Нікарагуа* МС ООН вказує, що так звані *контрас* (антиурядові бойовики) здійснювали атаки на порт у Нікарагуа та нафтопереробні комплекси, в тому числі через мінування [130, п.п. 81, 86], низка з яких вочевидь має ознаки терористичних актів (щонайменше, з точки зору національного кримінального законодавства). Позиція Уряду Нікарагуа щодо *контрас*, за більшістю свідчень, була доволі проста: повстанці, які здійснюють терористичні акти.

Наголосимо, що дуже важливою є юридична визначеність озброєних людей, які протистоять силам органів внутрішніх справ та Збройним силам України. Держава Україна протидіє добре підготовленим та озброєним терористам¹⁰⁸, яких *de facto* засилає й підтримує Російська Федерація.

З точки зору сучасного міжнародного права, є всі підстави стверджувати, що Російською Федерацією здійснюється фінансування, підтримка, засилання терористів, які діють на території України та проти неї.

¹⁰⁸ Водночас з точки зору міжнародно-правового аналізування подій у східній Україні, кваліфікації підлягає якраз діяльність збройних угруповань, що засилаються, підтримуються іншою державою, а не питання їх іменування «терористами», «бойовиками» чи іншими термінами. Досліджуючи це питання, доводиться підбирати якомога точніші відповідники в українській мові. Тому, поруч із назвою «терористи», використовуємо й такі назви, як «бойовики», «добровольці», «повстанці» тощо.

Така діяльність не тільки не відповідає засадам концепції «Обов'язок захистити», а й має бути визнана агресією та порушенням суверенітету, що буде проаналізовано нижче.

У свою чергу, дії української влади проти терористів цілком відповідають національному праву, а також праву на самооборону відповідно до статті 51 Статуту ООН (в широкому розумінні останньої). Більше того, в разі доведеності причетності Росії до атак терористів в Україні виникає право на пропорційну відповідь і проти цієї держави.

Однак треба розуміти, що, розглядаючи питання допустимості дій у порядку самооборони, ми використовуємо цей інструмент для дослідження та встановлення факту збройного нападу, а також відповідальності держави-«агресора» за нього. Усе це – заради доведення неможливості застосування Росією доктрини ОЗ для легалізації гуманітарної інтервенції проти України.

Як буде показано нижче, засилання бойовиків та їх підтримка можуть становити збройний напад, однак повинні відповідати низці умов.

Звичайно ж, труднощі виникають саме в ситуації, коли поєднуються такі фактори: по-перше, немає очевидних фактів збройного нападу з боку однієї з держав; по-друге, наявні факти можливого втручання отримують принципово різну оцінку як державами-учасницями подій, так і міжнародною спільнотою.

Міжнародне право передбачає право сторін, втягнутих у збройні конфлікти, винести питання на засідання РБ ООН [96, ст. 51]. Однак РБ ООН не дає юридичної кваліфікації, а прийняття політичного рішення, по суті, майже завжди ветоється постійними членами РБ ООН, як про це вже не раз згадувалося в цьому дослідженні.

У міжнародно-правовій доктрині немає єдиного бачення щодо поняття збройної атаки. Очевидними є випадки введення збройних сил на територію іншої держави, але навіть у цьому разі з урахуванням сучасного розвитку озброєння не вирішеним залишається питання, наприклад, застосування

сучасних ракет [168, р. 128]¹⁰⁹ тощо, а також – кібератаки. Непростим залишається питання транскордонного залучення збройних сил та покладення відповідальності за ці дії на державу-«агресора».

Міжнародно-правові оцінки фінансування, організації, засилання іноземних добровольців на територію суверенної держави найбільш повно та авторитетно досліджені МС ООН у рішенні у справі *Нікарагуа*. Як відомо, рішення МС ООН є обов'язковими для виконання сторонами у справі. Крім того, знавцям міжнародного права добре відомо, що його рішення визнаються джерелом міжнародного права відповідно до пункту «d» статті 38 Статуту МС ООН та норм звичаєвого міжнародного права. І Україна, і Росія визнають практику МС ООН як джерело міжнародного права, як на доктринальному [44, с. 312], так і на політичному рівні. Так, І.П. Блищенко вважає, що рішення національних судів також можна віднести до опосередкованих джерел міжнародного права [44, с. 312]. Отже, за нинішніх обставин практика МС ООН може і має бути базою для міжнародно-правового оцінювання подій на східній Україні. Також погодимося з відомою дослідницею в питаннях *jus ad bellum* Крістіною Грей, що рішення в справі *Нікарагуа* відіграє ключову роль для аналізування подібних обставин [168, р. 178].

У своєму рішенні в справі *Нікарагуа* МС ООН постановив, що засилання збройних угруповань може зумовити збройний напад, а допомога повстанцям, зокрема забезпечення зброєю, може спричинити застосування сили чи погрозу такого.

Щодо першого, це є відображенням правових позицій, закріплених у *Визначенні агресії* [4; 64]: «Засилання державою чи від імені держави озброєних банд, угруповань та регулярних сил або найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави настільки серйозного характеру, що це дорівнює перерахованим вище актам, або її

¹⁰⁹ Доволі поширеною є практика визначати момент здійснення збройного нападу тоді, коли керована ракета переходить у статус «готова до вогню».

істотна участь у них». Справді, з точки зору сучасного міжнародного права, в тому числі практики держав, такий підхід не викликає заперечень. Погодимося, що дискусія точиться лише довкола ступеня залученості держави-«агресора» до засилання добровольців [168, р. 130].

У цьому зв'язку зауважимо, що дії терористів ДНР–ЛНР відповідають серйозності, притаманній діям регулярної армії. Так, вони використовують важке озброєння (артилерію, в тому числі зенітну, установки «Град», танки), сучасні протиракетні та протитанкові комплекси. Чого у терористів немає, це авіації, що залишається єдиною відмінністю від сучасної регулярної армії. Масштабність і серйозність ударів терористів не залишають сумнівів, що їхні дії можуть бути прирівняні до дій регулярної армії. Отже, за умови доведеності причетності Росії до їх засилання та підтримки дії Росії вважатимуться збройним нападом, а в Україні виникне право на самооборону (про що – нижче). Разом з тим гіпотетична відповідь України має відповідати вимогам необхідності та пропорційності, що впливає з норм звичаєвого міжнародного права.

Щодо другого, МС ООН вказав, що «матеріальна» допомога бойовикам може визнаватися незаконним втручанням (пункт 195 рішення по Нікарагуа). Водночас судді МС ООН Швებель та Дженінгс ґрунтовно критикують цю точку зору, вважаючи, що логістичне забезпечення найманців цілком відповідає складу збройного нападу (в окремих думках до рішення по Нікарагуа), а позиції суду «не є реалістичними». Науковці, які розвивають ці погляди, вказують, що постачання зброї, логістичне забезпечення та фінансова підтримка в принципі можуть вважатися збройним нападом [168, р. 131], оскільки фактично роблять його можливим.

Засилання бойовиків, їх підтримка державою-«агресором», на думку деяких науковців, дає право державі-«жертві» застосувати силу в порядку здійснення самооборони згідно зі статтею 51 Статуту ООН. Прикладами таких дій було військове втручання Португалії у Гвінею, Сенегал і Замбію в 1960–1970-х роках. З новіших прикладів – інтервенція США в Афганістан у

2001 році. В обох випадках держави-інтервенти виправдовували свої дії як «самооборонні», підкреслюючи, що зазнали терористичних нападів, відповідальність за які лежить на інтернованих державах (якщо спрощено).

У цьому зв'язку варто підкреслити, що МС ООН у консультативному висновку «Про правові наслідки спорудження стіни на окупованій палестинській території» вказав, що згідно зі статтею 51 Статуту ООН визнається право держави на самооборону в разі збройного нападу з боку іншої держави [141, п. 139]. Проте Суд уникнув відповіді на питання, чи йдеться про збройний напад з боку держави *лише*, як і будь-яких тлумачень щодо можливої атрибутивності дій третіх сторін (бойовиків терористів тощо) на державу.

Також цікаво зазначити, що Південно-Африканська Республіка (далі – ПАР) свого часу зробила застереження про право переслідування терористів на території інших держав, спираючись у цьому на відому в міжнародному морському праві доктрину переслідування «по гарячих слідах»¹¹⁰. Таке застереження викликало осуд, згодом було спростоване РБ ООН, а ПАР повернулася до звичної моделі відповідальності держав, з території яких діяли банди. Спроба ПАР заслуговує на увагу та, можливо, на ґрунтовніше дослідження з подальшим можливим його застосуванням Україною в боротьбі проти терористів, які проникають з території Росії. Водночас зауважимо, що відповідно до останніх інформаційних повідомлень Росія не дозволяє бойовикам повертатися на свою територію з території України, відтак потреба в переслідуванні відпадає.

У пункті 91 МС ООН вказує, що *контрас* використовували для власних потреб літаки (не бойові. – *В.В.*), які надавалися їм Сполученими Штатами Америки. Як уже згадувалося, є чимало свідчень використання терористами військової техніки явно російського походження [3; 8; 28]. Неважко погодитися і з тим, що сучасна російська військова техніка не може з'являтися у терористів без відома влади РФ. Остання ж зазвичай доволі

¹¹⁰ На 1944-му засіданні РБ ООН, 1976.

скупо пояснює наявність зброї, подібної до власної, у терористів її викраденням зі складів української армії на Донбасі [87; 88].

Відповідно до заяви одного з радників керівників та ідеолога ДНР і ЛНР Сергія Кургіняна Росія здійснювала і здійснює постачання сучасної зброї [30].

У пункті 92 рішення у справі *Нікарагуа* йдеться про навчальні маневри, що здійснювалися збройними силами США на прикордонній ділянці між Нікарагуа й Гондурасом. Як відомо, Росія, попри власні обіцянки та прохання інших держав, постійно нарощує військову присутність на кордоні поблизу Донбасу, здійснює маневри, почасти провокативні [84; 85]. Загальноприйнято вважати, що такі дії чинять певний тиск на сусідні держави; крім цього, маневрування, навчальні стрільби полегшують завдання раптового ненавчального удару по неуявному противнику.

Також слід підкреслити, що на відміну від ситуації в Нікарагуа [130, п. 93], антиурядові немирні протести, напади на органи влади та їх захоплення в східній Україні, що розбудувалися до рівня терористичних організацій-«держав» з власними міністерствами й арміями, почали відбуватися одночасно з відомими подіями в Криму. Не секрет, що ці акції, як і в Криму, підтримувалися Російською Федерацією від самого початку.

Зокрема, нагадаємо про ставлення урядів держав, які зазнали атак, до держави-«спонсора». І Нікарагуа, й Україна прямо звинувачували відповідно США та Росію у підтримці терористів, вимагаючи припинити агресію. У найгостріших епізодах вживаються слова «вести війну». Так, Президент Нікарагуа Ортега зазначав: «...США веде війну проти моєї країни» [211]. Заяви Президента, Прем'єр-міністра України також містили вимоги до Росії припинити агресію проти України [40; 68; 104].

Щодо фінансового аспекту свідчень про безпосередню фінансову підтримку Росією терористів ДНР чи ЛНР немає. Принаймні, ЗМІ (українські, російські) не містять офіційних заяв, повідомлень про наявність будь-яких фінансових програм підтримки вказаних суб'єктів. У справі

Нікарагуа таких свідчень було чимало. Зокрема, США визнавали *контрас* повстанцями і на законодавчому рівні виділяли їм допомогу в розмірі 100 мільйонів доларів. Це здійснювалося в рамках загальної політичної підтримки повстанців, якими їх вважав Уряд США. Водночас слід звернути увагу на неможливість отримання таких свідчень у межах цього дослідження. Російська Федерація не розкриває державні бюджети органів внутрішніх справ мірою, достатньою для таких висновків. Заслуговує на увагу участь у фінансуванні ДНР, ЛНР Комуністичної партії Росії, однієї з найчисельніших у країні [41]. Разом з тим ДНР та ЛНР не мають такої очевидної підтримки, яку мали *контрас*.

У цьому контексті слід згадати положення Міжнародної конвенції по боротьбі з фінансування тероризму. Так, у Преамбулі документа наголошується на потребі протидіяти фінансуванню тероризму [48]¹¹¹. У свою чергу, подальші норми цієї Конвенції зобов'язують сторони до неї здійснювати різні заходи в рамках боротьби з фінансуванням тероризму. Щодо останнього автори уникнули визначення «тероризму», натомість запропонували низку посилань на склади злочинів, передбачені іншими міжнародними угодами.

Наголосимо, що Росія є членом ФАТФ і бере активну участь у роботі Євроазійської групи (в рамках ФАТФ) з протидії фінансуванню тероризму.

Також слід звернути увагу, що Верхня палата Конгресу США у 1984 році не погодилася на виділення додаткових коштів на потреби ЦРУ,

¹¹¹«...посилаючись на підпункт (f) пункту 3 резолюції 51/210 Генеральної Асамблеї від 17 грудня 1996 року, в якому Асамблея закликала всі держави вжити заходів, для того щоб перешкодити та протидіяти шляхом відповідних внутрішніх заходів фінансуванню терористів і терористичних організацій, незалежно від того, здійснюється таке фінансування прямо чи опосередковано через організації, які також мають або стверджують, що мають, благодійні, суспільні чи культурні цілі, або також залучені до заборонених видів діяльності, таких як незаконні поставки зброї, незаконний обіг наркотиків та вимагання, включаючи використання осіб з метою фінансування терористичної діяльності, та, зокрема, де це доцільно, розглянути питання про вжиття заходів регулювання для того, щоб перешкодити та протидіяти переміщенню коштів, відносно яких є підозра, що вони призначені для терористичних цілей, в жодному разі не ущемляючи при цьому свободу переміщення законного капіталу, та активізувати обмін інформацією про міжнародний обіг таких коштів...».

натомість запропонувавши заборонити фінансування «актів тероризму в Нікарагуа та проти неї» [130, п. 96].

Щодо тренувань бойовиків, то МС ООН в рішенні Нікарагуа поклав на США відповідальність за тренування *контрас* у таборах. Зокрема, навчання здійснювалися за такими напрямками, як ведення партизанської боротьби, саботаж, диверсії, володіння всіма типами сучасної зброї, включаючи вибухівку, а також шифрування комунікацій [130, п.п. 101–102]. Крім цього, було встановлено, що ЦРУ здійснювалися постачання озброєння та амуніції для *контрас*.

Нині є всі підстави стверджувати, що Росія також здійснює підготовку добровольців у таборах на своїй території та в Криму, а також сприяє їх подальшому засиланню на Донбас [90; 105]. У цьому зв'язку слід підкреслити, що МС ООН не встановив прямої, безпосередньої участі солдат, спецпризначенців США в діях на території Нікарагуа. Немає також свідчень про наявність у рядах *контрас* громадян США. Водночас у подіях на східній Україні є чимало громадян Росії. Більше того, Росія не приховує загибелі значної кількості власних військовослужбовців протягом подій на Донбасі [5; 6], однак категорично заперечує пов'язаність фактів і, відтак, атрибутивність. Офіційна позиція Москви щодо участі росіян у конфлікті – «добровільна участь» та, отже, неучасть Москви в їх засиланні до України [31]¹¹².

Видається, що військовозобов'язані Російської Федерації не можуть без відома керівництва брати участі у збройних конфліктах поза межами Росії, нехай і під час відпустки.

Одним із найвідоміших епізодів, який свідчить про участь росіян у подіях на Донбасі, є доставка «вантажу 200» до Росії [99]. Як відомо, 31 росіянин загинув унаслідок удару українських силовиків під час бою за донецький аеропорт. Як і коли вони потрапили на територію України, інформації немає.

¹¹² У цьому зв'язку, наведемо слова Рамзана Кадірова: «Если Путин отдаст приказ направит военных в Украину, мы с удовольствием его выполним».

Питання переміщення терористів через кордон Україна–Росія, а точніше їх потрапляння в Україну з боку Росії, є доволі непростим для аналізування. Зауважимо, що з точки зору принципів добросовісності Росія порушила свої зобов'язання щодо спільного прикордонного контролю. Зобов'язання припиняти дії, спрямовані проти кордонів один одного, закріплені в Декларації про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав від 15 квітня 1994 року [19]. У «Рішенні про заходи щодо укріплення прикордонної безпеки в рамках здійснення Концепції узгодженої прикордонної політики держав – членів СНД» від 26 серпня 2005 року власне і передбачені окремі заходи, наприклад, у статті 2 [81]. Вочевидь, за належного виконання домовленого, з боку Росії не надходили б каравани з озброєними до зубів терористами.

У цьому зв'язку читаємо рішення МС ООН у справі «Збройні дії на території Конго». МС ООН постановив, що Уганда не довела причетності Конго до дій бойовиків: як відомо, останні здійснювали напади на об'єкти на території Уганди з території Конго. Зокрема, в пункті 79 цього рішення МС ООН вказав, що відсутність активних дій проти бойовиків з боку Конго не може вважатися підтримкою останніх; нездатність чи небажання протидіяти їм не перетворює Конго на інтервента.

Де-факто засилання Росією найманців до України, в тому числі через неналежний прикордонний контроль за переміщенням «добровольців», не можуть вважатися збройним нападом *per se* без інших необхідних елементів. Водночас це не означає, що з Росії знімається відповідальність за недотримання обов'язків щодо добросовісного перешкоджання незаконному перетину кордону.

Пункт 106 з рішення в справі Нікарагуа заслуговує на цитування повністю:

«З урахуванням доказів і наявних у нього матеріалів, Суд не вважає, що в усіх операціях, розпочатих *контрасами*, на кожному етапі конфлікту

відображали стратегію і тактику повністю за задумом США. Однак, на думку суду, встановлено, що підтримка владою Сполучених Штатів діяльності *контрас* мала місце в різних формах протягом багатьох років, зокрема матеріально-технічне забезпечення, постачання інформації про пересування провладних військ, використання сучасних методів зв'язку, розгортання мереж мовлення на місцях, радіолокаторів тощо. Суд вважає очевидним, що ряд військових і напіввійськових операцій *контрасами* вирішувалися і планувалися навіть якщо не радниками США, то принаймні в тісній співпраці з ними і на основі розвідувальної роботи та матеріально-технічного забезпечення, які Сполучені Штати були в змозі запропонувати, наприклад літаки забезпечення»¹¹³.

Таким чином, МС ООН, дослідивши факти постачання зброї та техніки, навчання *контрас*, перебування серед них американських інструкторів, бойової підтримки у вигляді постачання розвідданих, визнав США відповідальними за порушення норм міжнародного права, а саме: за підтримку *контрас*, їхню терористичну діяльність проти та на території Нікарагуа, втручання у внутрішні справи Нікарагуа, порушення її суверенітету. Міжнародний Суд ООН не приймав рішень щодо визнання чи невизнання США державою – «експортером» тероризму.

Щодо останнього, це поняття, як і тероризм, не є конвенційним. Поряд з цим терміном застосовується також держава – «спонсор» тероризму. На відміну від «тероризму», немає загальноприйнятого підходу бодай до

¹¹³Мовою оригіналу: «In the light of the evidence and material available to it, the Court is not satisfied that all the operations launched by the *contra* force, at every stage of the conflict, reflected strategy and tactics wholly devised by the United States. However, it is in the Court's view established that the support of the United States authorities for the activities of the *contras* took various forms over the years, such as logistic support, the supply of information on the location and movements of the Sandinista troops, the use of sophisticated methods of communication, the deployment of field broadcasting networks, radar coverage, etc. The Court finds it clear that a number of military and paramilitary operations by this force were decided and planned, if not actually by United States advisers, then at least in close collaboration with them, and on the basis of the intelligence and logistic support which the United States was able to offer, particularly the supply aircraft provided to the *contras* by the United States».

кваліфікації визначення: як наслідок, деякі дослідники із США неофіційно вважають експортером тероризму, наприклад, Росію, а російські – США.

Водночас у поняття «експортера, спонсора тероризму» зазвичай вкладається саме засилання, підтримка терористів.

Нині звичайною є практика визначення на національному рівні, навіть законодавча, питання «спонсорства» тероризму, в тому числі – включення держав до списку держав – «експортерів» тероризму. При цьому наголос робиться на фінансуванні тероризму, але проста логіка підказує, що постачання зброї замість давати гроші на зброю також є спонсоруванням тероризму. Звичайно ж, неформальним лідером у розробленні цих доктрин є США [144]¹¹⁴, що може вважатися певним недоліком. Наслідок включення до такого списку – запровадження низки серйозних санкцій (у тому числі індивідуальних) з боку США та їх політичних союзників [153]¹¹⁵.

З урахуванням міжнародних договорів щодо протидії фінансуванню тероризму та застосування аналогій з огляду на підтримку бойовиків ДНР та ЛНР існують певні перспективи визнання Росії державою – «експортером» тероризму. Визнаємо, що в цьому зв'язку міжнародному праву бракує визначеності, водночас такі перспективи є реальнішими до реалізації саме на національному рівні окремих держав.

Є всі підстави вважати, що дії Російської Федерації можуть і мають бути кваліфіковані як такі, що порушують міжнародне право, а саме: засилання терористів на територію України, їх підтримка та підтримка їхньої терористичної діяльності проти України й на території України, втручання у внутрішні справи України, порушення її суверенітету. Такої самої точки зору дотримується Постійний представник України в Раді Європи М. Точицький: «Є інший спосіб – звернутися до статутних органів Ради Європи й дістати політичну реакцію на сприяння Росії тероризмові в Україні. Для цього

¹¹⁴ Див. більше у щорічній доповіді Державного департаменту США.

¹¹⁵ Наприклад, санкції проти представників «Хезболли». «Treasury Targets Hizballah Financial Network».

потрібна була б окрема доповідь або генерального секретаря, або Парламентської асамблеї Ради Європи. Визнання «ДНР» і «ЛНР» терористичними організаціями, засудження їхньої діяльності й підтримки, яку їм надає Росія, звернення до відповідних міжнародних інституцій включно з Радою Безпеки ООН із проханням ужити заходів... Усе це реальні кроки, які можуть і мають бути зроблені на рівні Ради Європи. Вони оперативніші й часом значно дієвіші, ніж конвенційні механізми».

Основні ознаки підтримки *контрас*, які діяли в Нікарагуа, порівняно з терористами на східній Україні наведені в додатку Б.

Дії Росії стосовно України, що виявляються в різноманітній підтримці ДНР–ЛНР, прямим наслідком мають ескалацію конфлікту та, логічно, погіршення гуманітарної ситуації в зоні АТО. Врахуємо також те, що дії бойовиків ДНР–ЛНР почасти нагадують і, відповідно, можуть бути кваліфіковані як терористичні акти. Росія здійснює підтримку терористів, що потребує детальнішого розслідування в рамках світової боротьби з тероризмом. Доктрина «Обов'язок захистити» натомість покликана забезпечувати запобігання та вчасну й ефективну протидію таким ситуаціям.

Можлива інтервенція з боку Росії навряд чи відповідатиме вищеподаним у дисертації критеріям умовної легальності. Зокрема, існують сумніви щодо дотримання принципів чесної причини, пропорційності та прагнення захистити *все* населення. Рада Безпеки ООН не дозволить Росії застосовувати силу згідно з Главою 7 Статуту ООН.

Отже, Російська Федерація не має жодних підстав говорити про застосування положень цієї доктрини для легалізації її можливої інтервенції проти України. Залишається відкритим питання щодо коригування обов'язку міжнародної спільноти на тлі таких дій Росії.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Проаналізувавши й дослідивши міжнародні договори та нормативно-правові акти, на які посилається Російська Федерація в поясненні своїх дій і позицій щодо подій у Грузії 2008 року та в Україні 2014 року, можна зробити висновок, що основним її аргументом є захист прав і свобод російськомовних громадян («співвітчизників»). Дане положення, відповідно до позицій Росії, так чи інакше вкладається у визначення понять як самооборони, так і гуманітарної інтервенції.

З точки зору міжнародного права немає достатніх підстав вважати ці твердження такими, що відповідають міжнародному праву: самооборона, в розумінні статті 51 Статуту ООН, не охоплює захисту власних громадян через застосування сили на території іншої держави, а гуманітарна інтервенція, навіть авторизована РБ ООН, не може обмежуватися порятунком лише певної категорії осіб з-поміж тих, які страждають. Більше того, необхідних фактів, які свідчили б про реальну і серйозну загрозу населенню, в тому числі «співвітчизникам», також немає. Чи не ключовим залишається питання, якими саме міжнародно-правовими нормами РФ обґрунтовує концепцію захисту власних громадян за кордоном.

Як зазначалося вище, неавторизована гуманітарна інтервенція не є легальною відповідно до чинного міжнародного права.

Дії та позиції Росії не відповідають і розробленим критеріям умовно легальної гуманітарної інтервенції. Такі критерії сприяли включенню гуманітарної інтервенції до нової концепції ОЗ і були значною мірою поглинуті останньою. Отже, посилення на положення цієї доктрини не можуть бути застосовані для виправдання втручання у внутрішні справи держави, здійсненого з недотриманням цих критеріїв.

Зауважу, що ОЗ не містить ефективних відповідей щодо *зовнішніх* факторів – передумови гуманітарної катастрофи. Натомість підкреслю, що в

рамках цієї концепції доцільно передбачити механізм із запобігання умисному сприянню у виникненні гуманітарної катастрофи з тим, щоб здійснити втручання у внутрішні справи держави під прикриттям ОЗ.

Також правильною є думка О.В. Задорожнього, що необхідне звернення до Міжнародного суду ООН для надання ним Консультативного висновку щодо ситуації в Україні та кваліфікації дій РФ як акту агресії окупації [9].

ВИСНОВКИ

Проблема правової регламентації застосування сили в міжнародному праві є однією з найважливіших з огляду на практичні наслідки. Відповідно цій проблемі завжди приділялося достатньо уваги з боку юридичної науки, а також суміжних наукових дисциплін. Водночас, незважаючи на суттєві досягнення міжнародного права у врегулюванні застосування сили, деякі обставини породжують неоднакову практику застосування відповідних норм. Зокрема, ця неоднаковість простежується на прикладах здійснення деякими державами (чи коаліціями держав) так званого ОЗ. Доводиться констатувати, що сьогодні питання щодо «Обов'язку захистити» не є належним чином врегульованим у міжнародному праві.

Виникнення та подальший розвиток «Обов'язку захистити», безумовно, є свідченням зростаючої турботи міжнародної спільноти за права людини, гуманітарні питання, захист цивільного населення в збройних конфліктах.

Концепція «Обов'язок захистити» виникла на основі добре відомої юристам-міжнародникам концепції гуманітарної інтервенції. Серед її засновників виділяємо насамперед Гарета Еванса, колишнього міністра закордонних справ Австралії. Зініційована ним міжнародна комісія підготувала доповідь, яка заснувала концепцію «Обов'язок захистити» в сучасному її розумінні в 2001 році. Надалі вона набула помітного розвитку, зокрема, була закріплена в Підсумковому документі саміту 2005 року. У 2011 році її положення були застосовані під час прийняття резолюцій, що дозволяли застосування сили щодо Лівії. Відповідно до закріпленого в Підсумковому документі ОЗ складається з обов'язків запобігти, захистити та відновити.

Важливо звернути увагу, що правильнішим перекладом терміна «Responsibility to protect» видається саме «Обов'язок захистити», а не

«Відповідальність за захист» з огляду на потребу в активних діях, що передбачаються цією концепцією.

Людству відомі історичні випадки застосування сили задля порятунку населення. З-поміж новітніх зазвичай виділяють інтервенцію в Руанду, бомбардування Косово та Лівії, а також спроби застосувати положення ОЗ під час агресії проти Грузії й України. Слід підкреслити, що застосування ОЗ щодо Лівії і незастосування щодо Сирії (до бомбардувань Росією у 2015 році) є важливими для юристів-міжнародників подіями, що супроводжувалися як практикою, так і висловленням позицій з боку багатьох держав. У кожному разі ці приклади застосування сили не мали єдиної правової оцінки.

Наразі немає певності щодо юридичної природи ОЗ, однак найзагальнішим підходом є сприйняття її як концепції. На нашу думку, аналіз розвитку ОЗ свідчить про її доктринізацію з огляду на прийняття універсального Підсумкового документа саміту у 2005 році. Проте наступні дії з боку деяких держав, насамперед Росії, загальмували подальший розвиток ОЗ.

Крім цього, значна кількість держав, насамперед західних, вважають ОЗ чимось більшим, на кшталт «норми, що виникає» (emerging norm). Зауважимо, що головними дослідниками доктрини «Обов'язок захистити» залишаються представники англо-американської школи міжнародного права.

Наявні в міжнародному праві тенденції на кшталт людино-орієнтованого, або гомоцентричного, підходу, сприйняття суверенітету як відповідальності, концепції спільної турботи людства тощо впливали та продовжують впливати на становлення й розвиток ОЗ.

Слід підкреслити, що сучасна система міжнародної безпеки не завжди ефективно реагує на виклики такого характеру, зокрема це виявилось під час сумних подій у Руанді в 1994 році. Як відомо, чинне міжнародне право не дозволяє застосовувати силу окрім як у порядку самооборони чи за дозволом РБ ООН. Однак остання є політичним органом і почасти стає жертвою застосування одного з її постійних членів права вето. Водночас ОЗ містить

заборону на неавторизоване втручання у внутрішні справи держави. Отже, невіршеним залишається питання рішучої і вчасної відповіді на гуманітарні загрози, адже зберігається залежність від РБ ООН.

На даному етапі центральним інститутом ОЗ вважається гуманітарна інтервенція, спрямована на безпосереднє виконання обов'язку захистити. Інші складові ОЗ – це обов'язки запобігти та відновити.

Де-факто держави продовжують здійснювати неавторизовані гуманітарні операції, застосовуючи положення тепер уже концепції «Обов'язок захистити». Останні випадки застосування положень ОЗ свідчать про її зростаюче визнання. Водночас деякі держави зловживають цим фактом і використовують ОЗ для виправдання односторонніх і далеко не гуманітарних агресій. На жаль, ОЗ не містить належного механізму для убезпечення від її «несправжніх друзів», серед яких виділяємо (і) переслідування суто власних інтересів та (ii) умисне створення передумов для наступної інтервенції в рамках нібито здійснення ОЗ. Констатуємо, що міжнародній спільноті необхідно звернути увагу на цю проблему й продумати відповідні запобіжні механізми. Логічним кроком вбачається зокрема подальший розвиток ОЗ з конкретизацією умов та правил його виконання.

Щодо сприйняття позиції Російської Федерації стосовно ОЗ хотілося б зазначити таке. Протягом тривалого часу Росія зазвичай критикувала будь-яке неавторизоване застосування сили й послідовно вєтувала спроби авторизації. Політики виступали з нищівними заявами щодо чергового «удару імперіалізму», а науковці писали й переписували про недопустимість застосування сили в міжнародному праві. Проте вже у 2008 році Росія здійснила доволі недолугу спробу використати аргументи ОЗ для легалізації своєї агресії проти Грузії. Згодом невтручання та неветування резолюцій РБ ООН по Лівії викликали справедливі очікування нового розвитку концепції «Обов'язок захистити». Проте вже на час подій у Сирії Росія повернулася до засудження можливої інтервенції, натомість говорячи про

таку на тлі подій в Україні. Отже, підсумовуючи, можемо говорити про загалом консервативне сприйняття Росією ОЗ, що, однак, не заважає вдаватися до цієї доктрини *if needed*.

Аналіз подій у Грузії й Україні підтверджує, що необхідно не тільки вчасно допомогти державі, якій загрожує гуманітарна катастрофа, а й усунути від цієї місії державу, чиї дії сприяли виникненню загрози. На жаль, з боку Росії мали й мають місце дії, покликані штучно створити нібито небезпеку для так званих співвітчизників – громадян, що проживають в іншій державі. Наступним етапом, Росія висловлює готовність застосувати силу для захисту «співвітчизників», користуючись при цьому категоріями ОЗ. Вочевидь, така позиція не відповідає загальноприйнятим положенням концепції ОЗ.

Говорячи про майбутнє ОЗ, підкреслимо важливість збереження її універсальності. Навіть з урахуванням популярних останнім часом антиглобалістських настроїв та суттєво різного сприйняття окремих елементів цієї концепції внаслідок багатьох факторів, зазначимо, що інтернаціоналізація «Обов'язку захистити» має відбуватися через обмін цінностями з урядами та суспільствами, однак принципи не повинні бути розмитими. Іншими словами, стандарти щодо виникнення права й ОЗ, а також умови його реалізації, повинні бути узгоджені з урахуванням регіональних культурно-правових особливостей.

Нині концепція «Обов'язок захистити» перебуває на шляху від теорії до практики, реалізації її положень у міжнародній політиці, однак прямо залежить від процесів, що відбуваються в РБ ООН. Політична воля все ще є критичним чинником для подальшого розвитку та можливої імплементації ОЗ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бастрыкин считает доказанным геноцид Грузии по отношению жителей Южной Осетии в августе 2008 года [Электронный ресурс] // Интерфакс. – 2009. – 3 июля. – Режим доступа :
<http://www.interfax.ru/russia/88392>.
2. Білоцький С.Д. Миротворчі операції НАТО в Південно-Східній Європі: міжнародно-правовий аспект / Білоцький С.Д. – К. : Промені, 2010. – С. 25–26.
3. Біля Сходу України збирається російська техніка [Електронний ресурс] // ВолиньPost. – 2014. – 3 берез. – Режим доступу :
<http://www.volynpost.com/news/28560-bilia-shodu-ukrainy-zbyraietsia-rosijska-tehnika-zmi>.
4. Бойко І.І. Визначення агресії в міжнародному праві [Електронний ресурс] / І.І. Бойко // Радник : укр. юрид. журн. – Режим доступу :
<http://radnuk.info/statti/560-mijnarodne/14740-2011-01-19-01-45-03.html>.
5. В Москве «случайно умерли» 14 десантников [Электронный ресурс] // ВУ24.org. – 2014. – 7 июля. – Режим доступа :
http://by24.org/2014/07/07/secret_funeral_of_14_airborns_in_moscow/.
6. В России похоронили молодых солдат, погибших на Донбассе [Электронный ресурс] // Inforesist. – Режим доступа :
<http://inforesist.org/v-rossii-poxoronili-molodyx-soldat-pogibshix-na-donbasse/>.
7. Веллер М. События в Крыму: что говорит международное право [Электронный ресурс] / Марк Веллер // ВВС. Русская служба. – 2014. – 9 марта. – Режим доступа :
http://www.bbc.com/russian/international/2014/03/140309_crimea_international_law.shtml.

8. Вилучена у терористів військова техніка використовувалась російською армією [Електронний ресурс] // Gazeta.ua. – 2014. – 30 черв. – Режим доступу :
http://gazeta.ua/articles/regions/_viluchena-u-teroristiv-vijskova-tehnika-vikoristovuvalas-rosijskoyu-armiyeyu/566921.
9. Виступ О.В. Задорожнього : [відео] [Електронний ресурс] // Свобода слова : виступ гостей програми / ICTV.ua. – Режим доступу :
<http://svoboda.ictv.ua/ua/index/view-media/id/58699>.
10. Віденська конвенція про дипломатичні зносини [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіц. сайт. – Режим доступу :
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_048.
11. Віденська конвенція про консульські зносини [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіц. сайт. – Режим доступу :
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_047.
12. Власюк В.В. Деякі особливості суверенітету як відповідальності / В.В. Власюк // Український часопис міжнародного права. – 2015. – № 1. – С. 66–69.
13. Военная доктрина Российской Федерации [Электронный ресурс]. – 2010. – 5 февр. – Режим доступа :
<http://kremlin.ru/supplement/461>.
14. Воронцова О.Ю. Концепция «Гуманитарного интервенционизма» в политической мысли США 1990-х годов : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / Воронцова Ольга Юрьевна. – М., 2002. – 220 с.
15. Генсек НАТО: Росія веде проти країни новий тип війни [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2014. – 25 черв. – Режим доступу :
<http://www.pravda.com.ua/news/2014/06/25/7030059/>.
16. ГПУ визнала терористичними організаціями самопроголошені ДНР та ЛНР [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2014. – 16 трав. – Режим доступу :

<http://www.unian.ua/politics/918854-gpu-viznala-terroristichnimi-organizatsiyami-samoprogozsheni-dnr-ta-lnr.html>.

17. Дамаскин О.В. Социальные аспекты терроризма в условиях глобализации / О.В. Дамаскин // Терроризм в России и проблемы системного реагирования / под ред. Долговой А.И. – М. : Рос. криминолог. ассоциация, 2002.
18. Дебаты на 63 сессии ГА ООН [Электронный ресурс]. – 2009. – Июль. – Режим доступа :
<http://www.un.org/ru/ga/63/docs/63res3.shtml>.
19. Декларація про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу :
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_480.
20. Декларація про права осіб, що належать до національної, етнічної, релігійної чи мовної меншини [Електронний ресурс]: прийнята резолюцією № 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 груд. 1992 р. – Режим доступу :
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_318.
21. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співпраці між державами [Електронний ресурс] : прийнята Резолюцією ГА ООН № 2625 від 24 жовт. 1970 р. – Режим доступу :
http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
22. Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование / Емельянов В.П. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 291 с.
23. Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования [Электронный ресурс] / В.П. Емельянов // Наука и образование против террора / Юж. Федерал. ун-т. – 2013. – 13 мая. – Режим доступа :

<http://scienceport.ru/lib/Emelyanov-V.-P.-Terrorizm-i-prestupleniya-s-priznakami-terrorizirovaniya-7898.html>.

24. Заявление МИД России в связи с трагическими событиями в Донецке [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел РФ : офиц. сайт. – Режим доступа :
http://archive.mid.ru//brp_4.nsf/newslines/6F745B0774C71C9644257C9B00362EB6.
25. Заявление МИД России по событиям на Украине [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел РФ : офиц. сайт. – Режим доступа :
http://archive.mid.ru//bdomp/brp_4.nsf/8a15b43ae2d7c96443256999005bcbb8/d541ae83edebdf0044257c8c0050c8aa!OpenDocument.
26. Заявление Министерства иностранных дел Российской Федерации в связи с высказываниями Госсекретаря США о ситуации на Украине [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел РФ : офиц. сайт. – Режим доступа :
http://archive.mid.ru//bdomp/brp_4.nsf/8a15b43ae2d7c96443256999005bcbb8/c3a88a538b71619944257c90004b34d7!OpenDocument.
27. Звернення Української асоціації міжнародного права [Електронний ресурс] // Facebook. 2014. – 2 берез. – Режим доступу :
https://www.facebook.com/notes/alexander-zadorozhny/zverneniya-uamp-obrazhenie-uamp-an-appeal-of-uail/661084743954135?stream_ref=10.
28. Значна частина вилучених у терористів зразків озброєння та військової техніки потрапили на схід України з території Російської Федерації [Електронний ресурс] // Міністерство оборони України. – 2014. – 29 черв. – Режим доступу :
<http://www.mil.gov.ua/news/2014/06/29/znachna-chastina-vilucheni-h-u-teroristiv/>.
29. Интервью господина Лаврова для Би-би-си [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел РФ. – 2008. – 9 авг. – Режим доступу :
<http://www.mid.ru>.

30. Идеолог сепаратистів: Росія постачає «ДНР» сучасною бронетехнікою [Електронний ресурс] // Hromadske.tv : громадське телебачення. – 2014. – 8 липня. – Режим доступу : <http://www.hromadske.tv/society/boioviki----dnr----zhaliyutsya-shcho-rosiya-pogano/>.
31. Кадыров Р. Если Путин отдаст приказ направить военных в Украину, мы с удовольствием его выполним [Электронный ресурс] / Рамзан Кадыров // Главком. – 2014. – 1 июня. – Режим доступа : <http://glavcom.ua/news/210054.html>.
32. Калинин А.В. Санкции и права человека: международно-правовые проблемы / А.В. Калинин // Московский журнал международного права. – 2001. – № 2. – С. 157.
33. Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве / Карташкин Владимир Алексеевич. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1995. – С. 36.
34. Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с вопросом СМИ относительно российского Черноморского флота [Электронный ресурс] // Постоянное представительство РФ при ООН : офиц. сайт. – Режим доступа : <http://www.russiaun.ru/ru/news/200808100019>.
35. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 груд. 1948 р. [Електронний ресурс]. – Ст. 4. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_155.
36. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офиц. сайт. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

37. Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіц. сайт. – Режим доступу :
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_070.
38. Конституция Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://www.constitution.ru>.
39. Кофи А. Аннан. Проблема вмешательства. Выступления Генерального секретаря ООН / Кофи А. Аннан. – Нью-Йорк : ООН, 1999. – С. 38.
40. Кравчук, Кучма і Ющенко вимагають від Путіна припинити агресію [Електронний ресурс] // NBnews : незалежне бюро новин. – Режим доступу :
<http://nbnews.com.ua/ua/news/124990/>.
41. Луганські терористи подякували російським комуністам за підтримку [Електронний ресурс] // ЕспресоTV. – 2014. – 25 черв. – Режим доступу :
http://espreso.tv/news/2014/06/25/luhanski_terorysty_podyakuvaly_rosiyskym_komunistam_za_pidtrymku.
42. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть : учеб. / Лукашук И.И. – 3-е изд., перераб. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – С. 120–409.
43. Малеев Ю.Н. Реабилитация адекватного и пропорционального применения силы / Ю.Н. Малеев // Московский журнал международного права. – 2004. – № 3(55). – С. 31–47.
44. Международное публичное право : учеб. / Л.П. Ануфриева, К.А. Бекашев, Е.Г. Моисеев, В.В. Устинов [и др.] ; отв. ред. К.А. Бекашев. – 5-е изд., перераб. и доп. – М : Проспект, 2011. – 359 с.
45. Мелков Г.М. Гуманитарное вмешательство (международно-правовые аспекты) / Г.М. Мелков // Московский журнал международного права. – 2000. – № 4. – С. 179.

46. МИД: удары по Сирии нарушают международное право [Электронный ресурс] // Известия. – 2014. – 23 сент. – Режим доступа : <http://izvestia.ru/news/577097>.
47. Министерство Иностранных дел Российской Федерации [Электронный ресурс] : офіц. сайт. – Режим доступу: <http://www.mid.ru>.
48. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_518.
49. Міжнародне право пережило Гітлера – переживе і Путіна [Електронний ресурс] : Інтерв'ю О.В. Задорожнього // Радіо Свобода. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25289692.html#hash=relatedInfoContainer>.
50. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс] : прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН від 16 груд. 1966 р. // Верховна Рада України : офіц. сайт. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
51. Мотиль В.І. Гуманітарна інтервенція та міжнародне право. Теорія і практика / Мотиль В.І. – Л. : Львів. нац. ун-т імені Франка, 2011. – С. 22–36.
52. Мотиль В.І. Концепція гуманітарної інтервенції в доктрині справедливої війни / В.І. Мотиль // Український часопис міжнародного права. – 2004. – № 4. – С. 55–67.
53. Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, принципы, нормы, реальность / Мюллерсон Р.А. – М. : Юрид. лит., 1991. – 156.
54. На переговорах у Мінську узгодили дев'ять параметрів перемир'я [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2014. – 20 верес. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/987263-na-peregovorah-u-minsku-uzgodili-devyat-parametriv-peremirya.html>.

55. Назарова О. Роль Європейського Союзу в реалізації концепції відповідальності за захист / О. Назарова // Право України. – 2013. – № 6. – С. 160–167.
56. Напряженность в Абхазии – результат действий деструктивных сил [Электронный ресурс] / МИД РФ // Regnum : информ. агентство. – 2004. – 13 нояб. – Режим доступа :
<http://www.regnum.ru/news/358812.html>.
57. НАТО: Террористы сбивали украинские вертолеты оружием из России [Электронный ресурс] // Подробности. – 2014. – 1 июля. – Режим доступа :
<http://podrobnosti.ua/accidents/2014/07/01/982848.html>.
58. Нацгвардія виявила ще один доказ присутності російських найманців [Електронний ресурс]. – 2014. – 3 лип. – Режим доступу :
http://zaxid.net/news/showNews.do?natsgvardiya_viyavila_shhe_odin_dokaz_p_risutnosti_rosiyskih_naymantsiv&objectId=1313739.
59. О борьбе с терроризмом [Электронный ресурс] : Федеральный закон от 25 июля 1998 г. № 130-ФЗ // Совет Безопасности Российской Федерации. – Режим доступа :
<http://www.scrf.gov.ru/documents/17/30.html>.
60. О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом [Электронный ресурс] : Федеральный закон от 24 мая 1999 г. // Министерство иностранных дел РФ. – Режим доступа :
<http://www.mid.ru/bdomp/ns-dgpch.nsf/1a268548523257ccc325726f00357db3/8440d36903c217a4c3257776003a73f5!OpenDocument>.
61. О понятии терроризма в международном праве [Электронный ресурс] // Евразийский юридический портал. – 2013. – 24 апр. – Режим доступа :
http://www.eurasialegal.info/index.php?option=com_content&view=article&id=2038:2013-04-22-07-32-42&catid=116:2011-09-19-12-34-31&Itemid=1.

62. О поручениях Президента России Правительству Российской Федерации в отношении Абхазии и Южной Осетии [Электронный ресурс] // Постоянное представительство РФ при ООН : офиц. сайт. – Режим доступа :
<http://russiaun.ru/ru/news/200804160419>.
63. ООН: Під час конфлікту на Донбасі вже загинуло більше 3,5 тисяч людей [Електронний ресурс] // Тиждень. ua. – 2014. – 23 верес. – Режим доступу :
<http://tyzhden.ua/News/119851>.
64. Определение агрессии [Электронный ресурс] : Утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 дек. 1974 г. // Конвенции и соглашения – Режим доступа :
http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml.
65. Ответ официального представителя МИД России А.А.Нестеренко на вопрос СМИ относительно участия МИД России в оказании содействия по возвращению находящихся в Грузии российских граждан [Электронный ресурс] // Министерство иностранных дел РФ. – 2008. – 12 авг. – Режим доступа :
http://www.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/328462.
66. Пастухова Л.В. Концепція «відповідальності із захисту»: питання міжнародно-правового обґрунтування / Л.В. Пастухова, А.П. Шуміленко // Міжнародне право ХХІ століття: сучасний стан та перспективи розвитку (до 60-ліття професора Репецького) / М.М. Микієвич, М.В. Буроменський, В.В. Гутник (та ін.) ; за ред. М.М. Микієвича. – Львів : Піраміда, 2013. – С. 158–172.
67. Порошенко виключає введення миротворців на Донбас [Електронний ресурс] // РБК-Україна. – 2014. – 25 верес. – Режим доступу :
<http://www.rbc.ua/ukr/news/politics/poroshenko-isklyuchaet-vvedenie-mirotvortsev-na-donbass-25092014160100>.

68. Порошенко закликав Росію припинити війну [Електронний ресурс] // Еспресо. – 2014. – 26 черв. – Режим доступу :
http://espreso.tv/news/2014/06/26/poroshenko_zaklykav_rosiyu_prypynyty_viynu.
69. Про боротьбу з тероризмом [Електронний ресурс] : Закон України від 20 берез. 2003 р. № 638-IV // Верховна Рада України. – Режим доступу :
<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/638-15>.
70. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб [Електронний ресурс] : Закон України від 20 жовт. 2014 р. № 1706-VII // Верховна Рада України : офіц. сайт. – Режим доступу :
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>.
71. Про оборону [Электронный ресурс] : Федеральный закон от 31 мая 1996 г. // Российская газета. – Режим доступа :
<http://www.rg.ru/1996/06/06/oborona-dok.html>.
72. Про ратифікацію Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року про захист жертв війни [Електронний ресурс] : Указ Президії Верховної Ради Української РСР. – Режим доступу :
<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/114%D0%B0-03>.
73. Проблеми відтворення змісту англomовних юридичних понять «responsibility» та «liability» українською мовою [Електронний ресурс] // Адміністративне право і процес : наук.-практ. журн., заснований Київ. нац. ун-том імені Тараса Шевченка. – Режим доступу :
<http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/3-9-2014/item/339-problemy-vidtvorennya-zmistu-anhlo-movnykh-yurydychnykh-ponyat-responsibility-ta-liability-ukrayinskoyu-movoyu-na-pryklad-i-zvitu-hromadskoho-monitorynhu-vykonannya-poryadku-dennoho-asotsiatsiyi-ukrayina-yes-z-hrudnya-2011-doveresnya-2012-zahorodniuk-a-s>.
74. Путин В. В мире должно действовать международное, а не «кулачное» право сильного [Электронный ресурс] / В. Путин // РБК. – Режим доступа :
<http://www.rbc.ru/rbcfreenews/20130919190203.shtml>.

75. Путін вперше визнав, що «зелені чоловічки» – його військові [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2014. – 17 квіт. – Режим доступу :
<http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022770/> .
76. Путин заявил Обаме о праве России на защиту своих граждан в Украине [Электронный ресурс] // Вести. – Режим доступа :
<http://vesti-ukr.com/strana/40367-putin-zajavil-obame-o-prave-rossii-na-zawitu-svoih-grazhdan-v-ukraine>.
77. Рамкова конвенція про захист національних меншин [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіц. сайт. – Режим доступу :
http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_055.
78. Резолюція 1645 (2005), ухвалена Радою Безпеки на її 5335-му засіданні, 20 грудня 2005 року [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіц. сайт. – Режим доступу :
http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_d93.
79. Резолюція 1808 [Електронний ресурс] : ухвалена Радою Безпеки на її 5866-му засіданні 15 квіт. 2008 р. – Режим доступу :
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_g95.
80. Резолюция 60/180, принятая Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций, «Комиссия по миростроительству» от 20 дек. 2005 г. № 60/180 [Электронный ресурс] // Ліга: закон : главный прав. портал Украины. – Режим доступа :
http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU05252.html.
81. Решение о мерах по укреплению пограничной безопасности в рамках реализации Концепции согласованной пограничной политики государств-участников Содружества Независимых Государств от 26 августа 2005 г. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу :
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_153.
82. Ржевська В.С. Право держави на самооборону і міжнародна безпека / Ржевська В.С. – К. : Промінь, 2005. – С. 11–114.

83. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17 лип. 1998 р. [Електронний ресурс]. – Ст. 7. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_588.
84. Російська армія проводить маневри за кілометр від українського кордону [Електронний ресурс] // ZN,UA. – 2014. – 25 квіт. – Режим доступу : http://dt.ua/UKRAINE/rosiyska-armiya-provodit-manevri-za-kilometr-vid-ukrayinskogo-kordonu-142219_.html.
85. Росія проводить військові маневри на кордоні з Україною – відводить війська далі від кордону, проте підвозить новітні танки [Електронний ресурс] // Online Україна. – Режим доступу : http://ukr-online.com/hot_news/3793-rosya-provodit-vyskov-manevri-na-kordon-u-ukrayinoyu-vidvodit-vyska-dal-vid-kordonu-prote-pdvozit-novtn-tanki.html.
86. Россия не остановится ни перед чем для защиты россиян в Украине [Электронный ресурс] // Еженедельник 2000. – Режим доступа : <http://news2000.com.ua/news/sobytaja/v-ukraine/247039>.
87. С военных складов на Украине похитили ракетные комплексы [Электронный ресурс] / BFM.ru. – 2014. – 8 марта. – Режим доступа : <http://www.bfm.ru/news/249968>.
88. С военных складов на Украине похищены десятки ПЗРК «Игла» [Электронный ресурс] // Военное обозрение. – 2014. – 9 марта. – Режим доступа : <http://topwar.ru/41089-s-voennyh-skladov-na-ukraine-pohischeny-desyatki-pzrk-igla.html>.
89. Сазонова К.Л. Концепция «Ответственность за защиту» в миротворческой деятельности организации объединенных наций / К.Л. Сазонова // Юридическая наука. – 2012. – № 1. – С. 96–100.
90. СБУ вимагає від Росії закрити тренувальні табори терористів [Електронний ресурс] // ЕспресоTV. – 2014. – 29 черв. – Режим доступу : http://espreso.tv/news/2014/06/29/sbu_vymahaye_vid_rosiyi_zakryty_trenavalni_tabory_terorystiv.

91. Сепаратисти та російські ЗМІ брешуть про «польських найманців» в Україні, – МЗС Польщі [Електронний ресурс] // iPress.ua. – 2014. – 9 черв. – Режим доступу :
http://ipress.ua/news/separatysty_ta_rosiyski_zmi_breshut_pro_polskyh_naymantsiv_v_ukraini_mzs_polshchi_68892.html.
92. Сирия записала себя в союзники США [Электронный ресурс] // Lenta.Ru. – Режим доступа :
<http://lenta.ru/news/2014/09/30/syria>.
93. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підруч. / Скакун О.Ф. – Харків : Еспада, 2006. – 642 с.
94. Совфед не исключает возможности ввода российских войск в Крым [Электронный ресурс] // Российская газета. – Режим доступа :
<http://www.rg.ru/2014/03/01/sf-site-anons.html>.
95. Статут Лиги Націй [Электронный ресурс]. – Ст. 10. – Режим доступа :
<http://www.hist.msu.ru/Departments/ModernEuUS/INTREL/SOURCES/Legnatust.htm>.
96. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
97. Тарасова Л.Н. Применение силы в международных отношениях и защита прав человека : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Тарасова Людмила Николаевна. – М., 2007. – 220 с.
98. Тарасюк Б. У нас реалістична позиція / Б. Тарасюк // Голос України. – 1999. – № 94, 26 трав. – С. 8.
99. Терористи вивезли до Росії три десятки трун [Електронний ресурс] // Укрінформ. – 2014. – 2 черв. – Режим доступу :
http://www.ukrinform.ua/rubric-iac/1669873-teroristi_vivezli_do_rosiii_tri_desyatki_grobiv_1943974.html.

100. Тимчук Д. На подконтрольных «ЛНР» и «ДНР» территориях орудуют криминальные группы из России. Им активно помогают офицеры ВС РФ [Электронный ресурс] / Дмитрий Тимчук // Цензор.нет. – 2014. – 1 окт. – Режим доступа :
http://censor.net.ua/news/305023/na_podkontrolnyh_lnr_i_dnr_territoriyah_oru_duyut_kriminalnye_gruppy_iz_rossii_im_aktivno_pomogayut_ofitsery .
101. Точицький М. Юридично довести, що Росія сприяє тероризму, реально [Електронний ресурс] / Микола Точицький // Тиждень.ua. – Режим доступу :
<http://tyzhden.ua/Politics/120935>.
102. Тункин Г.И. Теория международного права / Тункин Григорий Иванович. – М. : Междунар. отношения, 1970. – С. 73–95.
103. Украина выступает против войны в Сирии, – Янукович [Электронный ресурс] // Ліга.Новости. — Режим доступу :
http://news.liga.net/news/politics/893845-ukraina_vystupaet_protiv_voyny_v_sirii_yanukovich.htm.
104. Україна закликає Росію зупинити агресію [Електронний ресурс] // BBC Україна. – 2014. – 29 трав. – Режим доступу :
http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/05/140529_ukraine_russia_aggression_ms.shtml.%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20501.
105. У РФ формуються групи добровольців, які готуються до вторгнення в Україну, – Українське МЗС [Електронний ресурс] // РБК-Україна. – Режим доступу :
<http://conflict.rbc.ua/ukr/v-rf-formiruyutsya-gruppy-dobrovoltsev-kotorye-gotovyatsya-17062014154100>.
106. Фатхудинов И.З. Проблема гуманитарной интервенции и защиты граждан за рубежом. Обзор заседания круглого стола / И.З. Фатхудинов, В.И. Камишевский // Евразийский юридический журнал. – 2009. – № 8(15). – С. 127–128.
107. Христова Г.О. Відсутність підстав для застосування Росією доктрини «R2P» («зобов'язання щодо захисту») до подій у Криму та на Донбасі /

- Г.О. Христова // Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право / за заг. ред. О.В. Задорожнього. – К. : К.І.С., 2014. – С. 497–511.
108. A More Secure World: Our Shared Responsibility [Electronic resource] : report of the High-level Panel on Threats, Challenges and Change. – Access mode :
http://www.un.org/en/peacebuilding/pdf/historical/hlp_more_secure_world.pdf.
109. A National Security Strategy of Engagement and Enlargement [Electronic resource]. – Washington, 1996 (February). – Access mode :
<http://www.dtic.mil/doctrine/doctrine/research/nss.pdf>.
110. A Tom Farer's es say / Thomas G. Weiss // Collective Security in a Changing World / ed. by Tomas G. Weiss. – Boulder, Colo : Lynne Rienner. – P. 1993.
111. Albright M.K. The Unated States and RtoP / Madeleine K. Albright, Richard S. Williamson [Electronic resource] // United States Institute of Peace. – Access mode :
<http://www.usip.org/sites/default/files/PW-UnitedStates-And-R2P-Words-To-Action.pdf>.
112. Allison R. Russia. The West & Military Intervention / Roy Allison. – Oxford : Oxford University Press, 2013. – P. 69–200.
113. An Agenda for Peace [Electronic resource] // United Nations. – Access mode :
<http://www.un-documents.net/a47-277.htm>.
114. Annan K. Opening Remarks at the Symposium on Humanitarian Action [Electronic resource] // International Peace Academy. – New York, 2000. – 20 Nov. – Access mode :
<http://reliefweb.int/report/serbia/un-secretary-general-opening-remarks-ipa-symposium-humanitarian-action>.
115. Arend A.C. International Law and The Use of Force / Antony C. Arend, Robert J. Beck. – L. : Routledge, 1993. – Chapter 7.
116. Arend A.C. International Law and the Use of Force: Beyond the UN Charter Paradigm / Antony Clark Arend, Robert J. Beck. – NY : Routledge, 2003. – P. 33–34.

117. Arend A.C. *International Law and the Use of Force: Beyond the UN Charter Paradigm* / Antony C. Arend, Robert J. Beck. – , 2014. – P. 122.
118. Axworthy A. *R2P: A New and Unfinished Agenda* / A. Axworthy, A. Rock // *Global Responsibility to Protect*. – 2009. – No. 1/1. – P. 54–69.
119. Bagnoli C. *Humanitarian Intervention as a Perfect Duty: A Kantian Argument*. *NOMOS XLVII Humanitarian Intervention* / C. Bagnoli ; ed. by T. Nardin, M.S. Williams. – N. Y. : New York University Press, 2006.
120. Beitz C.R. *Political Theory and International Relations* / Charles R. Beitz. – [N.p.] : Princeton University Press, 1979. – P. 130.
121. Bellamy A. *Responsibility to Protect: The Global Effort to End Mass Atrocities* / Bellamy A. – Cambridge : Polity Press, 2009. – P. 3–195.
122. Bellamy A.J. *The Responsibility to Protect – Five Years On* [Electronic resource] / Alex J. Bellamy. – Access mode : <http://responsibilitytoprotect.org/Bellamy.pdf>.
123. Blain W. *The Tyranny of Benevolence: National Security, Human Security, and the Practice of Statecraft* / W. Blain // *Global Society*. – 2011. – No. 5. – P. 277.
124. *British Parliament Backs Military Intervention in Libya by Vote of 557 to 13* [Electronic resource] // *The Guardian*. – Access mode : <http://www.theguardian.com/world/blog/2011/mar/21/libya-military-action-live-updates>.
125. Brown C. *Blair's Vision of Global Police* [Electronic resource] / C. Brown // *Independent*. – 1999. – 23 April. – Access mode : <http://www.independent.co.uk/news/war-in-the-balkans-blairs-vision-of-global-police-1088918.html>.
126. Brownlie I. *International Law and the Use of Force by State* / Brownlie Ian. – [N.p.] : Clarendon Press, 1963. – P. 340–362.
127. Brunnee J. *Legality and Legitimacy in International Law* / Jutta Brunnee, Stephen J. Toope. – Cambridge : Cambridge University Press, 2010. – 273–311.

228. Burke-White W.W. Adoption of the Responsibility to Protect / William W. Burke-White // Public Law and Legal Theory Research Series. – University of Pennsylvania. – P. 11–40.
-
129. Canadian patrol planes to join Libya mission [Electronic resource] // CBC news. – Access mode :
<http://www.cbc.ca/news/world/story/2011/03/24/libya-gadhafi-rebel-misrata.html>.
130. Case concerning military and paramilitary activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America) [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.icj-cij.org/docket/files/70/6503.pdf>.
131. Case Concerning the Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited // ICJReports. – 1970. – P. 32– 33.
132. Cassese A. International Criminal Law / Cassese Antonio. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – P. 120.
133. Cassese A. International Law / Antonio Cassese. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – P. 88.
134. Cassese A. The International Community's «Legal» Response to Terrorism / A. Cassese // International and Comparative Law Quarterly. – 1989. – No. 3. – P. 598.
135. Chemical weapon use by Syrian regime: UK government legal position [Electronic resource] : Policy paper. – 2013. – 29 August. – Access mode :
<https://www.gov.uk/government/publications/chemical-weapon-use-by-syrian-regime-uk-government-legal-position/chemical-weapon-use-by-syrian-regime-uk-government-legal-position-html-version>.
136. Chesterman S. Just War or Just Peace? Humanitarian Intervention and International Law / Chesterman S. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – P. 236.

137. Chesterman S. No More Rwandas v No More Kosovos: Intervention and Prevention / Simon Chesterman // The Protection of Human Rights: A Challenge in the XXIst Century. – Mexico : El Colegio de México. – 2007. – P. 175–200.
138. Chesterman S. You, the People: The United Nations, Transitional Administration, and State-Building / Simon Chesterman. – Oxford : Oxford University Press, 2004.
139. Clinton W. Address of President before the National Convention of Veterans of Foreign Wars and the 86th Meeting of the Ladies Auxiliary / Clinton W. – White House, Washington, 2001. – August 16.
140. Cohen R. From Sovereign Responsibility to R2P / Roberta Cohen // The Routledge Handbook of the Responsibility to Protect. – Rotledge : Oxon, 2012. – P. 7–15.
141. Conséquences juridiques de l'édification d'un mur dans le territoire palestinien occupé [Ressource électronique] : Avis consultatif du 9 juillet 2004. – Accéder :
<http://www.icj-cij.org/docket/files/131/1671.pdf>.
142. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide [Electronic resource] : Adopted by the General Assembly of the United Nations on 9 December 1948. – Access mode :
<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2078/volume-78-I-1021-English.pdf>.
143. Cottey A. Beyond Humanitarian Intervention: The New Politics of Peacekeeping and Intervention / A. Cottey // Contemporary Politics. – 2008. – No. 14/4. – P. 437.
144. Country Reports on Terrorism 2011 [Electronic resource] // U.S. Department of State : Diplomacy in action. – Access mode :
<http://www.state.gov/j/ct/rls/crt/2011/index.htm>.

145. Cox R. Locke on War and Peace / R. Cox. – Oxford : Oxford University Press, 1960. – P. 45.
146. D'Amato. Concept of Custom in International Law / D'Amato. – L. : Cornell University Press, 1971. – P. 12.
147. Dag Hammarskjöld's approach to the United Nations and international law [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.cepal.org/sites/default/files/pr/files/44856-Anforande-Ove-Bring.pdf>.
148. Dallaire R. Shake Hands With the Devil / Dallaire R. – L. : Arrow Books, 2003. – P. 44.
149. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=97&articleid=1503>.
150. Definitions of Terrorism in the U.S. Code [Electronic resource] // Federal Bureau of Investigation. – Access mode :
<http://www.fbi.gov/about-us/investigate/terrorism/terrorism-definition>.
151. Delahunty R.J. From Just War to False Peace / Robert J. Delahunty, John Yoo // Chicago Journal of International Law. – 2012. – Vol. 13., № 1. – P. 1–47.
152. Delivering on the promise of a fair, effective and independent Court. The Crime of Aggression [Electronic resource] // Coalition for the International Criminal Court. – Access mode :
<http://www.iccnw.org/?mod=aggression>.
153. Department of the Treasury Documents : Press Release. – 2010. – December 9.
154. Dictionary.com [Electronic resource]. – Access mode :
<http://dictionary.reference.com>.
155. Early Warning. The Genocide Studies Reader / ed. by S. Totten, P.R. Bartop. – L. : Routledge, 2009. – P. 319.
156. Ellery C. Stowell. Intervention in International Law / Ellery C. Stowell. – Washington D.C. : Byrne and Co., 1921. – P. 126.

157. Erickson R.J. Legitimate Use of Military Force against State-Sponsored International Terrorism / Richard J. Erickson. – Air University Press, 1989. – P. 26.
158. Evans G. The Responsibility to Protect. Ending Mass Atrocity Crimes Once and For All / Gareth Evans. – Washington, 2008. – P. 1–217.
159. Fahim K. Quaddafi Massing Forces in Tripoli as Rebellion Spreads / Kareem Fahim & David D. Kirkpatrick // NY Times. – 2011. – Feb 25. – At A1.
160. Forsyth M. Thomas Hobbs and the External Relations of States / Murray Forsyth // British Journal of International Studies. – 1979. – No. 5. – P. 196–209.
161. Friedmann W. The Changing Structure of International Law [Electronic resource] / W. Friedmann. – Access mode :
<http://www.ejil.org/pdfs/8/3/1452.pdf>.
162. From Paralysis in Rwanda to Boldness in Libya: Has the International Community Taken «Responsibility to Protect» From Abstract Principle to Concrete Norm Under International Law? / Jason Dominguez Meyer // Houston Journal of International Law. – 2012. – No. 1/16.
163. Gaddafi denounces foreign intervention [Electronic resource] // Aljazeera. – Access mode :
<http://www.aljazeera.com/news/africa/2011/03/201132094116102192.html>.
164. Ganji Manouchehr. International Protection of Human Rights / Manouchehr Ganji. – Geneve, 1962. – P. 22.
165. Goodman R. Humanitarian Intervention and Pretexts for War / R. Goodman // American Journal of International Law. – 2006. – P. 100–107.
166. Government Offices of Sweden [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.government.se/sb/d/8599/a/83503>.
167. Granting the Secretary-General Discretion in the Further Employment of Personnel of the United Nations Operation in Somalis [Electronic resource] : United Nations Security Council Resolution 794, S.C. res 794, 47 U.N. SCOR at 63, U.N. Doc. S/RES/794 (1992) // Peace Resource Center. – Access mode :
<http://www1.umn.edu/humanrts/peace/docs/scres794.html>.

168. Gray C. *International Law and the Use of Force* / Gray Christine. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – P. 6–178.
169. Grotius H. *De Jure Belli ac Pacis* / Hugo Grotius. – Oxford : Oxford University Press, 1925. – Book II, ch. 25, sec. 8, vol. II. – P. 584.
170. Hannay D. A clear-eyed assessor of British power [Electronic resource] / David Hannay // *New Statesman*. – Access mode : <http://www.newstatesman.com/culture/culture/2013/01/david-hannay-clear-eyed-assessor-british-power>.
171. Hart H.L.A. *Positivism and the Separation of Law and Morals* / H.L.A. Hart // *Harvard Law Review*. – 1958. – Vol. 71, no. 71. – P. 593–629.
172. Hehir A. *The Responsibility to Protect* / Aidan Hehir. – [N. p.] : Palgrave Macmillan, 2012. – P. 13–112.
173. Henkin L. *How Nations Behave: Law and Foreign Policy* / Louis Henkin. – 2nd ed. – New York, 1979. – P. 145.
174. Hilpold P. *Humanitarian Intervention: Is There a Need for a Legal Reappraisal?* / P. Hilpold // *European Journal of International Law*. – 2001. – Vol. 12. – P. 464.
175. Human Rights Council Res. S-17, 17th Special Sess. – 2011. – Aug. 18. – UN Doc. A/HRC/S-17.
176. *Human Rights, Intervention and the Use of Force* / ed. by Philip Alston, Euan MacDonald. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – P. 30–284.
177. *Humanitarian Intervention. Ethical, Legal, and Political Dilemmas* / ed. by J.L. Holzgrefe, Robert O. Keohane. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. P. 46–303.
178. *Humanitarian Intervention to Protect Iboes // Humanitarian Intervention and the United Nations* / ed. by Richard B. Lillich. – Virginia : Virginia University Press. – P. 172.
179. Huntington S.P. *New Contingencies, Old Roles* // *Joint Forces Quarterly* / Samuel P. Huntington. – 1993. – P. 338.
180. IICK. *Kosovo Report*. – Oxford : Oxford University Press, 2000.

181. Implementing an Arms Embargo on Somalia [Electronic resource] : United Nations Security Council Resolution 733, S.C. res. 733, 47 U.N. SCOR at 55, U.N. Doc. S/RES/733 (1992) // Peace Resource Center. – Access mode : <http://www1.umn.edu/humanrts/peace/docs/scres733.html>.
182. In larger freedom: towards development, security and human rights for all [Electronic resource] : Report of the Secretary-General, A/59/2005. – Access mode : http://www.preventionweb.net/files/13545_13545A592005SGReportInLargerFreedom.pdf.
183. International Coalition the Responsibility to Protect [Electronic resource] // IRCtoP. – Access mode : <http://www.responsibilitytoprotect.org/index.php/component/content/article/172-asia-pacific/1845-vaclv-havel-kjell-magne-bondevik-and-elie-wieselthe-challenge-to-protect-the-ongoing-challenge-of-north-korea>.
184. Kirkpatrick D. Allies Open Air Assault on Qaddafi's Forces in Lybia / David Kirkpatrick, Steven Erlanger, Eliabeth Bumiller // NY Times. – 2011. – Mar. 20. – At A1.
185. Koechler H. The United Nations Sanctions Policy and International Law / Hans Koechler. – Penang : JUST, 1995. – P. 60–64.
186. Kritik an deutscher Libyen-Politik: «Schwerer Fehler von historischer Dimension» [Electronic resource] // Spiegel Online. – Zugang : <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/kritik-an-deutscher-libyen-politik-schwerer-fehler-von-historischer-dimension-a-753271.html>.
187. La Géorgie et la Russie: Un cas d'ingérence humanitaire [Ressource électronique] // Le Panoptique. – Accéder : <http://www.lepanoptique.com/sections/politique-economie/la-georgie-et-la-russie-un-cas-d%E2%80%99ingérence-humanitaire/>.
188. La Russie au secours de l'Ukraine? [Ressource électronique] // Le Huffington Post. – Accéder : http://www.huffingtonpost.fr/julian-fernandez/droit-international-russie-ukraine_b_4906837.html.

189. Law and Civil War and the Modern World / ed. by John Hopkins. – Baltimore : John Hopkins University Press, 1974. – P. 224.
190. Legal Dictionary [Electronic resource]. – Access mode :
<http://legal-dictionary.thefreedictionary.com>.
191. Legality of Use of Force (Provisional Measures) [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.icj-cij.org/docket/files/113/10620.pdf>.
192. Lemonde. У Донецьку чеченці борються на боці проросійських сил [Електронний ресурс]. – 2014. – 10 черв. – Режим доступу :
<http://www.newsru.ua/press/10jun2014/chechen.html>.
193. Letter dated 12 July 2004 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council [Electronic resource] // United Nations. Security Council. – 2004. – 13 July. – Access mode :
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/2004/567.
194. Libya and the Responsibility to Protect Russia warns US against strikes on Islamic State in Syria [Electronic resource] // Council on Foreign Relations. – Access mode :
<http://www.cfr.org/libya/libya-responsibility-protect/p24480>.
195. Lillich R.B. Forcible Self-help by States to Protect Human Rights / R.B. Lillich // Iowa Law Review. – 1967. – No. 53. – P. 334.
196. Lyons D. The Correlativity of Rights and Duties / David Lyons // 4 Nous. – 1970. – P. 45–55.
197. MacDonald E. Sovereignty, Human Rights, Security / Euan MacDonald, Philip Alston // Human Rights, Intervention, and the Use of Force. – P. 10.
198. Malcolm N. Shaw. International Law / Malcolm N. Shaw. – 5th ed. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. P. 3–1018.
199. May L. Aggression and Crimes against Peace / Larry May. – Cambridge : Cambridge University Press, 2009. – P. 290.
200. Meyer J.D. From Paralysis in Rwanda to Boldness in Libya: Has the International Community Taken «Responsibility to Protect» From Abstract

- Principle to Concrete Norm Under International Law? / Jason Dominguez Meyer // *Houston Journal of International Law*. – 2012. – Vol. 34, Issue 1. – P. 87–89.
201. Miall H. *Contemporary Conflict Resolution* / Miall H. – [N.p.] : Wiley, 2011. – P. 73.
202. Nardin T. *The Moral Basis of Humanitarian Intervention* / Terry Nardin // *Ethics and International Affairs*. – 2002. – № 16. – P. 57–70.
203. NATO Press Release 1999 (040) [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.nato.int/DOCU/pr/1999/p99-040e.htm>.
204. North Sea Continental Shelf cases [Electronic resource] // *Summaries of Judgments, Advisory Opinions and Orders of the International Court of Justice*. – Access mode : <http://www.icj-cij.org/docket/files/52/5563.pdf>.
205. Nye J.S., Jr. *Redefining the National Interest* / Joseph S. Nye, Jr. // *Foreign Affairs*. – 1999. – No. 78. – P. 22–35.
206. Obama B. *Statement on US intervention in Syria – full text* [Electronic resource] / Barack Obama // *The Guardian*. – Access mode : <http://www.theguardian.com/world/2013/aug/31/barack-obama-statement-us-intervention-syria>
207. ODS – Sédoc [Electronic resource] : *Official Documents System of the United Nations*. – Access mode : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/596/24/IMG/NR059624.pdf?OpenElement>.
208. Oppenheim L. *International Law: A Treatise* / Lassa Oppenheim. – New Jersey : The Lawbook Exchange, Ltd., 2006. – Vol. 1 : Peace. – P. 129–347.
209. Orford A. *International Authority and the Responsibility to Protect* / Anne Orford. – Cambridge : Cambridge University Press, 2011. – P. 51.

210. Orford A. Reading Humanitarian Intervention. Human Rights and the Use of Force in International Law / Anne Orford. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – P. 43.
211. Ortega: U.s. Aid Is Declaration Of War [Electronic resource] // Philly.com. – Access mode :
http://articles.philly.com/1986-06-29/news/26044536_1_contra-rebels-sandinistas-president-daniel-ortega.
212. Paris R. At War's End: Building Peace After Civil Conflict / Roland Paris. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – P. 151.
213. Pattison J. Humanitarian Intervention and The Responsibility to Protect. Who Should to Intervene? / James Pattison. – Oxford : Oxford University Press, 2010. – P. 1–100.
214. Peacebuilding Through Virtual Exchange: Recognizing a Georgian Innovator : Eurasia Daily Monitor, 8/107 // Eurasia Foundation. – Access mode :
<http://www.eurasia.org>.
215. Petrovic D. Ethnic Cleansing – An Attempt at Methodology / Petrovic Drazen // European Journal of International Law. – 1994. – No. 5(4). – P. 817.
216. Ramsbotham O. Humanitarian Intervention In Contemporary Conflict / O. Ramsbotham, T. Woodhouse. – [N.p.] : Polity, 1996. – P. 226.
217. Recueil des arrêts, avis consultatifs et ordonnances [Electronic resource] : Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders. – P. 35. – Access mode :
<http://www.icj-cij.org/docket/files/1/1645.pdf>.
218. Reisman M. Humanitarian Intervention to Protect Iboes B Humanitarian Intervention and the United Nations / ed. by Richard B. Lillich. – Virginia : Virginia University Press. – P. 171–173.
219. Rennger N.J. A City which Sustains All Things? / N.J. Rennger // Millennium: Journal of International Studies. Communitarianism and International Society. – 1992. – No. 21. – P. 353–369.

220. Report of the Secretary-General on the work of the Organization [Electronic resource] // United Nations. – Access mode :
<http://www.un.org/documents/ga/docs/54/plenary/a54-1.pdf>
221. Resolution 1070 (1996) [Electronic resource]. – 1996. – 16 Aug. – Access mode :
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1070%281996%29.
222. Resolution 1101 (1997) [Electronic resource]. – 1997. – 28 March. – Access mode :
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1101%281997%29.
223. Resolution 1125 (1997) [Electronic resource]. – 1997. – 6 Aug. – Access mode :
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1125%281997%29.
224. Resolution 1135 (1997) [Electronic resource]. – 1997. – 29 Okt. – Access mode :
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1135%281997%29.
225. Resolution 1160 (1998) [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.nato.int/kosovo/docu/u980331a.htm>.
226. Resolution 1161 (1998) [Electronic resource]. – 1998. – 9 April. – Access mode :
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1161%281998%29.
227. Resolution 1171 (1998) [Electronic resource]. – 1998. – 5 June. – Access mode :
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1171%281998%29.
228. Resolution 1199. The situation in Kosovo (FRY) [Electronic resource]. – 1998. – 23 Sept. – Access mode :
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1199%281998%29.
229. Resolution 1203(1998) [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.nato.int/kosovo/docu/u981024a.htm>.
230. Resolution 1441 (2002) [Electronic resource]. – 2002. – 8 Nov. – Access mode :
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1441%282002%29.
231. Resolution 757 (1992) [Electronic resource]. – 1992. – 30 May. – Access mode :
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/757%281992%29.

232. Resolution 767 (1992) [Electronic resource]. – 1992. – 27 Juli. – Access mode :
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/767%281992%29.
233. Resolution 788 (1992) [Electronic resource]. – 1992. – 19 Nov. – Access mode :
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/788%281992%29.
234. Resolution 819 (1993) [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.nato.int/ifor/un/u930416a.htm>.
235. Resolution 875 (1993) [Electronic resource]. – 1993. – 16 Okt. – Access mode :
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/875%281993%29.
236. Resolution adopted by the General Assembly [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.un-documents.net/a20r2131.htm>.
237. Resolution adopted by the General Assembly [Electronic resource] : Sixtieth session, Agenda items 46 and 120 // 2005 World Summit Outcome. – Access mode :
<http://www.un.org/womenwatch/ods/A-RES-60-1-E.pdf>.
238. Resolution adopted by the General Assembly [Electronic resource] : UN Doc A/Res/60.1. – 2005. – October. – Access mode :
[http://responsibilitytoprotect.org/Resolution%20RtoP\(1\).pdf](http://responsibilitytoprotect.org/Resolution%20RtoP(1).pdf).
239. Responsibility to Protect: From Principle to Practice / ed. by Julia Hoffmann, Andre Nollkaemper. – Amsterdam : Pallas Publications, 2013. – P. 15–177.
240. Rio Declaration on Environment and Development [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-1annex1.htm>.
241. Roberts A. The So-Called «Right» of Humanitarian Intervention / A. Roberts // Yearbook of International Humanitarian Law. – 2000. – Vol. 3. – P. 3–51.
242. Rodley N. Kosovo Revisited: Humanitarian Intervention on the Fault Lines of International Law / N. Rodley, B. Cali // Human Rights Law Review. – 2007. – Oxford : Oxford University Press. – P. 279–280.

243. Rougier A. La Theorie de l'intervention d'humanité / A. Rougier // Revue generale de droit international public. – 1910. – No. 17. – P. 15.
244. Rowls J. The Law of People. The Idea of Public Reason Revisited / John Rowls. – Harvard : Harvard University Press, 1999. – P. 233.
245. Russett B. Controlling the Sword. The Democratic Governance on National Security / B. Russett. – Cambridge : Harvard University Press, 1990.
246. Russia warns US against strikes on Islamic State in Syria [Electronic resource] // BBC News. – Access mode :
<http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29154481> .
247. Sands P. Principles of Environmental Law / Sands P. – Manchester : Manchester University Press, 1995. – Vol. 1. – P. 218.
248. SC 3988th meeting [Electronic resource]. – 1999. – 24 Mart. – Access mode :
<http://www.un.org/press/en/1999/19990324.sc6657.html>.
249. Schmid A.P. Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, & Literature / Alex P. Schmid, A. J. Jongman. – New Brunswick, NJ : Transaction Publishers, 2005. – P. 32–37.
250. Schöbener B. Schutz der Menschenrechte mit militärischer Gewalt: die Humanitäre Intervention zwischen Völkerrecht und internationaler Politik / B. Schöbener // Zeitschrift für Politik. – 2000. – März, Heft 1. – S. 295.
251. SCRes. 1970, UNDoc. S/Res/1970 (Feb. 26, 2011) [Electronic resource]. – Access mode :
<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/245/58/PDF/N1124558.pdf?OpenElement>.
252. SCRes. 1973, UN Doc. S/Res/1973 (Mar. 17, 2011) [Electronic resource]. – Access mode :
<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/245/58/PDF/N1124558.pdf?OpenElement>.
253. Secretary-General Defends, Clarifies «Responsibility to Protect» at Berlin Event on «Responsible Sovereignty: International Cooperation For A Changed

- World» [Electronic resource] / UN Department of Public Information, UN Doc. SG/SM/11701 (15/07/2008). – Access mode :
<http://www.un.org/press/en/2008/sgsm11701.doc.htm>.
254. Secretary-General Presents His Annual Report to the General Assembly [Electronic resource] // UN Press Release SG/SM/7136,GA/9596 (Sept. 20, 1999). – Access mode :
<http://www.un.org/press/en/1999/19990920.sgsm7136.html>.
255. Seybolt T.B. Humanitarian Military Intervention. The Conditions for Success and Failure / Taylor B. Seybolt. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – P. 8–277.
256. Sovereignty, Human Rights, Security in Human Rights, Intervention, and the Use of Force / ed. by Philip Alston, Euan MacDonald. – Oxford : Oxford University Press, 2008. – P. 10.
257. Stowell E.C. Intervention in International Law / E.C. Stowell. – NY : Byrne & Co., 1921. – P. 35.
258. Suarez F. DeBello / Suarez F. – [N.p.] : Rechberg, Syse and Begby, 2006. – P. 357–359.
259. Swanstrom N., Weissmann M. Conflict, Conflict Prevention, Conflict Management and Beyond [Electronic resource] / N. Swanstrom, M. Weissmann // Central Asia-Caucasus Institute : Silk road studies Program. – Access mode :
http://www.silkroadstudies.org/new/docs/ConceptPapers/2005/concept_paper_ConfPrev.pdf.
260. Takur R. R2P: From Idea to Norm – and Action? / Ramesh Thakur, Thomas G. Weiss // Global Responsibility to Protect. – 2009. – No. 1/1. – P. 23.
261. Terrorism [Electronic resource] // Oxford Dictionaries : Language matters. – Access mode :
<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/terrorism>.
262. Teson F.R. A Philosophy of International Law / Fernando R. Teson. – [N.p.] : Westview Press Boulder, 1998. – P. 41.

263. Tetzlaff K. Humanitarian Intervention Post Kosovo. Does A Right To Humanitarian Intervention Exists In Customary International Law After Kosovo? If Not, Is There A Trend Towards The Creation Of A Right To Humanitarian Intervention In Customary International Law After Kosovo? [Electronic resource] / Kerry Tetzlaff // The New Zealand Postgraduate Law e-Journal. – Issue 4. – Access mode :
<https://cdn.auckland.ac.nz/assets/nzpglejournal/Subscribe/Documents/2006-2/2-KerryHIPOSTKOS.pdf>.
264. The Argument About Humanitarian Intervention [Electronic resource]. – Access mode :
<http://them.polylog.org/5/awm-en.htm>.
265. The Georgia – Russia Crisis and the Responsibility to Protect [Electronic resource] : Background Note // The Global Centre for the RtoP. – Access mode :
<http://www.globair2p.org/pdf/related/georgiarussia.pdf>.
266. The Philosophy of International Law / ed. by Samantha Besson, John Tasioulas / Thomas M. Franck. – Ch. 26. – P. 538.
267. The Responsibility to Protect. Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty [Electronic resource]. – 2001. – December. – Access mode :
<http://responsibilitytoprotect.org/ICISS%20Report.pdf>.
268. The Secretary-General : Report of the Secretary-General on Implementing the Responsibility to Protect : UN Doc., A/63/677, adopted on 12 January, 2009GA Res. 63/308, UN GAOR, 63d Sess., UN Doc. A/RES/63/308 adopted on 7 October 2009.
269. The UK is fully committed to implementing the Responsibility to Protect [Electronic resource] // International coalition for The Responsibility to protect. – Access mode :
<http://www.responsibilitytoprotect.org/index.php/publications/core-rtop-documents>.

270. The Universal Declaration of Human Rights [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.un.org/en/documents/udhr/>.
271. Tigerstrom B. Human Security and International Law, Prospects and Problems / Barbara von Tigerstrom. – Oregon : Oxford and Portland, 2007. – P. 63–122.
272. Traditions of International Ethics / ed. by Terry Nardin and David R. Mapel. – Cambridge : Cambridge University Press. – P. 123.
273. UK Materials on International Law. – 1992. – No. 63. – P. 826–827.
274. UN chief welcomes airstrikes in Syria [Electronic resource] // The Daily Star. – Access mode :
http://www.dailystar.com.lb/News/Middle-East/2014/Sep-23/271703-un-chief-welcomes-airstrikes-in-syria.ashx?utm_source=twitterfeed&utm_medium=twitter#axzz3FO8lqcHi.
275. United Nations Assistance mission for [Electronic resource] // Rwanda–UNAMIR. – Access mode :
http://www.un.org/Depts/DPKO/Missions/unamir_b.htm.
276. Vlasjuk V.V. Hybrid War, International Law and Eastern Ukraine / Vitalii V. Vlasjuk // Evropský politický a právní diskurz. – 2015. – Svazek 1. – 4. vydání. – S. 6–48.
277. Walzer M. Just and Unjust Wars: A Moral Agreements with Historical Illustrations / Walzer M. – New York : Basic Books, 1977. – P. 102.
278. Walzer M. The Argument about Humanitarian Intervention [Electronic resource] / M. Walzer. – Access mode :
<http://them.polylog.org/5/awm-en.htm>.
279. Walzer M. The Moral Standings of States: A Response to Four Critics / M. Walzer // Philosophy and Public Affairs. – 1980. – No. 9. – P. 211.
280. Weiss T.G. Principles, Politics, and Humanitarian action / T.G. Weiss // Ethics and International Affairs. – 1999. – Vol. 13. – P. 1–22.

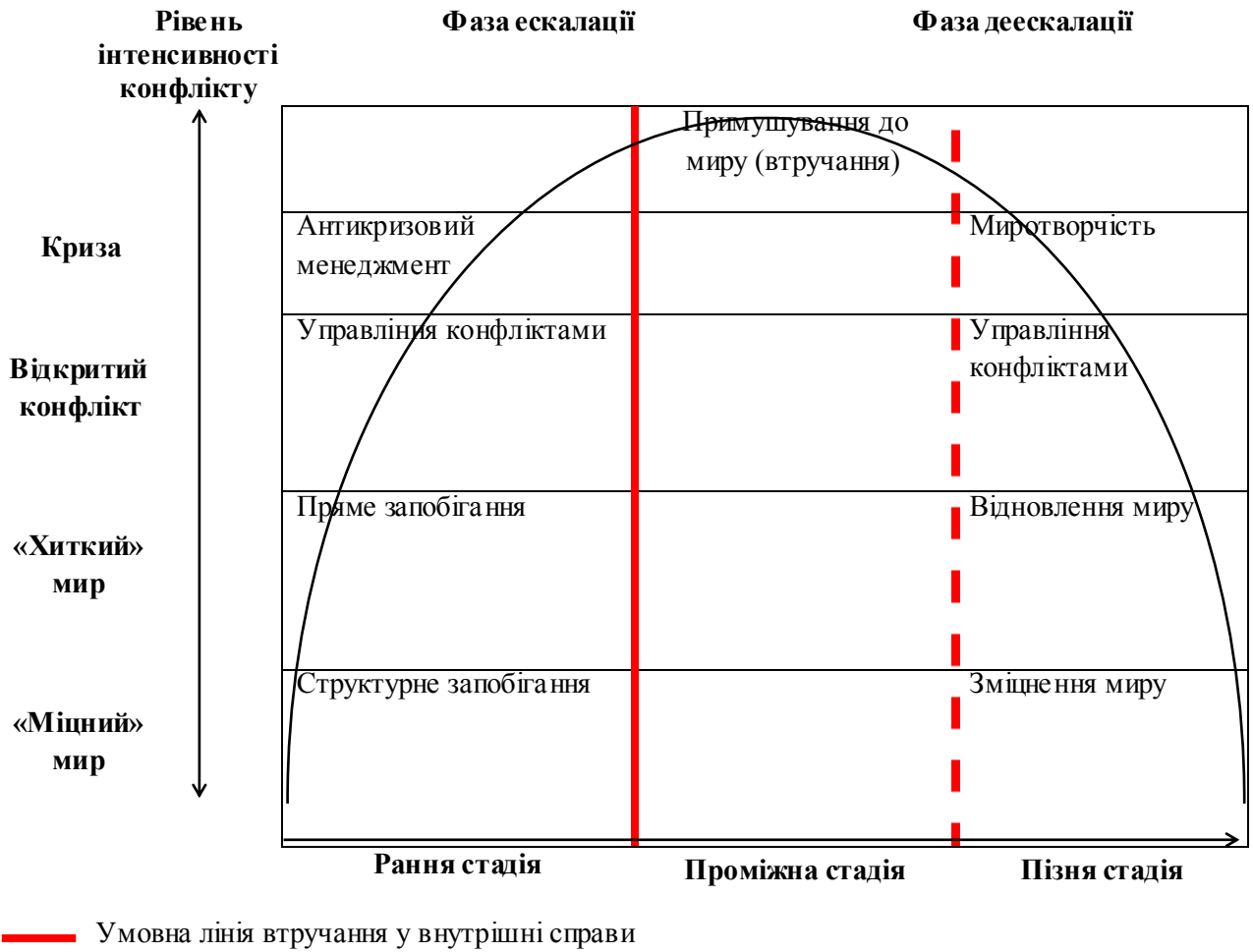
281. Weiss T. Humanitarian Intervention: Ideas in Action / Weiss T. – L. : Polity, 2007. – P. 117.
282. Weiss T. What's Wrong With the United Nations and How to Fix It / Weiss T. – Cambridge : Polity, 2009. – P. 54.
283. West in «mediaeval crusade» on Gaddafi: Putin [Electronic resource] // Times Live. – Access mode :
<http://www.timeslive.co.za/world/2011/03/21/west-in-mediaeval-crusade-on-gaddafi-putin>.
284. Wheeler N.J. Legitimizing Humanitarian Intervention: Principles and Procedures / N.J. Wheeler // Melbourne Journal of International Law. – 2011. – P. 550.
285. Wilson P. UK fully committed to implementing the Responsibility to Protect [Electronic resource] / Peter Wilson // Gov.UK. – Access mode :
<https://www.gov.uk/government/speeches/uk-fully-committed-to-implementing-the-responsibility-to-protect>.
-

ДОДАТКИ

Додаток А

РЕАЛІЗАЦІЯ «ОБОВ'ЯЗКУ ЗАХИСТИТИ»

Цикл конфлікту

**Основні ознаки підтримки контрас (Нікарагуа)
порівняно з терористами на східній Україні**

Форма підтримки	Нікарагуа	Східна Україна
Командування	Участь інструкторів США, можливо, керівна роль ЦРУ	Чимало бойовиків, у тому числі командирів, є росіянами та колишніми військовослужбовцями спецорганів РФ; зокрема, Гіркін-Стрелок
Фінансування	Виділення коштів на підтримку контрас	Є свідчення про фінансування терористів Компартією Росії
Навчання, тренування	Навчання <i>контрас</i> американськими (ЦРУ) інструкторами. На території США тренувальних таборів не було	Присутність російських спеціалістів безпосередньо серед терористів, але невизнання їхніх дій підпорядкованими РФ. Навчання бойовиків у таборах Росії та Криму
Постачання зброї, амуніції	Значною мірою здійснювалося США	Відсутність доведених фактів постачань, але терористи мають багато суто російської зброї й амуніції; шляхи потрапляння невідомі та недоведені
Засилання	З боку США: немає	З боку Росії: неперешкоджання потрапляння з її території на територію України бойовиків, техніки, озброєння. Участь військовослужбовців РФ, однак – «добровільна»
Бойова підтримка	З боку США: розвідка, у тому числі радіолокаційна; залучення бойових кораблів ВМС США до доставки <i>контрас</i> та мінування ними портів Нікарагуа	З боку Росії: розвідка, в тому числі радіолокаційна та безпілотниками. Водночас ці дії не можуть бути доведені. Останнім часом були свідчення про завдання ракетних і навіть авіаударів з території Росії
Пропаганда, інші дії	Військові навчання збройних сил на кордоні, повідомлення про можливе вторгнення, чим створювався тиск	Військові навчання збройних сил на кордоні, провокативні порушення повітряного простору, повідомлення про можливе вторгнення, чим створювався тиск
Ставлення місцевого населення	Даних немає	Суперечливе: є прибічники ДНР та ЛНР, яких більше, ніж прибічників України, але переважна частина населення не підтримує жодну зі сторін і бажає миру та спокою